tarih VE toplum

25.000TL (KDV DAHİL) AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ NİSAN 1993

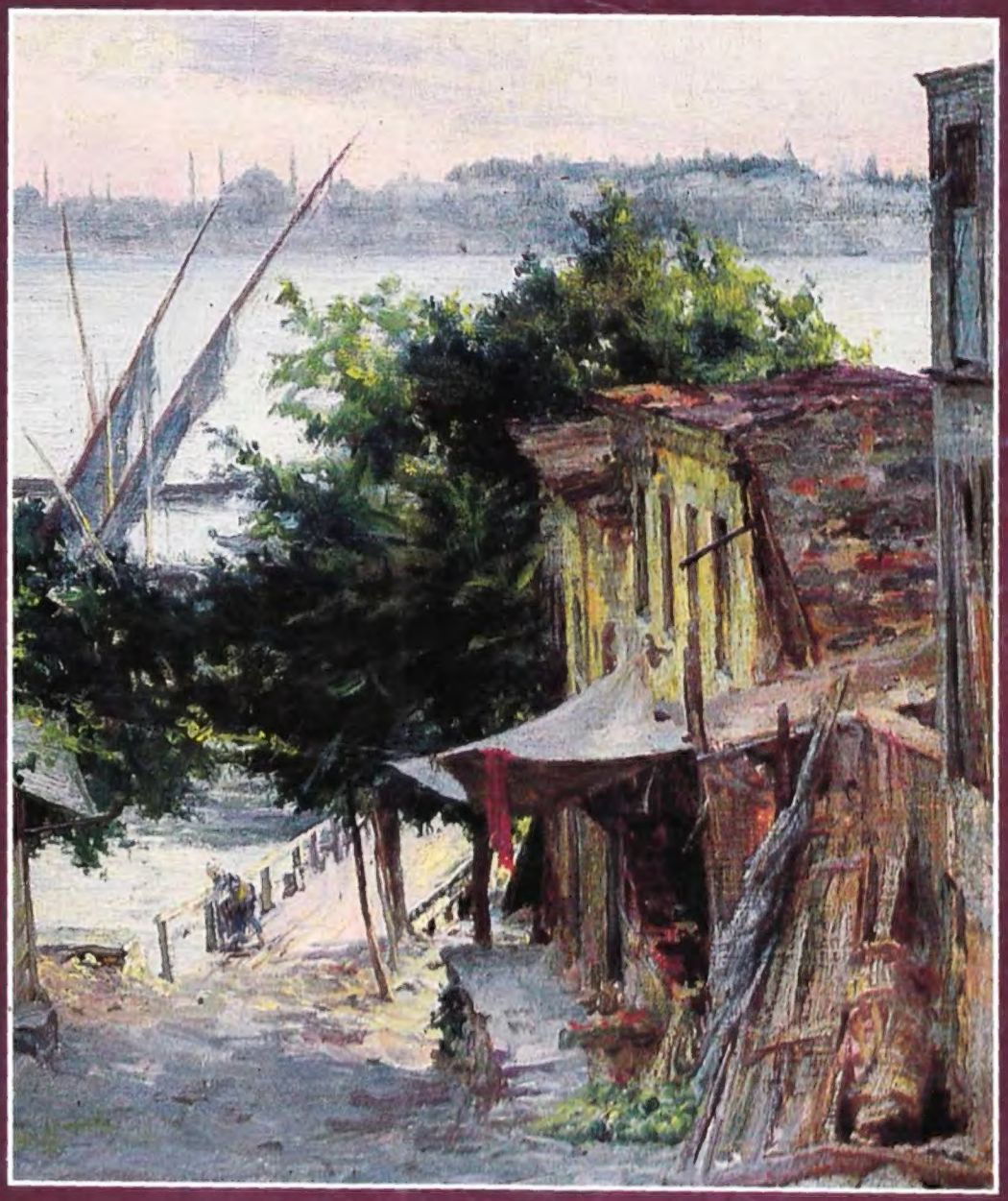

112

İletişim Yayınları

tarih VE toplum

Okuyucu Mektupları		2
Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay	*Ayşe Şen*	4
İncil'deki Bir Söylemin Türk İmgesine Uyarlanışı	*Doç. Dr. Onur Bilge Kula*	6
Divan Şiirinde Meyveler	*Orhan Şaik Gökyay*	9
TKP Gözüyle CHP-II	*Mete Tunçay*	14
Türkiye'de "Mektepli" Tarihçiliğin Sorunları	*Salih Özbaran*	20
İlân-ı Hürriyet'ten Önce Ahmed Rıza Bey'in "Muazzez Vatandaş'larına Bir Bildirisi	*Faruk Ilıkan*	24
Sevr, Kuvayı Milliye ve Damat Ferid Hakkında Ahmet Rıza'nın Tevfik Paşa'ya Üç Mektubu	*Orhan Koloğlu*	26
Menteşe Gazetesi	*Mevlût Çelebi*	30
Oryantalist Resim Tarihiyle İlgili Notlar	*Taner Timur*	34
Bir Osmanlı Minyatürünün Tarihî Kaynak Değeri: İznik	*Andreas Schachner*	40
Eski Çamaşırlar, Killer, Sabunlar ve Leke Çıkarma Yöntemleri	*Halil Erdoğan Cengiz*	44
II. Abdülhamid ve İslâm	*François Georgeon*	47
İngiltere'nin Sultan II. Abdülhamid'e Sunduğu Reform Paketleri-I	*Y.Doç. Dr. Hüseyin Çelik*	50
Kitabiyat		56
Üzerinde Düşünülmüş Cesur Bir Çalışma	*Cemil Koçak*	
Yunan İşgali ve"...Ben Anadolu'yum"	*Mustafa Şahin*	
Türkiye'nin Etnik Yapısı Araştırmalarında Yeni Adımlar	*Jak Den Exter*	

Kapak: Constant-George Gasté, *Salacak*.

NİSAN 1993 • CİLT 19 • SAYI 112

İletişim Yayınları A.Ş. Adına Sahibi: Murat Belge / **Sorumlu Yazı İşleri Müdürü:** Fahri Aral / **Yayın Yönetmeni:** Mete Tunçay
Görsel Tasarım ve Düzenleme: Bedahet Tosun

Danışma Kurulu: Emre Dölen, Çağlar Keyder, Uygur Kocabaşoğlu, Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Aydın Uğur

İletişim Yayınları **Genel Yönetmen:** Murat Belge / **Genel Müdür:** Nihat Tuna / **Teknik Yönetmen:** Bülent Yolgun
Düzelti: Mustafa Şahin / **Okur İlişkileri:** Ayten Törün / **Satış ve Dağıtım:** Ercan Meriç

Ofset Hazırlık: Ağaçkakan Ltd. Tel: 516 82 80 - 516 07 59 / **Baskı:** Ayhan Matbaacılık / **Dağıtım:** İletişim Pazarlama A.Ş.

Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi / İletişim Yayınları, 1993

İletişim Yayınları A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han 34440 Cağaloğlu-İSTANBUL Tel: 516 22 60-61-62 Fax: 516 12 58
Konur Sk. No:24/4 06640 Yenişehir/ANKARA Tel: 425 36 00-425 20 71
857. Sokak İzmiroğlu İşhanı No:306 35250 Konak-İZMİR Tel: 84 90 42

Abone Koşulları: Yurtiçi 250.000 TL/yıl - 125.000 TL/6 ay • Avrupa-Ortadoğu 48 $/yıl • Amerika: 78 $/yıl, Avustralya: 87 $/yıl • Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir. Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum Abonesi" ibaresinin yazılarak fotokopisini, isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir.
Yurtdışı abonelik için bedelin **İLETİŞİM A.Ş.'NİN PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale etmeniz ve dekont fotokopisini isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. **Kıbrıs'ta Satış Fiyatı**: 25.000 TL.

tarih ve toplum
OKUYUCU MEKTUPLARI

S.C.F'nin Kuruluşu Halk Tarafından Nasıl Değerlendirildi?

Türkiye'de Cumhuriyet Rejiminin gereği, çok partili siyasî hayatı gerçekleştirme çabası içerisinde bulunulduğu bir dönemde Serbest Cumhuriyet fırkası Mustafa Kemal'in şahsî gayretleri ile 12 Ağustos 1930 tarihinde kurulmuştu.[1] Serbest Cumhuriyet Fırkasının kuruluşu ekonomik, siyasal ve sosyal bir takım sebeplerden dolayı aceleye getirilmiş ve Gazi Mustafa Kemal'in verdiği garanti ile Türk Siyasi Hayatına adım atmıştır.[2] Partinin kuruluşu döneminde Gazi Paşa ile Fethi Bey arasında yapılan yazışmalar bunu açıkça ortaya koymaktadır.

Serbest Cumhuriyet Fırkasının kuruluşu sırasında halk arasında Parti hakkında bir takım tereddütler olduğunu ortaya koyan, Vefik Nadir[3] Bey'in ağabeyi Cemil (Yoldaş) Bey'e yazmış olduğu Tire-2 Eylül 1930 tarihli mektubu aşağıda sunuyorum.[4]

Serbest Cumhuriyet Fırkasının C.H.P.'nin Başkanı bulunan Mustafa Kemal tarafından kurdurulması, basının beyanatları mübalâğa etmelerinin siyasîlerin ihtiraslarını harekete geçirmesi, halkın dikkatini çekmiştir diyebiliriz."Ve nihayet birgün hakiki muhalefet doğacaktır" ifadesi ile muhalefet özleminin 1930'larda yoğun bir şekilde yaşandığı söylenebilir. Vefik Nadir Bey, Serbest Cumhuriyet Fırkasının muhalefeti ortaya çıkarmak amacıyla yapılacak bir sondaj olduğu kanaatindedir.

Ercan Haytoğlu, İzmir

1 Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı* (İstanbul-1982), s.39; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler 1859-1952* (İstanbul-1952), s.622

2 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, s.630

3 Harf inkılâbı gerçekleşmiş olmasına rağmen mektup eski harflerle kaleme alınmıştır.

4 Vefik Nadir Bey 1324'de doğmuş, Bornova Ziraat Mektebini bitirmiş, daha sonra Tire'de vekil öğretmenlik yapmış, 13 Ekim 1931 yılında 23 yaşında vefat etmiştir.

2 Eylül 1930 Tire

Muhterem Ağabeyim,

Evvelâ arz-ı hürmetle ellerinizden öperim. Peder ve validemin, Sâniye Ablamın Macide ve Nafia ablalarımın ellerinden, Zeliha, Macit ve Ahmed'in de gözlerinden öperim.

Bilirim şimdi çok sıkıntılı işlerin içindesiniz. Onun için sık sık mektupla ta'ciz etmedim. Tabii sizden de mektup alamadığımın sebebi budur. Beis yok, âfiyette olunuz da mektup geri kalsın. Kenan Beyden ben de geçenlerde bir mektup almıştım. Erdek'ten yazıyordu. Mektubun bir tarafında Babama ait bir parça vardı. Senin meraklı olduğunu bildiğim için bir yığın İstanbul gazetesi gönderiyorum. Ben burada İstanbul gazetelerini ve *Yeni Asır*'ı takip ediyorum. Gönderdiğim gazeteler hep *Son Posta* ve *Yarın* gazeteleridir. *Son Posta* büsbütün müstakil bir gazetedir. Ve Türkiye'nin bu gün yegâne kıymetli gazetesi odur. Çünkü çok müdekkik ve hassas olmakla beraber çok müfrit bir İstiklal-i siyasî istikametini takip etmektedir. *Yarın* gazetesi de müstakil ise de son zamanlarda Fethi Bey'in fahrî tarafdarlığını yapıyor. *Yeni Asır*'ı ise okuduğunuz için göndermedim. Bunların her üçüne de aboneyim. O gazeteleri okuyun, içlerinde çok kıymetli yazılar var. Yeni Fırkayı nasıl buldunuz? Ben hadisatı günü gününe takip ettiğim için bunun bir danışıklı döğüş olduğunu anladım. Fakat bu şaka güreşinin sonu kaka olacağa benziyor. Buna da sebep yine matbuat olacaktır, çünkü her iki tarafın beyanatlarını mübâleğa yaparak efkâr-ı umumiyeye sunmaktadırlar. Bunları gören Liderlerin ihtirasları kabarıyor. Ve nihayet bir gün hakiki muhalefet doğacaktır. Bu danışıklı döğüşü daha güzel *Son Posta*nın Resimli hikâyelerinde göreceksiniz. Bilhassa karikatürler bunu açıkça izah ediyor. Mamafih her ne olursa olsun biraz Hürriyet havasını teneffüse sâlih olduğu için şayan-ı takdirdir. Bununla beraber şunu da ilave edeyim ki *Son Posta*nın siyasî vecize sutununda göreceğiniz gibi, (Hükümetlerin, milletlerine bahş ettikleri Hürriyet muvakkattir. Sonra onu faiziyle istirdat ederler.) Diyor ki bu çok mânidârdır. Ne ise son sözüm: Yeni Fırka ile eskisi arasında hiç bir fark yoktur. Milletin adem-i memnuniyetini gidermek ve bu adem-i memnuniyetinin derecesini anlamak ve gayr-i memnunları seçmek için oynanılan bu komedyaya inanmamanızı tavsiye ederim. Baki hürmetle tekrar ellerinizden öper, cümleten afiyetinize dua ederim Ağabeyim.

Zeliha, Macit ve Ahmed'e ayrı ayrı mektup yazamadığım için beni mazur görsünler. Benim imtihan işi daha olmadı. Çünkü vekâletten emir gelmedi. Bakalım ne olacak. Bu da bu kadar.

Kardaşınız:
Vefik Nadir

tarih ve toplum

OKUYUCULARA MEKTUP

Bu sayımızın ilginç yazılarının başında, Tamer Timur'un Orientalist Resim Tarihi üstüne incelemesi geliyor. AÜ. SBF'nde siyaset bilimi profesörü olan Timur, aynı zamanda amatör bir meraklının çok ötesinde bir resim sanatı uzmanı ve koleksiyoncudur. Orhan Şaik Gökyay üstadımızın, Divan Edebiyatı'nda meyveler konusunda yaptığı seçki ve verdiği açıklamalar, hoş olduğu kadar da yararlı bilgiler içermekte.

İzmir'den Prof. Dr. Salih Özbaran'ın Mektepli Tarihçilik üstüne denemesini, iki Mektepsiz Tarihçi arkadaşımızın (Faruk Ilıkan ve Dr. Orhan Kologlu'nun) Ahmet Rıza'dan aktardığı belgeler izliyor. Benim geçen ay yayımlamaya başladığım TKP gözüyle CHP kitapçığının ikinci bölümü de bu ay çıkmakta; gelecek sayıda tamamlanacak.

Halil Erdoğan Cengiz'in "Geçmiş Zaman Olur ki" dizisi bu kere eski sabunlar üzerinde odaklaşmakta. Münih'ten Andreas Schachner, Matrakçı Nasuh'un İznik Minyatürünü yetkinlikle inceliyor. İzmir'den Mevlût Çelebi, 30 Haziran 1919'da yayınlanmaya başlayan *Menteşe* gazetesini tanıtmakta.

Server Tanilli'nin çevirerek baskıya verdiği R. Mantran'ın Osmanlı Tarihi'nin ikinci cildinden, F. Georgeon'un bir makalesini zevkle okuyacaksınız. Van'dan Hüseyin Çelik'in araştırması ise, yine II. Abdülhamit'le ilgili. Çukurova'dan Onur Bilge Kula, yine Alman yazınındaki Türk imgesiyle eklemlenen bir hunharlık öğesi üzerinde durmakta.

Kitabiyat bölümümüzde, biri Ermeni Sorunu hakkında Türkçe yeni telif, biri 1920'lerden Yunanlılara karşı bir risale, biri de çağdaş etnik yapımız üstüne (kısmen dilimize de çevrilip yayımlanan) İngilizce bir araştırma tanıtılıyor.

Arka kapağımızdaki altı karta gelince: 1985 Kasımında çıkan 23'üncü sayımızın önkapağını, Robert Anhegger koleksiyonundan aldığımız, 1910 tarihli altı tane Türkiye'yle ilgili Liebig kartı süslüyordu.

Buğday Harmanı - Bir Câminin içi - Zengin Bir Türkün Haremi - Arnavut Dansı - Kapalıçarşı - Sultan Ahmet Çeşmesi.

Bu Liebig kartları için, Dr. Anhegger'in aynı sayıdaki açıklama yazısına bakılabilir. Bu kere, 1911'de basılmış yine bir Liebig kartları dizisi sunuyoruz.

Şubat 1993 (110.) sayımızla ilgili bir düzeltme, bir de ek notumuz var.

- Lâzların Tarihi Bu Mu? başlıklı yazıda s. 60, sütun 2, alttan 4'üncü satır "... üçüncü defter ise BOA (Maliyeden Müdevver, yerine) tapu Tahrir Tasnifi 288 numarada =TT 288=" olacak; dolayısıyla s.61, sütun 2, üstten 2. satırda 1553 tarihli (MM 288, yerine) TT 288 diye düzeltilecek.

- Şinasi Tekin'in *Gâzâ* yazısında, s. 16, dipnot 39'un sonuna şu bilgi eklenecek:

"Bu konuda R.C. Jennings'in şu makalesi çok dikkat çekici: "Some Thoughts on the Gazi-Thesis", WZKM 76 (Viyana 1986), s. 151-161. *Sultan* unvânının Orhan Bey için kullanılmadığını tesbit eden R.C. Jennings, Bursa kitâbesinin, bu yüzden Orhan Bey devrine âit olamayacağını haklı olarak ileri sürüyor ve bir de şu çok önemli bir noktaya temas ediyor: Eğer gerçekden Osmanlıların faaliyetleri başlangıçta sistemli bir şekilde *gazâ* telâkki edilmiş olsaydı Bizans kaynakları bu durumdan muhakkak bahsederlerdi. Halbuki bu kaynaklar, *gazâ* ve bununla ilgili olarak *dârülislâm* ve *dârülharp* gibi kavramlardan hiç söz etmiyorlar (bk. a.g.m., s. 158-159). Bu yazıya dikkatimi çeken Cemal Kafadar'a teşekkür etmek isterim."

Gelecek sayıda yeniden buluşmak umuduyla hepinizi saygı ile selâmlarım.

METE TUNÇAY

Melike TURAN MELEK adı Niçin Yanlış Yazılıyor?

Sayın Arslan Terzioğlu'nun 119. sayıdaki "Yeni Kaynaklar Işığında Karahanlı Tıp ve Hastane Tarihine Bir Bakış" makalesini okurken bir yanlışlığın bu değerli yazıya ait resim altlarından tekinde yinelendiğini gördüm.

Herkesten af dileyerek belirtmek zorundayım ki bizde bir câhil bir hatâya sebep olur; âlimleri bile yanıltır. Divriği'deki Ulucâmi'ye bitişik Dârü'ş-Şifâ'nın tâckapı kitâbesinde, yaptırtanın adı, Arapça ibâre içinde aynen şöyledir:

"el-Meliketü'l-âdile Turan Melek"

Oysa, A. Gabriel, V. Berchem gibi (-maalesef) yabancıların bu doğru imlâsıyla okudukları adı, bizden okuyanların çoğu, bir ilk yanılışa ayak uydurarak

"Turan Melik"

imlâsıyla yinelemişlerdir. Bir kere bir kadına "melik" denemeyeceğini herkes bilir. Bu Mengücek prensesine esasen unvan olarak "Adaletli Melike" dendikten sonra, adına bir de "Melik" koşulması olur mu?..Kaldı ki sözkonusu kitabe harekelidir ve apaçık "Melek" okunmaktadır.

Tıp tarihimizle yakından ilgilenen sayın Terzioğlu'nun, bu yanlışlığın düzeltilmesi konusunda göstereceği duyarlılığın bizden çok, Behram Şah kızı Melike Turan Melek'in ruhunu rahatlatacağını sanmaktayım. Saygılarımla.

Necdet Sakaoğlu, İstanbul

Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay

"Tarik"ten Seçmeler (Nisan 1893)

AYŞE ŞEN

İCMAL-İ AHVAL

Fransa'da Hükûmet Düştü

Fransa'da Panama meselesini neticelendirmeye muvaffak olmuş olan hey'et-i vükelâ umûr-i maliyyeye müteallik bazı mesâil hakkında meclis-i meb'usânca ittihaz olunan bir iki mukarrerât-ı muhâlife mukabilinde bi'l-istifa mevkî-i iktidardan çekilmeye mecbur olmuştur.

Tezyîd-i varidât maksadıyla tertib kılınmış olan kanun lâyihalarından bir ikisini reddetmiş olan meclis-i mebusân birkaç gün evvel heyet-i vükelâ hakkında beyan-ı emn ü itimad etmiş ise de muamelât-ı reddiyye-i hâzırasıyla heyet-i vükelânın mevkî-i iktidarda bekâsını imkân haricine çıkarmış ve binâenaleyh bir kaç gün evvelki mukarrerâtıyla sonraki kararı meyanında bir gûne münasebet olmadığını göstermiştir.. (1 Nisan 1893)

DAHİLİYE

İzmir At Yarışları

İzmir'de kırk seneden beri icra kılınmakta olduğu halde geçen sene zuhur etmiş olan bir ihtilâf üzerine vukû bulmamış olan at yarışlarını bu sene meyanında icra etmek üzere şimdiden tertibat ve tehyiât [hazırlıklar] ile iştigal edilmekte olduğu ve dahi ihtilâf-ı vâkıanın bertaraf edilmesi esbâbına tevessül kılındığı vâsıl-ı sem-i memnuniyet olmuştur.

Memleketimizin vüsât-ı azimesine göre at yarışlarının yalnız bir noktaya inhisarı bu yarışlardan gaye-i maksud olan semerât-ı teşvikiyyeyi tamamiyle hasıl edemeyeceği der-kâr bulunmakla Rumeli ve Anadolu ve Arabistan'ın bir iki nukât-ı mühimmesinde daha yarışlar tertibini muktezi görünmekte ve bunun için dahi Hükûmet-i Seniyyece bazı tasavvurât-ı fevâid-i gayât [amaçları yararlı tasavvurlar] mevcut bulunduğu haber alınmaktadır ki işin ehemmiyetine göre ol bâbtaki tasavvurâtın bir an evel hayyiz-ârâ-yı husul [hâsıl olma yeri, ortaya çıkma mekânı] olmasını temennî etmemek kabil olamaz... (1 Nisan 1893)

Atlar Gemi Azıya Alınca

Yaverân-ı hazret-i şehriyarînden saadetlû Ali Kırat Paşa'nın râkib olduğu araba dünkü gün saat on biri on geçerek Pangaltı'da Mekteb-i Harbiyye önünden mürur etmekte olduğu sırada arabayı geçmekte olan atlar birdenbire ürkerek gemi azıya alıp arabayı sürmeye başladıklarından müşârünileyh Ali Kırat Paşa cây-i selâmet aramak üzere arabanın kapısını açmış kendisini süratle dışarı fırlatmış ise de başı taşa tesadüf etmiş ve ziyadece cerîha-dâr olmuş olduğundan hemen etraftan yetişilip civardaki bir eczahanede müdavât-ı ibdidaiyyesi icra kılındıktan [ilk tedavisi yapıldıktan] sonra konağına nakl edilmiş ve [bir] saat sonra vefat etmiştir... (3 Nisan 1893)

"İki Manda Kuvvetinde Bir Adam"

Bu ser-levhayı gördüğünüz zaman taaccüb edeceksiniz değil mi?

Fakat taaccübe mahal kalmamak üzere bu iki manda kuvvetinde olan adamı size beyan edelim! Bu adam şehrimize yeni gelmiş olan ve Pier Antonyo Vionciya tesmiye olunan at canbazhânesindeki mösyö Kristol'dür. Bu kuvvetli mösyö Kristol yirmi beş okka sıkletindeki bir demir yuvarlağı dört beş metro yukarıya fırlatıp bu suretle hîn-i sukutunda [düştüğü sırada] yüz kiloya yakın bir ağırlık peydâ eden mezkur yuvarlağın darbe-i şedidesine dûş-i metânetini [omuzunun sağlamlığını] arz ettikten sonra yuvarlağı tekrar yere atıyor. Daha harikulâdesi olmak üzere şurasını da beyan edelim ki 180 kıye-i atik sik-

letinde olan murabba'-el-şekl [kare şeklinde] bir cismi dört beş kişi kalın bir sırıkla arkalarında zorla taşıdıkları halde mösyö Kristol iki iskemlenin üzerine çıkararak cism-i mezkuru orta parmağıyla bir metre yükseğe kaldırıyor. Ve bu 180 okkayı eliyle kaldıracak zâta 1000 Frank mükâfat vereceğini va'd ediyor.

Mösyö Kristol'ün kuvvet-i bâzûsu dişlerinde dahi mevcut bulunmalıdır ki büyük bir fıçı üstünde üç kişiyi kuvvetli dişlerinin tazyik-i fevkalâdesi sayesinde zabta muvaffak oluyor.. (7 Nisan 1893)

Çemişkezek Üniversitesi

Çemişkezek'te tesis ve inşâsı muktezâ-yi irade-i Seniyye-i hazret-i Padişahîden olan medresenin mevsim-i müsait hülûlünde [gelip çattığında] inşaatına ibtidar edilmesi mukarrer ise de müderris tayin buyurulacak zâtın şimdiden orada hazır bulunup Ramazan-ı şerifde vaaz ve nasihat eylemesi münasip olacağı mahallî kaymakamlığından iş'âr kılınmasına mebnî Mamuretülaziz vilâyeti cânibinden olunan ihtar üzerine ulemâ-yı kirâm-ı belde tarafından zikr olunan müderrislik için müstaiddândan [istidatlı, yetenekli kişilerden] Karazâde meveddetlû Tevfik efendi intihab edilerek vilâyetten bâtahrirat-ı Aliyye mahalline i'zâm kılınmıştır... (7 Nisan 1893)

HARİCİYE

Dört Yüzüncü Yılda Tekne Replikaları

1492 senesinde Kristof Kolomb ilk defa Amerika'ya seyahat eylediği zaman râkib olmuş olduğu (Santa Maria) sefinesinin bir aynı inşâ kılınarak Chicago Sergisinde enzâr-ı temaşa önünde bulundurulmak üzere Amerika'ya gönderilmiş olduğu malûmdur.

Sefine-i mezkûrenin bu suretle vücuda getirilmesi Portekizlilerce bâis-i teşvîkat olduğundan onlar dahi meşhur Portekiz kaptanı Vasko da Gama'nın 1497'de Ümit Burnunu dolaşarak Hindistan'a vâsıl olmak üzere râkib olduğu (Sen Gabriel) nâm sefînenin bir aynını vücuda getirmeye teşebbüs etmişler ve bunun için iki mühendis vasıtasıyla planlar tertib ettirip hatta sefine-i mezkûrenin bir küçük modelini vücuda getirmişlerdir.

İnşa kılınacak sefine 178 tonilâto cesâmetinde ve yirmi metro tûlünde ve on dokuz metro genişliğinde olup başıyla kıç tarafında birer kulesi bulunacak ve üç direği hâmil olacaktır....(9 Nisan 1893)

Tayland

Singapur'dan (Times) gazetesine yazıldığına göre, Fransa ile Siyam hükûmeti arasında tahaddüs eden [ortaya çıkan] ihtilâf-ı efkâr tahakkuk etmiş ve iki hükûmet arasındaki münasebât-ı ticariyye münkatı' olmuştur [kesilmiştir].

Rivayete göre Siyam hükûmeti (Stung Treng) nâm arazinin Fransa hükûmeti tarafından zabt edilmesi hususunu protesto edip bu bâbta hakem tayini talep eyleyecektir.. (29 Nisan 1893)

"Kazaklar ve Hayvan Hastalığı"

Don Kazakları memleketinde ve Kafkasya'da hayvan hastalığı şiddetle hükmünü icra etmekte olduğundan Rusya hükûmeti bunun def'ine gayret etmekte ise de ahalinin cehaleti mesaî-i vâkıaya mâni olmaktadır.

Kazaklar hasta hayvanların bedeli verildiği halde kesilmelerine muhalefet etmişlerdir.

Hayvan panayırları tehir ve hasta hayvanatın çiftlik için istimali men' edilmiştir. Köylüler ise hasta hayvanlarını saklamaktadırlar... (30 Nisan 1893)

MÜTENEVVİA

"Buzların Derece-i Mukavemeti"

Fransa Harbiye Nezareti tarafından verilen emr-i mahsus üzerine geçen kış esnasında buzların derece-i mukavemetini takdir etmek üzere bazı tecrübeler icra kılınmıştır. Mezkûr tecrübelerin netâyic-i vâkıasına göre dört santimetro sihanında [kalınlığında] olan buzlar bir kişinin sıkletine mütehammil olabilip [dayanabilip] dokuz santimetro sıhanındaki buzlar üzerinde piyade müfrezeleri ve on iki santimetro sıhanındaki buzlar üzerinden de cesim toplar geçirilebiliyor.

Lâkin buzların derece-i mukavemeti hakkında beyan olunan şu mevâdd yeni don tutmuş olan buzlara şâmil olup buzların peydâ olduğu zaman üzerinden vakitler geçip o sırada bir iki defa havalar değişecek olursa buzların derece-i metaneti dahi tahavvül eylemekte olduğu ve binaenaleyh derece-i mukavemetleri azalmakta idüğü tahakkuk etmiştir... (5 Nisan 1893)

"Köpeklere Mahsus Hastahane"

Amerika'da Philadelphia şehrinde köpeklere mahsus olmak üzere bir zamandan beri inşa olunan hastahane bu kere resîde-i hadd-i hitam olmuştur. Bu hastahane gayet mükellef olarak inşa edilmiş olduğu gibi hamamı, büyük havuzu, ilel-i sâriyyeye [bulaşıcı hastalıklara] müptela köpeklere mahsus devâiri dahi muhtevî olup her tarafı elektrik ziyasıyla tenvîr ve teshin kılınacaktır [aydınlatılacak ve ısıtılacaktır].

Mezkûr hastahanenin devâir-i muhtelifesinde meşhur baytarlar köpekleri tedâvi edeceklerdir... (17 Nisan 1893)

Göktaşı

"Bir Hacer-i Semavî"

Geçen 1892 senesinde Amerika'da (Missouri) vilâyetine oldukça büyük bir hacer-i semavî düşmüştür.

Mezkûr hacer [taş] hîn-i sukutunda [düştüğü sırada] Amerika meşahirinden (John Brown) nâm zâtın heykeline dokunmuş olduğundan mezkur heykeli biraz zedelemiştir.

Hacer-i semavî o zaman Missouri Maden Mektebine nakl olunup muallim Şokben (?) tarafından analîzi icra kılınmış ve yüzde yirmi beşinin gayr-i malûm bir madenden ibaret olduğu anlaşılmıştır.

Muallim-i mumâileyh mezkûr taşı sonradan bir kere daha analiz ederek derûnunda helyum nâmında bir madenden dahi eser görülmüştür ki erbâb-ı heyet [astronom] bu madenin havâ-yı nesîmî-i şemsde mevcut bulunduğunu zannetmektedirler... (29 Nisan 1893)

İncil'deki Bir Söylemin Türk İmgesine Uyarlanışı:
-Resimlerle Üç Örnek-

Doç. Dr. ONUR BİLGE KULA

Din, kültürü oluşturan ögelerin başında gelir. Hiçbir kültür dinsel etkilerden arınmış değildir. Dinsel söylemler, bazı kültürlerde daha baskın, bazısında daha az belirgin olabilirler.

Güncel Alman düşünürlerinin başında gelen Hans-Georg Gadamer[1], "Avrupa'nın Mirası" adlı yapıtında şu saptamayı yapar. "Felsefe, din, sanat ve bilimin ayrımlaştırılması Avrupa'nın temel özelliklerinden biridir. Bu ayrım Yunan kültüründe oluşmuş ve Batı'nın Yunan-Hıristiyan kültür bireşimini biçimlendirmiştir."

Alman kültür tarihi, Gadamer'in yukarıdaki saptamasını doğrulayan örneklerle doludur.

Alman kültüründe Türk imgesine ilişkin birçok yazılı belge de bu örnekler arasındadır. Türklere ilişkin Almanca belgeler incelendiğinde, dinsel söylemlerin imge oluşturucu gücünden sıkça yararlanıldığı görülür.

Bazı dinsel söylemler güncel amaçlar doğrultusunda kamuoyunu yönlendirmek için görselleştirilir. Bu durumu İncil'de yer alan ve "çocuk öldürümü"nü konulaştıran bir bölümle örneklemek istiyorum. "Hirodos'un Çocuk Öldürümü" arabaşlıklı sözkonusu bölümü aktarıyorum.

"Hiredos, müneccimler tarafından aldatıldığını görünce, büyük bir öfkeye kapıldı. Müneccimlerden iyice öğrendiği zamana göre, Beytlehem ve yöresindeki iki yaşındaki ve iki yaşından küçük olan bütün erkek çocukları öldürttü.

Böylece Yeremya Peygamber aracılığıyla bildirilen şu söz yerine getirildi:

"Rama'da bir çığlık,

birçok ağlayış ve acı feryatları duyuldu.

Rahel, çocukları için ağlıyor

ve teselli edilmek istemiyordu.

Çünkü, çocukları yoktu artık!"

(İncil, Matta 2, s.4)

Söylenceye göre, Hirodes, İsa Mesih'in oğullarını yok etmek için, bütün erkek çocukları öldürtür.

Çocuk, bütün mitolojilerde "temizlik", "suçsuzluk" ve "günahsızlığın" simgesidir. Bu bakımdan çocuk öldürümleri, anılan "erdemlerin" hiçe sayılmasının, her türlü insancıl değerlerden yoksunluğun, hatta "barbarlığın" göstergesi olarak yorumlanır. "Kıyıcılığı", "acımasızlığı", "öldürücülüğü" yerilmek istenen kişi ya da kültürel toplulukların eylemleri özellikle "çocuk öldürümü" motifiyle yerilir.

Newe Zeitung:
Auß dem Landt zu Hungern/ Was sich zwüschen der Kön. König. Mayestat Kriegsvolck/ Vnd den Bürgerigen Türcken/ begeben vnd zugetragen hat/ Nemlichen/
Wie die vnsern dem Türcken etlich Kriegsvolck abgeschlagen vnd gefangen/ auch vil gefangener Christen/ sampt dem
1541. LVII.

Çocuk öldürümü motifi, İncil'de de yer aldığı için Hıristiyanların bu öldürümleri işleyenlere karşı koşullandırılmalarını kolaylaştırır.

Dinsel bir söylem olan "çocuk öldürümü" özellikle 16. yüzyılın başlarından itibaren, Türklere uyarlanır. Çağdaş gazetenin ilk örnekleri olan "Yeni Haber" adlı

kitle iletişim aracıyla Türklerin çocuk öldürücülüğü savı işlenir, kitleselleştirilmeye çalışılır.

Türkleri "çocuk öldürücü" olarak gösteren ve on yıl arayla basılan iki "Yeni Haber'le bu gelişmeyi incelemek istiyorum.

1. "Yeni Haber" 30 Ağustos 1557 günü Viyana'da basılır.

Kapak resminin üstündeki metnin Türkçe çevirisi şöyle:

-Yeni Haber-

Macaristan Ülkesinden, Roma Kralı ve Majestelerinin Ordusu ile Kana Susamış Türkler Arasında Olup Bitenlere, Savaşçılarımızın Türk'ün Sayısız Savaşçısını Nasıl Öldürdüklerine, Tutsak Ettiklerine ve Birçok Hıristiyanı Tutsak Alışlarına ve Bütün Araç-Gereçlerini ve Yiyeceklerini Ele Geçirişlerine İlişkin Yeni Haber.

"Yeni Haber"in içeriği özet olarak şöyle:

Türk'e ilişkin 29 Ağustos 1557 günü yeni haberler alınır.

Türklerin yöre insanlarını ve hayvanları başka yere götürmek üzere topladıklarına ilişkin duyumlar gelir.

Sorp yöresinin (wendischer Marck) komutanı Lenckowitz "dört yüz Alman" ve "yüz Macar" atlısıyla ganimet için Türk topraklarına saldırır.

Gazetenin yazarı, çatışmalara katılmış olan Slovenyalı Alman

Newe zeitungen/ Von dem v. tag Augusti/ dises LXVI. jars aus Wien/ von der Veste vnd Stat/ Schloß/ Jula in Vngern/ XXXX. meil vnder Ofen/ &c.
Wie sampt Eroberung der Veste vnd Schloß/ Dotes gerant.
Getruckt zů Strassburg bey Thiebolt Berger am Weinmarckt.

süvari Lamberger ile bizzat konuştuğunu vurgular. Lamberger üç yüz Türk'ün öldürüldüğünü, Türklerin, Hıristiyan tutsakları ve ganimetleri bırakıp kaçtıklarını bildirir.

Çatışmalar sonuçlandığında "Hıristiyanlığın düşmanı, köpek Türklerin" ikibinden fazlası öldürülür, dört yüz kadarı da tutsak edilir.

Ayrıca yaya olarak orada bulunan "200 Yeniçeri yok edilir."

"Yeni Haber" Türk diye nitelenen savaşçıları "Bosnalı falan değil, hakiki Türk" ya da başka kökenli diye ayırır.

"Bosnalı değil" belirlemesi, Boşnakların öbür Avrupalılardan ayrı tutulduğunu, Türklerin yandaşları olarak değerlendirildiklerini ve komşu halklarca "güvenilmez" diye nitelendirildiğini kanıtlıyor.

Boşnakların dışlanmak ve eritilmek istenmesi tarihsel nedenlere dayanıyor. Bosna Hersek'te bugün yaşanılan insanlık ayıbı, bir yönüyle sözkonusu tarihsel birikime dayanır.

Yine "Yeni Haber"e dönüyorum.

Ayrıca Türklerin Tuna Nehri yörelerine baskınlar yapıp, "çok sayıda insanı ve öküzü" alıp götürdüklerine ilişkin haberler geldiği belirtilir.

Gazetenin yazarı, çok sayıda atlı ve yayanın Raba yöresinde toplanmasını ve Alman kralının Macaristan ve çevresindeki ülkelere sefere çıkmasını diler. "Hıristiyanlığın baskıcısı, acımasız kıyıcı Türk'ü" bu yıl (1557) alt edebileceğini vurgular.

İmparatorluk Savaş Danışma Kurulunun sekiz üyesi sayılır. Danışmanlar Würzburg, Bamberg, Bavyera, Passau, Salzburg, Saksonya, Mainz ve Falz gibi Almanya ve Avusturya'nın çeşitli bölge ve kentlerinden gelir.

İmparatorluk Savaş Danışma Kurulu üyelerinin Almanya düzeyinde böyle geniş dağılımı Türkleri, Alman kamuoyunun gündeminde tutmayı kolaylaştırmıştır.

2. "Yeni Haber" gazetesinin başlığı şöyle:

Ofen (Buda)'nın 40 Mil Altındaki Macar Kenti Jula'daki Dotes Sarayının, Kentin ve Surların Alınışına İlişkin "Yeni Haber" Viyana, 5 Ağustos 1566

-Thiebolt Berger Tarafından Strassburg'ta basılmıştır-

Gazetenin özeti şöyle:

Alman İmparatorluğunun üç kalesi olan Jula kenti altı haftadan beri Türklerce kuşatılmıştır. Komutan Rerershini Laslaw, Macar ve Alman şövalyeleriyle birçok Türkü öldürmüş, sonunda Türkleri "büyük bir utançla" geri çekilmek zorunda bırakmıştır.

Geri çekilen Türkler bataklığa girdiklerinden, yanlarına aldıkları savaş araç gereçlerini yok etmişlerdir. Türklerin tutsak ettikleri Hıristiyanlar kurtarıldığı gibi, Türklerden çok büyük miktarlarda "ganimet" elde edilmiştir.

Türklerin dışında 800'e yakın Tatar öldürülmüştür.

Serin kenti grafı, Beşkiliseler (Fünfkirchen) yakınlarında "Türkiye'den getirilmiş 1000 atı" ele geçirir. Türk komutanının atını da armağan olarak Alman İmparatorluğuna Viyana'ya gönderir. At soyludur ve en pahalı maddelerle süslenmiş bir eğeri vardır.

Türk komutan "ne yazık ki canlı ele geçirilemez!"

Yeniçeriler, komutanlarını korumak için çok çetin biçimde karşı koyarlar; ancak ne kendilerini, ne de komutanlarını kurtaramazlar.

Serin kenti grafı, Beşkiliseler yöresindeki Türk savaşçılarının aylıklarının ödenmesi için ayrılan yaklaşık 27.000 Türk ve Macar altınını ele geçirir.

Büyük bir güçle Buda'ya gelen Türklerin, "umarsız köylülere insanlık dışı işleri yaptıkları, kadın ve çocuklara karşı acımasız davrandıkları, yaşlıları ve kadınları kılıçtan geçirdikleri, çocukları canlı canlı kazıklara oturttukları, utanmazca sodomik günah işledikleri" savlanır.

Türklerin "egemenlik kurduklarını yerlerde işledikleri bu kötülük-

leri Almanya'da da yapacakları" öne sürülür.

Hayvanlarını Augsburglu, Ulmlü Alman tüccarlara satan Macarlar, Türklerce yakalanır, "paraları alınır ve acımasızca öldürülür."

Almanlar bu zâlim Türklere karşı direnmek zorundadır. Yoksa Almanya'da et sıkıntısı başgösterecektir.

Dotes sarayını ve kalesini geri almak için Heffenstein ve Salm grafları 21 Temmuz 1566 günü saldırıya geçtiklerinde, kalede bulunan Türkler yenileceklerini anlayınca, barut fıçılarını ateşleyerek saldıranları yakmak isterler. Fakat pek zarar veremezler.

Yeni Haber, Tanrı'nın Alman İmparatoruna topraklarını, iki kardeşini, varlığını, şövalye ve savaşçılarını bağışlaması ve onu böyle acımasız bir zâlime karşı utkulu kılması, Hıristiyanlığı olağanüstü sıkıntılara karşı koruması, güvensizliği ortadan kaldırması, toplu bozumu önlemesi dileğiyle biter.

İçeriklerini özet olarak sunduğum iki "Yeni Haber"in kapak sayfalarındaki resim aynıdır: "Köşede kazığa oturtulmuş bir çocuk tutan bir Türk, mızrağının ucu bir çocuğun karnını delip geçmiş bir Türk atlı, sol alt köşede de bir çocuğun bacaklarını açıp, kılıcıyla ikiye ayırmaya çalışan bir Türk ve kesik bir baş!"

Her iki resim de, girişte değindiğim İncil'de yer alan "çocuk öldürümüne" ilişkin dinsel söylemi güncelleştirmeyi amaçlar. Çocuk öldürümleri Türklerin değişmez özellikleri gibi gösterilir. Böylece "Türkler acımasız, kıyıcı ve hiçbir kutsal değer tanımaz insanlar" gibi gösterilir, Hıristiyanların, Türklere karşı "düşmanlık ve önyargı" temelinde güdülenmeleri hedeflenir.

3. resimin, tarihini kesin olarak belirlemek olanaksız. Ancak gerek yazı tipi, gerekse kullanılan görüntüleme tekniğinin epeyce ileri olduğu gözönünde tutulduğunda, büyük bir olasılıkla 19. yüzyıldan kaldığı söylenebilir.

Resmin üzerinde "Uygarlığı Yaratan Bunlar mı?" tümcesi var.

Sağdaki figür bir sipahiyi, ortadaki Türk'ü, soldaki ise, bir Kuzey Afrikalıyı (Faslıyı) simgeler. Her üç figür de "kıyıcılığın, öldürücülüğün" anlatımı olarak sergilenir.

Ortada yer alan Türk'ün süngüsü bir çocuğun karnını delip geçmiş, elinde bir Avrupalının büyük bir olasılıkla bir kadının kesik başı var.

Soldaki Kuzey Afrikalıdır.

Fransız ordusunda paralı asker olarak öteden beri kullanılan Kuzey Afrikalılar, Alman kültür tarihinde "acımasızlık, kıyıcılık, yıkıcılık" simgesi olarak görülürler.

En altta şu uyarı yer alır: "Geliyorlar!"

"Yeni Haber" gazetesi Carl Göllner[2]'in verdiği bilgilere göre, ilk olarak 1502 yılında çıkarılmıştır.

"Yeni Haber" şimdiki gazetenin öncülüdür.

"Yeni Haber" "Türk, Avrupalıların ya da daha doğru bir anlatımla Hıristiyanların can düşmanı (Erzfeind), ebedî düşmanı'dır (Erbfeind)", imgesinin pekişmesine önemli katkılarda bulunmuştur.

Türkler, Avrupa içlerine doğru ilerlemeleri sonucu, Avrupalıların iletişim konusundaki duyarlılığının gelişmesine ve dolaylı olarakta, "Yeni Haber" örneğinde olduğu gibi, kitle iletişim olanaklarının yaygınlaşmasına yol açan nedenlerden biri olmuşlardır.

"Mızraklarıyla çocukları delik deşik eden" Türk görünümüne gelince: Türklerin Avrupa içlerine doğru ilerleme süreci içinde elbette öldürüm olayları olmuştur. Fakat irdelediğim bu üç resim ile görselleştirilmeye çalışılan eylemleri Türklerin işlemiş olabilecekleri pek düşünülemez.

Zaten Carl Göllner[3] de bu tür acımasızlık örneklerini Türklere yakıştırmanın gerçeği yansıtmadığını belirtir ve İncil'deki çocuk öldürümüne ilişkin söylemin koşullandırma amacıyla güncelleştirildiğini vurgular.

Yine Göllner, "kazığa oturtulmuş çocuk" konusundaki ikonografik motifin "Achatius söylencesi"nden de kaynaklanmış olabileceğini ileri sürer.

Achatius, mitolojiye göre, Ağrı Dağı'ndaki 10.000 şehitin yol göstericisidir. Ayrıca Achatius, Hıristiyan mitolojisindeki 14 hızırdan biridir ve en sıkıntılı zamanlarında insanların imdadına yetişir.

Bütün bu açıklamalar, incelediğim bu üç resmin en belirgin karakteristik özelliklerinin dinsel kökenlerini, yarattığı çağrışımları ve güdüleyici etkilerini anlaşılırlaştırmasının yanı sıra, Türklere bakışın bazı tarihsel-kültürel temellerini göstermektedir. ☆

1 Hans-Georg Gadamer: *Das Erbe Europas;* Frankfurt am Main, 1989.

2 Carl Göllner: *Turcica,* Bd.3, Bukarest Baden Baden 1978.

3 a.g.e., 23

Divan Şiirinde Meyveler

ORHAN ŞAİK GÖKYAY

Sırasıyla taradığım yedi divanda, Ahmed Dâî, Ahmedî, Ahmet Paşa, Baki, Fuzuli, Nedim, Necati Bey divanlarında şairler, meyveleri türlü şekilde özellikleriyle, ele almışlar; onları insan vücudundan bir takım benzetmelerle olduğu gibi, bunların dışında da ve insan hayatında yer tutan bir takım taraflarıyla da anlatmaya çalışmışlardır. Ben seçtiğim şiirlerde bu beytleri geçtikleri yerde verip sonra bunları açıklamayı denedim. Meyvelerin içinde Şarab-ı engûr, Mey-i engûr, Duhter-i rez, üzüm Suyu gibi, bunların şarap yapmakta kullanılan hurmanın adı yalnız meyvesinde geçtiği için sözü hurmanın şarabına kadar uzatmak istemedim. Habbetüssevda, habb-i rumman, habb-i fülfül, haşhaş, hûşe, gendüm, mercimek gibi şiirlerde geçtiği halde aslında meyve sayılmayan nebatlarla, reyhan, sünbül, sûsen, gül, nergis gibi çiçek ve ağaç adlarıyla, hâr-ı mugaylan gibi diken adları da, meyvelerin arasından çıkarılmamıştır. Okuyucu isterse bunları okumadan geçebilir.

Yanağın narını ayvay niçün bâd-ı saba
Kokular anınçün sîb-i zekan kokusu

Ahmed Dâî, *Divan*, 67

Yanağının narını, ayvamı, niçün sabah rüzgârı koklar? Yoksa onun kokusu, ağzın altındaki iki enek kemiğinin birleştiği yerdeki elma kokusu mudur?

***

Turuncî gabgabına el suna deyü rakîb ey mah
Günün eyvâ ile geçdi ve benzim oldu limonî

Baki, *Divan*, 472

Ey ay gibi güzel, engel, çene-altı turuncuna el atar diye
Korkumdan günüm eyvahlı geçdi, benzim de limon gibi sarardı.

***

Dağ içre dökse cür'ası altın piyalesi
Zer hokkalarla bitüre şâh-ı enar la'l

Bakî , *Divan*, 238

Onun altın kadehi içinde kalan son yudumu, dağın üstüne dökse, nar dalı, altın hokkalarla, la'l kaşı gibi kıpkırmızı meyveler bitirir.

***

Mihman olunca der ü gamın dilde ma-hazar
İki enar daneleri çeşm-i hun-feşan

Baki, *Divan*, 277

Senin derdin ve tasan gönülde konuk olunca, iki nar danesi, iki damla kanlı gözyaşı, iki nar danesi gibi gözde hazırdır.

***

Aceb pistanına benzer mi, dikkat üzre bir baksam
Sen açsan sineni bağ içre birkaç da enar olsa

Nedim, *Divan*, 168

Sen göğsünü açsan, bağ içinde birkaç da nar olsa, ben de dikkatle baksam, acaba memelerine benzer mi?

***

Sanasın penbe ile saklanur bir taze âbîdir
Nigârâ, gabgabın üzre senin sîb-i zenahdanın

Necati Bey, *Divan*, 344

Sevgilim, senin çenendeki elma, sanırsın çene altında pamuklara sarılmış bir taze ayvadır.

***

Mihr ü mahı bir eli ile oynadan elma gibi
Nar-i firkatte geçürdü gününü ayva ile

Necati Bey, *Divan*, 420

Güneşi ve ayı bir eli ile oynadan elma gibi gününü, ayrılık ateşinde ayva (eyvah) ile geçirdi.

***

Atar hevaya dest-i cefa ile gönlümü

Sîb ü turunc gibi şu gabgab dedikleri

Necati Bey, *Divan*, 511

Şu çene-altı dedikleri, cefa eli ile, elma ve turunç gibi, gönlümü havaya atar.

***

Nar u eyvay ile şol gabgab yakar gönlüm benim

Mihr ü mâhı bir elif ile oynadır, elma gibi

Necati Bey, *Divan*, 516

Şu, çene-altı dedikleri, benim gönlümü, narla ve eyvay ile (ateşle ve eyvahlarla) yakar, ve güneşle ayı bir elifle, elma gibi oynatır.

***

La'lin içün kan yudarken gabgabın geldi dile

Kim turunc u sîb arâyiş ola bezm-i mül

Ahmed Paşa, *Divan*, 239

Ben, kıpkırmızı dudağın için kan yutarken, turunç ve elma, şarap meclisini donatmak için dile geldi.

***

Mest olup dil mey-i aşkunla leb ü çeşmin anar

Nukl içün rağbet ider piste vü bâdamlara

Ahmet Paşa, *Divan*, 298

Gönül, senin aşkının şarabı ile sarhoş olup, meze olsun diye fıstıklara ve bademlere rağbet eder.

***

Turunc-i gabgab u sîb-i zenahdanın firkatinden

Sararup benzin ey unnâb lebin leymun olmuştur.

Baki, *Divan*, 416

Ey unnâb, çene-altındaki turuncun ve çenenin elmasının ayrılığından benzim sararup limona dönmüştür.

***

Dil-i bîmarıma hiç hisse vermez subhgüya kim

Şeker-hâbın hemen ol gözleri bâdem içün saklar

Nedim, *Divan*, 143

Sabahları benim hasta gönlümü hiç uyutmaz, şekerlemesini heman ol gözleri badem için saklar.

***

Bezm-i meyde nukle el sunmaz heman, ancak Nedim

Dilberin unnâb la'lin çeşm-i bâdâmın bilür

Nedim, *Divan* 114

Nedim, şarap meclisinde heman mezeye el sunmaz; güzelin unnabı andıran dudaklarını onun bademgözleri için saklar.

***

Bana pistanlar turunc olsun, heman dem, neyleyim

Ruhları gül, çeşmi bâdem olsun da mani değil

Nedim, *Divan*, 158

Bana memeler turunç olsun, ancak, neyleyim, yanakları gül, gözleri badem olsun da, engel yok.

***

Bulamam bağ-ı baharın gül ü bâdamında

Bulduğum feyzı, ruh u çeşm-i siyehfamında

Nedim, *Divan*, 170

Ben, sevgilinin yanaklarında ve siyah gözlerinde bulduğum zevki, baharın gülünde ve bademinde bulurum.

***

Ağzın bıçaklar açmaya sohbetde pistenin

Anun dilini ol büt- i şekker-şiken bilür

Necati Bey, *Divan*, 242

Sohbetde, aynıtab fıstığının ağzını bıçaklar açmaz, onun dilini, tatlı tatlı konuşan bilir,

***

Olıcak sîb-i gül-âbî gabgabın

La'l-i rümmânî değil mi leblerin

Necati Bey, *Divan*, 329

Senin çene-altın, ayva çiçeğinin elması olunca dudakların da nar danesi değil mi?

***

Demiş o gülruh ki yokdur gonca gibi ağzı pek

Pistelerle dilden düşürmez la'l-i handanım benim

Necati Bey, *Divan*, 356

O gül yanaklı diyormuş ki, gonca gibi ağzı-sıkı yoktur; benim açmış gülümü o fıstıklarla dilinden düşürmez (Fıstık gibi küçücük ağzıyla daima beni anlatır durur).

***

Ciğerde cem'olalı kanlu kanlu peykânlar

Derun-ı sînemi gördü, enara benzetdim

Necati Bey, *Divan*, 369

Kanlı kanlı ok temrenleri toplanalı beri göğsümün içini gördüm, bunları narlara benzettim.

***

Buseden gül gül olup ârız-ı âli dönmüş

Nev-be-nev sîb-i zenahdan gül-i şeftâlûya

Nedim, *Divan*, 178

Öpücükden gül gül olup, al yanağı yeniden yeniye bir şeftali çiçeğine dönmüş.

***

Gabgabın mâni olur dedim zenahdan seyrine

Didi bu veche görinür düşicek su üzre sîb

Necati Bey, *Divan*,159

Çene-altın, çenesi seyr etmeğe engel oluyor dedim, elma, suyun üzerine düştüğü zaman böyle görünür, dedi.

***

Piste dehân-ı dilbere öykündü ehl-i bezm

Söyletmediler, urdılar, ağzın uşatdılar

Necati Bey, *Divan*, 200

Güzelin o fıstık gibi küçücük ağzını kıskandıkları için, toplantıdakiler vurdular, fıstığın ağzını kırdılar.

***

Sîb-i zekan nakd-i hayatın ıvazıdır

La'l-i lebinün bûsesi anun bedelidir

Necati Bey, *Divan*, 208

Elmaya benzeyen çenenin karşılığı ancak hayatla ödenir, dudaklardan alınan öpücük de onun bedelidir.

***

Gözün aç ey piste-leb ayş ü behar eyyamıdır

Çünki şehrin açılur bâdâmı bayram günleri

Necati Bey, *Divan*, 500

Ey fıstık dudaklı çık, eğlenme ve bahar günleridir. Çünkü bayram günleri şehrin bademi açılır.

***

Badedir la'lin lebün, mestanedir nergislerin

Bize hüsnün zinet etmiş piste bir, bâdem iki

Necati Bey, *Divan*, 537

Kıpkızıl dudakların şaraptır,

nergis gözlerin de mahmurdur; güzelliğini iki şey süslemiştir, fıstık bir, badem iki.

***

Musavvir eğer ol yârı edersen tasvir
Sevr kad, gonca dehen, sîm binagûş olsun

Necati Bey, *Divan*, 408

Ressam, sen o sevgilinin resmini yapmak istersen, boyu servi, ağzı gonca, kulak tozu da gümüş gibi beyaz olsun.

***

Pisteler ağızlanurmuş leblerin cüllâbını
Söylenürmüş goncalar gülberg-i handan hakkına

Necati Bey, *Divan*, 443

Fıstıklar, dudaklarının gül suyunu yalarlarmış, goncalar da gülen gül yaprakları hakkında söylenürmüş.

***

Güftara geldi nâgeh açup la'l-i huşhand
Bir piste gördüm anda döker rize rize kand

Fuzuli, *Divan*, 206

Tatlı gülüşlü dudaklarını birden açıp söze başladı; fıstık gibi küçük ağzının damla damla şeker dökdüğünü gördüm.

***

Olur mefhum her şirinin olmak telh encamı
Kelâm-ı Hakdadır derpey gelmesinden tîn ü zeytunun

Nedim, *Divan*, 152

Her tatlının arkasından acının gelmesi, Kur'an-ı Kerim'de incirden sonra zeytun gelmesinden anlaşılır. (Allahu Taâlanın öteki meyveler arasında adını bu iki meyveye tahsis buyurması bunların hem güzel birer gıda, hem faideli birer deva olmasındandır- Beyzâvi). Bunların faideleri de tefsirlerde izah edilmiştir. Bazılarına göre murad arz-ı mukaddesde bunları yetiştiren iki dağdır. Yahut Şam ve Beytülmukaddes mescidleridir. İbn Zeyd'e göre 'tin' Dımışk mescidi, 'Zeytun' de Beyt-i Mukaddes mescididir. Yahut murad iki beldedir. Kûfe ile Şam'dır. Şeyhzade Kâ'b'a göre 'Tin' Dımışk, 'Zeytun' Beytimukaddestir. Râzi, maksat yenen bu iki yemiş, yahut bu iki yemişi bitiren iki dağdır. (Hasan Basri Çantay, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, Cilt-III, s. 1167-1173)

***

Gabgabundur turunc-ı ter, zekanun
Bağ-ı hüsnünde taze sîbündür

Necati Bey, *Divan*, 257

Çene-altındaki turunçtur, çenen de, güzelliğinin bağında taze bir elmadır.

***

Bir turunç itti tekellüf ol sîb-zekan
ki meşâmı ter ider bû-yı zenahdanı gibi

Ahmet Paşa, *Divan*, 326

O elma çeneli, bize bir turunç teklif etti ki çenesinin kokusu burnumuzu ıslatır.

***

Nedir bu ârız u hat, ya nedir bu çeşm ü ebrûlar
Nedir bu hâl-i anber, ya nedir bu habbetüssevda

Baki, *Divan*, 121

Bu yanak, bu ayva tüyleri nedir? Ya bu göz, bu kaşlar nedir? Ya bu anber ben nedir? Ya bu habbetüssevda (sevgi taneciği, çörekotu) nedir?

***

Râh-ı aşkında senin peykânına can verdiğim
Bu ki Ka'be yollarında habb-i rümman tatludur

Necati Bey, *Divan*, 233

Senin aşkının yollarında oklarının temrenlerine can verişim, Ka'be yollarında nar tanelerinin tatlı olmasındandır.

***

Bağ-ı cihanda bitmeye ey nahl-i fitnebaz
Şirin lebin gibi dahi hurmâ-yı leziz

Ahmet Paşa, *Divan*, 144

Ey meyvesi fitne olan hurma fidanı, cihan bağında daha dudağın gibi şirin bir tatlı hurma yetişmemiştir.

***

Ben mi la'linde ve yahud nahlbend-i hüsnünün
Şekerin hurmaya dizmiş müşk-i amberden mekes

Ahmet Paşa, *Divan*, 203

Kırmızı dudağındaki ben mi, yoksa nahl yapan şekerli hurmaya miskden ve anberden sinek dizmiş?

***

Anın hüsnünü kim gördü bu şekle
Urup öz mağzını haşhaş idüpdür

Ahmed Dâî, *Divan*, 80

Onun güzelliğini bu şekilde gören kişi, kendi beynini vurup haşhaşa döndürmüştür.

***

Susadık sun câmı ver içsün puhteler hâmı
Gidersün ârile nâmı şarâb-ı nâb-ı engûri

Ahmet Dâî , *Divan*, 139

Susadık, kadehi sun da, ver pişkinler ham şarabı içsinler; üzüm şarabını içsinler de, utanmayı, arlanmayı gidersinler.

***

Leblerün câmın içene ol ağız düşidür lisan
Nukl ider mi nûş iden lâbüd şekerlü leblebi

Ahmed Dâî, *Divan*, 98

Dudaklarının kadehini içene bir ağız rüyasıdır, senin dudaklarını öpen hiç şekerli leblebiyi meze eder mi?

***

Kimse râh-ı Ka'be-i vaslında can kurtarmadı
Zahm-ı gamzen benzemez hâr-ı mugaylan zahmına

Baki, *Divan*, 123

Kimse sana ulaşmak için Ka'be yolunda canını kurtaramadı, senin gamzenin yarası devedikeninin açtığı yaraya benzemez.

***

Şeftalü görse Dâî sözün ağzı sulanur
In'am ederse Dâîye o ter dudaklardan

Ahmet Dâî, *Divan*, 80

Şeftali görse Dâî, sözün ağzı sulanır, eğer Dâîye o ıslak dudaklardan ikram edecek olursa.

***

Lebin şeftalüsünün hasretinden
Gözüm damanına unnâb doldurdu

Ahmet Paşa, *Divan*, 132

Dudağının şeftalisine hasretinden gözüm eteğine Unnâb dol-

durdu (dudaklarına hasretinden gözlerim unnâb gibi kanlı yaşlar döktü).

***

Kaçan kim naz ile dilber çıka-geldi otağından
Sulu şeftalûler sundu bize gül-i ter dudağından

Ahmet Paşa, *Divan*, 288

Ne zaman ki güzel çıka-geldi, taze bir güle benzeyen dudağından bize şeftaliler sunmuştur.

***

Firkatinde tan mı şeftalu dilerse can u dil
Meyve-i bî-vakt iderler arzu bîmarlar

Baki, *Divan*, 334

Senden ayrı olduğu zamanlar canım ve gönlüm şeftali isterse buna şaşılır mı? Hastalar vakıtsız meyveler arzu ederler.

***

Gül-i ter-damene teşbih eden kimdir seni
Yasemin gibi alnın açuk, yüzün ağ

Baki, *Divan*, 185

Yasemin gibi alnın açık, yüzün ak olduğu halde seni gül gibi namussuza benzeten kimdir?

***

Âb-ı hayat-ı Hızr ki derler lebündür
Cennet turuncu ger varısa gabgabundur

Ahmed Dâî, *Divan*, 81

Hızırın âb-ı hayatı dedikleri senin dudağındır; eğer cennet turuncu varsa o da senin çene-altındır.

***

Oldı turunc-ı gabgabın ey sîmber leziz
Olmaz behişt meyveleri bu kadar leziz

Ahmet Paşa, *Divan*, 144

Ey gümüş göğüslü, cennet meyveleri senin çene-altının turuncu kadar tatlı olmaz.

***

Bir şeftalûya canı azırganma dostum
Sermayeden hisab idegör, nen ziyan olur

Necati Bey, *Divan*, 203

Dostum bir şeftaliden canını esirgeme, bir şeftali için canını az görme,

Sermayeden hesap ededur, neyin ziyan olur.

***

Mey tereşşuh eyler emdikçe turunc-ı gabgabın
Şöyle sîr ol mest-i nâzım neşe-i pür-zûrdan

Nedim, *Divan*, 166

Çene-altındaki turuncu emdikçe şarap sızar; ey nazdan sarhoş sevgilim, benim şiddetli neşeme öylesine doy.

***

Görüp pistanların bildim kemalin gülbedenlikte
Turunç amma ki bilmem nice bitmiş yasemenlikde

Nedim, *Divan*, 173

Memelerini görüp vücudunun kemale erdiğini bildim; turunç ama yasemenlikte nasıl bittiğini bilmiyorum.

***

Limoni hatayîde o pistane nigâh et
Hiç böyle celî şa'aa nârenc bulunmaz

Nedim, *Divan*, 148

Limon rengi hatâyî kumaşında o memelere bak, hiç böyle parlak renkde turunç yoktur.

***

Ağzına gelmiş sulu şeftaluler
Bağ-ı hüsnün çağıdır ey Gül'izar

Necati Bey, *Divan*, 206

Ağzına sulu şeftaliler gelmiş, ey gül yanaklı, güzellik bağının çağıdır.

***

Yüzün görene erse nola la'l-i şeker-hâ
Erzan olur ey şîr-dehen Ka'bede hurma

Necati Bey, *Divan*, 155

Yüzünü görene, o şeker çiğneyen dudak gelse ne var, ey ağzı süt kokan sevgili, Ka'bede hurma ucuz olur.

***

Hoşdürür dilde hayal-i hatt-ı canan beslemek
Yaraşur zira sifal içinde reyhan beslemek

Necati Bey, *Divan*, 331

Gönülde, sevgilinin ayva tüylerinin hayalini beslemek hoştur; çünkü saksı içinde fesleğen yetiştirmek yaraşır.

***

Goncanın ağzına bakarken çemende andelip.
Gülşenin ahvalini caiz midir sûsen dimek

Necati Bey, *Divan*, 332

Bülbül çemende goncanın ağzına bakarken, Sûsen'in (zambağın) gül bahçesinin ahvalini söylemesi doğru mudur?

***

Niyedin görmek ile serv-i çemenden ne biter
Bana ol kamet-i tûbâ, leb-i unnâb gerek

Necati Bey, *Divan*, 334

Çemen servi'sini sadece görmek ile ne çıkar, bana o boyu tûba ağacı gibi uzun, dudakları unnâb gibi kırmızı olan güzel gerek.

***

İrem bağına ey gül-rû varur talim verür her dem
Saçun reyhana sünbüllük, kadin şimşire ararlik

Necati Bey, *Divan*, 344

Ey güzel, her zaman İrem bağına varıp saçın reyhana sünbüllük, şimşir ağacına da dağ serviliği öğretir.

***

Alınubdur lâle rengi ol gül-i sîrabdan
Kuruyubdur la'l kanı ol iki unnâbdan

Necati Bey, *Divan*, 378

Lalenin rengi o suya kanmış olan gülün renginden alınmaktadır, o iki unnâbı (dudakları, kıskanmaktan da) dudağının kanı kurumaktadır.

***

Nice bir vire lebin yâdı gözüm yaşına cûş
Gerek ol kanları teskin ede unnâb gibi

Ahmed Paşa, *Divan*, 340

Dudaklarını hatırlamak gözümün yaşını taşıp coşturduğu zaman, o kanları, senin unnâb gibi kıpkızıl dudakların dindirmelidir.

***

Sihr ü efsun ile dolmuştur derûnun ey kalem
Zülfü Harutun, demek mümkin ki nal olmuş sana

Nedim, Divan, 134

Ey kalem, öyle güzel şeyler söylüyorsun ki, senin içindeki ince tele, Harutun zülfü demek mümkündür.

***

Şâh engüşt-i muhannasın, gehi la'lin emüp Dane-i unnâb ile nûş-ı şarab etmezsin

Nedim, *Divan*, 153

Bazan kınalı parmağını, bazan da dudaklarını emip, unnâb tanesiyle şarap içmez misin?

***

Muanber zülfünü ay çözmüş, seher, nergislerini süzmüş

Sanırsın bir huri çıkmış gelür firdevs bağından

Ahmet Paşa, *Divan*, 288

Ay, anberler sürünmiş zülfünü çözmüş, seher vakti de nergis gözlerini süzmüş; sanırsın ki cennet bağından bir huri çıkmış geliyor.

***

Mah-ı çarh üzre nedir bilmek istersen ol sevâd

Yakdı yâre sunmağa devran turunç üstüne dağ

Baki, *Divan*, 185

Gökteki ayın üzerindeki o kara leke nedir bilmek istersen, devran, sevgiliye sunmak için turuncun üzerine bir yanık yarası vurdu.

***

Kim fülfüle benzetse benün yüzü karadır

Kim fülfülü yeğ gördü Halilün adesinden

Ahmet Paşa, *Divan*, 275

Kim, senin benini karabibere benzetse yüzü karadır; kim karabiberi, Halilin mercimeğinden daha üstün görmüştür.

***

Hûşe-i bağ-ı İrem mi, zülfün ey Unnâb-leb

Ya asılmış Şamda müşgin ineb avengidir

Ahmed Paşa, *Divan*, 174

Ey unnâb dudaklı, saçların Bağ-ı İrem salkımı mı, yoksa Şam'da asılmış misk kokulu üzüm salkımı mı?

***

Bostan-ı cemal üzre dudağun gibi rengîn

Unnâb-ı ter irişmez ve şirin ineb olmaz

Ahmet Paşa, *Divan*, 197

Güzellik bağında dudağın gibi renkli taze unnâb yetişmez ve tatlı üzüm de olmaz.

***

Âteş-i ruhsârı üzre hâl-i vasfında sözüm

Âşık-ı bî-dillerin ağzın yakar fülfül gibi

Baki, *Divan*, 191

Onun ateş gibi yanakları üzerindeki ben vasfındaki sözüm, kalpsiz âşıkların karabiber gibi ağzını yakar.

***

Sakın mey dersem ey zahid mey-i engûri fehm etme

Hüner esrâr-ı ma'na anlamakdır lâfz-ı muğlakdan

Baki, *Divan*, 286

Ey ham sofu, mey diyorsam sakın üzüm şarabı anlama, çünkü hüner anlamı kapalı sözden gizli anlamlar çıkarmaktır.

***

Âşık ki nakş eder dil-i pür-cûşa la'lini

Gûya kiras danesidir kim şaraba kor

Coşkun gönlüne dudaklarını nakş eden âşık sanki kiraz tanesini şaraba koyar gibidir.

***

Attâr-ı şûhı gerden-i pür hâlin andırup

Bir kabza habb-i fülfüli kâfur-ı nâba kor

Nedim, *Divan*, 147

Şakacı attâr, sevgilinin püskürme benli gerdanını andırıp bir avuç kara biber tanesini saf kâfûra koyar, sanki.

***

Perde-i şermi giderdin ruh-i pür-tâbından

Kasd o gülçehreye ey duht-i ineb renk midir

Nedim, *Divan*, 142

Parlak yanaklarından utanmak örtüsünü açtın, ey üzüm kızı, kasdın o gül yanaklara renk vermek midir?

***

Hırmenini ömrümün ol yâr-ı gendüm aceb

Nice yakar ateş-i hicran bilür mi bilmezem

Ahmet Paşa, *Divan*, 264

Ömrümün harmanını o buğday renkli sevgili nasıl yaktığını bilir mi, bilmez mi, bilmiyorum.

***

Hâlün cefayı hûşe-i zülfünundan öğrenür

Üzüme göre kararır ey bî-vefa üzüm

Necati Bey, *Divan*, 363

Benlerin cefayı çok bilmiş olan üzüm salkımından öğrenir, ey vefasız, üzüm, üzüme baka baka kararır.

***

Bir bölük bîçare bülbül kanını sürdün yüze

Ey gül-i ra'nâ hazer kıl dîde-i hûnâbdan

Necati Bey, *Divan*, 378

Bir bölük bîçare bülbül kanını yüzüne sürdün, ey lâtif gül kanlı gözyaşları döken gözden sakın.

***

Ben üzümün suyın severem, sofi danesin

Zira kimi kızını sever kimi anesin

Necati Bey, *Divan* 379

Ben üzümün suyunu severim, sofi tanesini; zira kimi kızını sever, kimi anasını (üzümün anası şarap, kızı ise tanesidir).

***

Pisteler ağızlanurmuş leblerün cüllâbını

Söylenürmüş goncalar gül-berg-i handan hakkına

Necati Bey, *Divan*, 443

Dudaklarının gül suyunu fıstıklar ağızlanırmış (?), açmış güllerin yaprakları hakkında da goncalar söylenürmüş.

***

Geh didi dil zekanunu, delüden uslu haber

Yanılubdur ana her kimsene çah didi

Necati Bey, *Divan*, 554

Kimi kez çenene dil denmesi, deliden akıllı bilgi gelmesidir; her kim ki buna kuyu demişse yanılmıştır.

***

Üzüm suyına sofi can virür lîk

Sıdurmaz gözüne kimse koruğu

Necati Bey, *Divan*, 512

Sofi üzün suyuna can verir, ama, koruğu kimse gözüne sıktırmaz.

***

Ey Halilim, ne aceb hüsnün gülistanında biz

Mezra-ı la'linde can ekdikçe biter mercimek

Necati Bey, *Divan*, 348

Ey arkadaşım, ne şaşılacak şey senin güzelliğinin gülistanında biz dudağının tarlasında can ekdikçe mercimek bitmektedir(?).☆

TKP Gözüyle CHP-II

Saltanatın Devrilmesi ve Cumhuriyetin Kurulması

Millî burjuvazi, Türkiye emperyalizmin süel işgalinden kurtulduktan sonra saltanatı yıktı, saltanat hükümetini devirdi. Türkiye saltanat idaresi, ülkedeki reaksiyoner zümrelerin hakimiyetini temsil eden ve onlara dayanan bir hükûmet, mürteci bir kuruldu. O, emperyalizmin ajanı ve sadık bir uşağından başka bir şey değildi. Ülkenin siyasal ve ekonomik hakimiyetini kendisine almak ve memleketin efendisi olmak isteyen millî burjuvazinin saltanatın devrilmesi işini yapması gayet tabii bir şeydi. Saltanat ve tarafdarları millî kurtuluşun amansız iç düşmanlarıydı. Onların ezilmesi ve kaldırılması lâzımdı.

Saltanat idaresini kuran kemalist burjuvazi kendi diktatörlüğünü kurdu. Bu diktatörlük irticaa ve sağa vurmakla beraber, asıl irtica düşmanı olan inkılâpçı sol cepheye de amansız bir düşman olarak saldırdı. Kurulan yeni devlet şekli cumhuriyet olmasına rağmen, inkilâbın vazifesi olarak yapmak mecburiyetinde olduğu ve vadettiği bir çok şeyleri yapmadıktan başka tamamen zıddını ve aksini yaptığı da oldu. İnkılâbın doğurduğu bu yeni cumhuriyetin demokratik bir idare olması, halkın tabiî ve demokratik bütün haklarını tanıması ve halkın üzerinde yükselmesi lazımdı. Halbuki millî burjuvazinin yaptığı cumhuriyet halk aleyhdarı bir teşekkül oldu ve halkın en basit demokratik haklarını ayaklar altına aldı. Emekçileri siyasal serbestlik haklarından, cumhuriyetin ve medeniyetin en kuvvetli temel ve desteği olan medeni haklardan mahrum etti. Onları istedikleri gibi fırkalarını kurmaktan menetti. Memlekette parti faaliyetini kendi inhisarı altına aldı. Halkın öz menfaatları için çalışan, halk için çarpışan yegâne parti olduğu halde Komunist Partisinin serbest olarak çalışmasına müsaade etmedi. İnkılâbın hakiki müdafileri Komünistleri ve candan inkılâpçıları her gün bir az daha artan bir şiddetle takib ettirdi, onları hapislere attırdı, medeniyet ve cumhuriyetin en basit kaidelerini hiçe sayarak bu inkılâpçılara görülmedik işkenceler yaptırdı.

İşçilerin sınıf mücadelesi esası üzerine kurulmuş bütün teşkilatlarını dağıttı ve bu gibi teşekkülerin yeniden kurulmasına şiddetle mani oldu. Bu işlerde ön ayak olan işçileri ve işçi rehberlerini tevkıf ettirdi, işten attırdı.

Emekçilerin haklarını koruyan, inkılâbın ilerlemesini isteyen ve kökleşmesi için çalışan inkılâpçı gazeteleri kapattırdı ve bir daha müsaade etmedi.

Halka intihabatta reylerini serbestçe ve istediklerine verememeleri için her türlü usullere baş vurdu. Saltanat hükümeti zamanından kalma iki dereceli intihap sistemini, cumhuriyet ve demokrasiye hiç yakışmayacak bir orta çağ âdeti olan bu seçim şeklini değiştireceğini ve tek dereceliyi kabul edeceğini vadettiği halde, yerinde bıraktı. Böylelikle halkın tanımadığı, bilmediği ve istemediği adamlara rey vermeye mecbur ediyor.

Teşkilâti esasiye kanununda söz, fikir vb. yazı serbestliği tanındığı halde bunları yalnız kara kaplı kitapta kalmaya mahkum müzelik bir mefhum haline sokuldu. Yapılan kanunlu veya kanunsuz işlerle bu mukaddes tanınması icab eden beşeri haklar, birer paçavraya çevrildi. Söylediği sözler, beslediği fikirler ve yazdığı yazılar için yıllarca hapislerde yatanların, çeşitli işken-

celere maruz bırakılanların haddi hesabı yoktur.

Şehir ve köy işçilerine sekiz saat iş gününü kabul etmedi, onların haklarını korumak için, başvurabilecekleri biricik müdafaa vasıtaları olan grev hakkını tanımadı. Elhasıl inkılâpçı, halkçı olan bir rejimin bir idarenin ilk ağızda yapmaya mecbur olduğu ve onlar olmadan yaşayamayacağı tabii ve basit ne kadar demokratik haklar ve kaideler varsa onların hiç birini yapmadı, hattâ bir çoklarının tam tersini yaptıkları da pek çoktur. Tabii bunun da sebepleri vardır. Şöyleki:

Millî burjuvazi, yarıda bırakıp ihanet ettiği inkılâbı halk kütleleri daha ileri götürürler de kendi hakimiyetini sarsarlar diye korkuyordu. İnkılâbın onların bıraktığı yerden daha ileri gitmesi onlar için tehlikeli ve zararlı olabilirdi. Onun için inkilâbın önüne sed çekmek gerekti. Bu sed de ancak, halka inkılabi hamleler için kalkınma değil kıpırdanma hak ve imkânlarını vermemekle olabilirdi; onların elinden siyasal hürriyetlerini almakla, onları adamakıllı tazyık edip göz açtırmamakla mümkün olabilirdi. Netekim de öyle oldu.

Bundan başka millî burjuvazi, yukarda da söylediğimiz gibi, muhtaç olduğu sermayeyi toplamak ve genel olarak sermaye biriktirme işini hızlandırmak ve kuvvetlendirmek için geniş emekçi kütlelerini çok sıkı bir soygun rejimi altında bulundurma ihtiyacını duyuyordu. Demokratik hakların tanınması ile bunlara imkân tasavvur edilemezdi. İşçileri ve emekçi kütleleri alabildiğine soymak için en küçük bir fırsatı kaçırmayan millî burjuvazi, tabiidir ki kendiliğinden iş gününü kısaltmak iş şartlarını daha insanî bir şekle sokmak gibi şeylere yanaşmak istemezdi.

Halbuki bu ağır soygun rejimini, bu acı zehiri emekçi kütlelere hiç mukavemetsiz yutturabilmek için, onların ellerini ayaklarını kıskıvrak bağlamak lazımdı. Emekçileri bu aşırı soygun rejimine karşı mukavemetsiz bir hale getirmek için de, bütün bu mukavemete vasıta olabilecek ne kadar haklar, teşkilâtlar, serbestlikler ve mücadele imkânları varsa hepsini kaldırmak, baltalamak icab ediyordu. Bu soygun ve tazyık rejimine karşı yapılacak her türlü mukavemet hareketini şiddetle ve en bayağı usullerle ezmek icab ediyordu.

Millî burjuvazi diktatörlüğü, bütün teşkilât ve varlığı ile bu işi yaparken, emekçilerin sınıf şuurunun uyanmasına engel olmaya onu körleştirmeye de elinden geldiği kadar gayret ediyor. Onlara mütemadiyen Türkiye halkının sınıfsız bir vahdet bir topluluk teşkil ettiğinden bahs ediyor, işçileri esnafla ve patronla bir arada teşkilâtlandırıyor. Yani emekçilerde, hakları ihtiyaçları ve istekleri için mücadele imkânlarını maddeten ortadan kaldırdıktan sonra, bu mücadele şuur ve ihtiyacını da boğmaya, öldürtmeye çalışıyor. Emperyalist sermayenin iltifatını kazanmak ve memlekete teşrifini temin etmek maksadile her çeşit inkılâpçı tezahürleri ve işçi hareketlerini iyice bastırmak ve Türkiyeye geldiği takdirde istedikleri gibi ve devamlı bir soygunda kütle tarafından hiç bir mukavemete rastlamayacaklarına, emperyalist sermayenin inancını kazanmak ve onu tatmin etmek için de, bu antidemokratik rejim, bu tazyık siyasası lazımdı. Terror lazımdı. Millî Burjuvazî bu bakımdan da kendisini emperyalistlere karşı kuvvetli göstermek için bu baskı siyasasını gütmek mecburiyetini hissediyordu. İnkılâbın ferdasında başlayan bu haksızlık ve baskı rejimi bu güne kadar öylece devam etmiş, günden güne şiddetlenerek bu gün artık çekilmez bir hale gelmiştir. On üç yıldır, işçilere vadedilen iş kanunu nihayet kapunun ağzına geldi. Doğura doğura koca dağ bir fare doğurdu. Nihayet çıkacak olan iş kanunu, hem fena hem de noksandır. Ziraat işçileri bundan da mahrum bırakılmaktadır. Bu iş kanunu endüstri işçilerinin bugüne kadar gördükleri haksızlıkları kanunlaştırmaktan başka bir şey yazmıyor. İş kanunu işçilerin eline ayağına vurulacak bir zincirden başka bir şey değildir.

İşte kemalist diktatorası Bu sebepler altında emekçi kütlelere karşı acı bir şiddet ve baskı rejimi tatbik etmektedir. Emekçi kütlelerin inkılâptan, serbestlik ve tabii hakları namına aldıkları nasibleri sıfırdır. Halbuki kemalist burjuvazi, kendisinin yaptığı yarı inkılâbın muhafazası ve yaşaması için, ülkenin emperyalizme karşı korunması için, inkılâbın irticaa karşı müdafaa ve himayesi için bizzat bu emekçi kütlelere muhtaçtır. Ancak emekçi kütleler, inkılâbın bekçiliğini yapabilirler. Ancak onlar, inkilâp için ve irticaya karşı mücadele edebilirler. Bunun için de emekçi halka umumî düşmanlara karşı mücadele imkânları verilmelidir. Şehir ve köy emekçisine siyasal serbestlik verilmelidir.

Ancak emekçi kütlelerin siyasal serbestliği ve inkılâpçı mücadele teşkilâtlarıdır ki, irticanın baş kaldırmasına engel olabilir, anti emperyalist mücadeleyi kuvvetlendirip, ilerletebilir, elhasıl ülkenin ve bütün halkın umumî menfaatlarının korunması için kuvvetli ve güvenilebilir bir zaman teşkil edebilir.

Emekçi kütleler ve onların münevverleri ülke içinde demokrasi ve siyasal serbestlik için mücadele açmanın zamanının geldiğini artık anlamıştır, bu sahada faaliyete de geçmelidir. Bu sahada açacağı mücadelede muvaffakiyet, emekçi kütleler için muhakkak ve kat'idir. Artık bu işin sırası gelmiştir, ağlamayan çocuğa meme vermezler.

Zirai Mesele

Ülkenin emperyalist işgalinden kurtarılması zarureti gerçekleştikten sonra inkılâbın daha ileriye giderek, ziraî inkılâp olamamasının sebepleri de ayrıca incelenmeye değer, önemli meselelerdir. İnkılâbın Türkiyede ziraî meseleyi halletmesi lâzımgelirdi, inkılâbın esas mahiyeti bunu icab ettirirdi. Bu niçin olamadı?

Kurtuluş harbi zamanında ve

ondan evvelki yıllarda silahlanmış bulunan köylü kütleleri, niçin ellerindeki silâhlarını zirai inkılâbın gerçekleşmesi için kullanmadılar?

Bunu anlatmak için sayacağımız sebeplerin her birisi ayrı ayrı uzun boylu incelenmeye değer konulardır. Fakat biz broşürümüzün büyüklüğünü göz önünde tutarak kısa kesmek zorundayız. Yukarda inkılâp hegemonyasının millî burjuvazi eline geçişinin, inkılâbın tali ve seyri üzerinde çok büyük tesirleri olduğunu söylemiştik. Millî burjuvazi, büyük toprak sahipleriyle anlaşmıştı ve çok zaman ve çok yerde onlarla beraber yürüyordu. O, köydeki bu müttefikinin menfaatını bozacak ve onun iştihasını kaçıracak uzun boylu işlere girişemezdi. Bundan başka millî burjuvazi sınıfî karakteri bakımından da büyük erazi mülkiyetine karşı yürüyemezdi. Çünkü o, nihayet elindeki mülkiyeti genişletmek, arttırmak amacile ortaya atılıyor ve kayıtsız şartsız mülkiyetin kutsal varlığını korumak isteğiyle yolunda ilerliyordu. Esasen çeşitli yollar ve usullardan sonra millî burjuvazi içinde de yeni yeni büyük toprak sahipleri türemeye başlamıştı. Bu şartlar altında millî burjuvazinin, inkılâbın ziraî bir inkılâp olarak tamamlanmasına göz yumması, müsaade etmek istememesi hele bizzat kendisinin ön ayak olması tabii idi. Millî burjuvazinin bu durumuna ve bu çeşit hareketine rağmen köylülüğün bu işi başaramamasının sebeplerine gelince, onlarda bir çoktur. Köylülüğün inkılâbî hamleler yapabilmesi ve giriştiği kalkınmalarını inkılâp istikametine sürebilmesi için proletaryanın rehberliğine şiddetle ve kat'i ihtiyacı vardır. Ancak proletaryanın yol göstericiliği sayesindedir ki köylüler, kendisini dinin, yobazların, reaksiyonerlerin tesirinden kurtarabilir ve ayaklanmasını, hareketlerini kendi öz menfaatına uygun durumda inkılâbî hamleler haline sokabilir. Aksi takdirde köylülük mevcut rejimin, omuzlarına yüklediği ağırlıklara karşı gelmek isterken de asıl kendisinin candan düşmanı olanların tesir ve nüfuzundan kendisini kurtaramaz. Onlara kapılır. Hattâ irticaa ve kendi öz düşmanlarının en başında gelen derebeylerine bile alet olabilir.

Halbuki evvelce de kaydettiğimiz gibi Türkiye proletaryası, köylülüğe rehberlik yapabilecek, onları hakiki menfaatları için doğru yolda mücadeleye sevk edebilecek durumda değildi. Proletarya zayıftı, köylülükle rabitası azdı.

Türkiye, ziraatta kapitalizmin gelişimi bakımından çok bariz farklar gösteren mıntıkalara ayrılmıştır. Bunların içinde kapital zemin oldukça inkişaf ettiği ve sosyal farklılaşmanın kök saldığı yerler olmasına rağmen koyu derebeylik artıklarının bulunduğu henüz tabii istihsalın cari olduğu ve pederşâhi münasebetlerin hüküm sürdüğü yerler de vardır ve az değildir. Bu bakımdan doğu, orta ve batı Anadolu arasında büyük hususiyet farkları vardır. Bu itibarla oralarda yaşayan köylülerin sosyal ve ekonomik durumları ayrı ayrı ve buna bağlı olan ihtiyaç ve istekleri de başka başka idi. Bu vaziyet köylülüğün şuur derecesini de birbirinden farklı bir halde bulunduruyordu. İşte köylülük arasında; ihtiyaçları, istekleri ve düşünüşleri bakımından bu kadar keskin farklar bulunuşu, aralarında bir birlik bulunmayışı, aynı amaç uğrunda hareket birliğine imkân vermiyordu. Esasen proletarya da bu vahdeti yaratacak iktidarda değildi.

Türkiye ziraatında kapitalizmin az yerleşmiş olması ve kapitalizmden evvelki sosyal münasebetlerin ve istihsal şartlarının oldukça ağır basacak bir durumda bulunması, o zamanlar Türkiye köylerinde sınıf tezadlarının keskin bir hal almasına pek müsait değildi. Derebeylik ve pederşâhi münasebetler, sınıf tezatlarını kül altında ateş gibi tutuyordu. Bilhassa doğu ve kısmen de orta Anadolu'daki aşiret hayatı, pederşahî münasebetlerinin çok keskin bir şekilde devam ettiği bir müessisedir. Buralardaki müthiş soygun ve tazyık pederşahî münasebetlerinin hususîyetleri itibarile perdeleşmiş olmasına rağmen, çok daha keskin ve çok daha yıkıcıdır. Bu soygun ve tazyıkın bu şiddetine rağmen Türkiye köylüsünde sosyal farklılaşma yetişir kertede ilerleyip derinleşmemiş ve köylülerin sınıf şuuru da henüz canlanmamıştı, onun öz menfaatlarının icab ettirdiği hareketlere sevk edecek kadar yükselmemişti.

Millî burjuvazi, inkılâbın bir halk inkılâbı bir ziraî inkılâp haline çevrilmesine bütün kuvvetile engel olmak istediğini ve bunun sebeplerini yukarda söylemiştik. Kemalistler, anti emperyalist savaşın kabartıp körüklediği milli öc duygularını, dinî hisleri istediği istikamete çevirmeye muvaffak oldular. Ülkenin emperyalist orduları tarafından işgal edilmesi kemalistlerin, kütlelere hareketlerinde vermek istediği yolu ve istikameti açmak ve düzeltmek hususunda büyük tesiri olmuştur. Emekçi kütleler dışardan gelen düşmanlara karşı sevk edilip saldırtılırken öte taraftan da hıristiyan milli azlıklara karşı da tahrik edilmiştir. Emekçi kütleler yaşayışlarındaki kötülüğün yalnız Hıristiyan millî azlık burjuva ve arazi sahiplerinin yüzünden geldiğine inandırılmış ve bu yarım ve sakat düşünceye düşürülmüştür. Emekçi kütlelerin soyguncularına ve istismarcılarına karşı açtığı savaş bu soyguncuların yalnız bir parçasına munhasır bıraktırılmış ve Türk ve müslüman arazi sahipleri, çiftlik beyleri ve derebeyleri bu darbeden masun tutulmuş ve kurtarılmıştır. Türkiye köylüsü şuursuz olarak bu tesirin altına düşmüş ve kendi öz kurtuluşunun tamamının nerede olduğunu ve nasıl elde edilebileceğini tayinden aciz kalmıştır.

Millî burjuvazinin ve onunla beraber yürüyen toprak sahiplerinin köylülere ettikleri vaadler, köylü kütleleri üzerinde beklenilen uyuşturucu tesiri yapmıştır. Millî burjuvazinin attığı, köylü efendimizdir gibi sahte şiarları köylülüğün kalın ve kaba bir soygunu al-

ında köle bırakılması isteğinin gerçekleşmesi şartlarını hazırlamakta ve olgunlaştırmakta müessir olmuşlardır.

İşte en önemli sebepler olarak gösterdiğimiz bu şartlar altında Türkiye köylülüğü burjuvaziye rağmen inkılâbı daha ilerilere götürerek bir ziraî inkılâp halini alması işinde muvaffak olamamıştır. Hem de bütün bu işten de kazançsız çıkmıştır. O kadar ki, özel şahıslara ait büyük toprakların müsaderesinden ve köylüye bedava dağıtılmasından vazgeçtik; evkafa, tekkelere ait çiftlikler, hristiyan millî azlıkların bırakıp gittikleri arazi bile köylüye verilmemiş ve millî burjuvazi ve yardakçıları tarafından deve yapılmıştır. Böylelikle millî burjuvazi arasında yeni yeni toprak sahipleri, yeni yeni ziraat sermayedarları yetişmiştir. Emvali metrukeden ve emlâki miriyeden olan bu arazinin üstüne yatan bu beyler, köylüyü ist-ismar ve tazyık işinde eskilerden hiç te aşağı kalmamışlar ve hatta bir çok yeni yeni soygun yolları bularak bir çok sahalarda eskilerine rahmet okutacak bir durumdadır, o kadar haris ve aç gözlüdürler.

Millî burjuvazi köye sermayedarlığın sokulması için çalışmış ve gelişmesini, derinleşmesini temin etmek için birçok tedbirler almıştır. Fakat umumiyetle köyde yapılan bu reformlar, kemalist burjuvazinin sınıf olarak inkişafını kolaylaştıran ve kendi sınıfı hakimiyetini emniyet altına alan islâhattan başka bir şey değildir. Millî burjuvazi, müttefikleri olan büyük toprak sahiplerini eski soygunculuk ve tazyiklerinde serbest bırakarak ve bunun için kendilerine yardım edip imkânlar hazırlayarak dostluğunu sağlamlaştırmış ve böylelikle köyde kendi durumunu kuvvetlendirmiştir. Köyde yapılan bütün işlerden, alınan bütün tedbirlerden, girişilen bütün ıslahattan köylünün hiç bir nasibi yoktur. O zavallının nasibi yine topraksızlık, yine soygun, yine sefalettir. Köylünün menfaatına uygun gelmeyen aşarın kaldırılması ile köylünün bir az rahat nefes alacağını zanedenlerin de az sonra ağızları açık kalmıştır. Çünkü yeni kanun vergiler erazi ve mahsulât üzerinden alınanlar ve bütün yükünü daha ziyade müstehlik kütlelerin sırtına vuran bilvasıta vergiler köylünün malî durumunu büsbütün bozacak kadar ağır olmuştur. Köydeki bu yeni şartlar ve para iktisadiyatının eskiye nazaran daha fazla sokuluşu, köylerde kütlevî fakirlik ve sefaletin büyümesini ve genişlemesini hızlandırmakta, köylerden şehirlere karın tokluğuna iş bulmak için gelen köylülerin akınlarını çoğaltmakta ve köyde sosyal farklılaşmayı kolaylaştırmaktadır.

Kemalist burjuvazi, derebeylikle ancak sınıf olarak kendi inkişafına engel olduğu ve elinde emniyetle bulundurmak istediği iktidar ve hakimiyetine zarar verdiği nispette mücadele etmiştir. Millî burjuvazinin derebeyliğe karşı açtığı bu mücadelenin sınıfı bir yandan kendi inkişaf ve hakimiyetinin yolunu ve imkânlarını emniyet altında bulunduracak kadar genişti, öte yandan da geniş köylü kütlelerin soygunundan kendisine de bir pay ayırtacak kadar mütecaviz ve atılgandı. Bu mücadele hiç bir zaman geniş köylü kütlelerinin öz menfaatlarını ve haklarını korumak ve kurtarmak için yapılmamıştı. Millî burjuvazi zaten bunu yapmak istemezdi ve istemez de. Bunun sebebini az aşağıda göreceğiz.

Millî burjuvazinin gerek inkılâp esnasında gerek ondan sonra güttüğü ziraî siyasa yüzünden, sosyal ve ekonomik bakımdan geniş köylü kütlelerin lehine her hangi önemli bir değişiklik olmamıştır. Köy iktisadiyatında geniş köylü kütlelerinin durumu eskisine bakış uzun boylu değişmemiştir. Türkiye köylerinin bir çoğunda yine derebeylik ve yarı derebeylik hüküm sürer. Geri kalanında da her zaman bu eski devir artıklarına tesadüf edilebilir. Türkiyede halâ uçsuz bucaksız araziyi içinde toplayan köylere sahip beyler ağalar vardır. Bunlar topraklarında oturan köylünün kendisine evine ve ailesine de sahip olan zorbalardır. Türkiyede halâ günlerle yürümekle bitmeyen eraziye ve içindekilere efendilik eden mütegallibe vardır. Türkiyede hâlâ bir çok köyleri içine alacak kadar geniş çiftlikler ve bu çiftliklerin işgal ettiği saha içinde topraksız sayısız köylüler vardır. Türkiye'deki topraksız köylülerin sayısı yüzbinleri aşar. Ona mukabil ekilebilen arazinin çok mühim bir kısmı ve en iyileri bir avuç toprak beyinin elinde toplanmıştır. 33 bin kadar büyük toprak sahibinin elinde bütün ekilen arazinin yüzde 35'i toplanmıştır. Halbuki Türkiyenin köylü nufusu 13 milyonu tutuyor. Zengin toprak sahiplerinin elindeki erazinin iki mislinden az arazi 13 milyon köylünün hissesine düşüyor. Hem şunu da unutmamak lâzımdır ki fakirlerin elinde bulunan topraklar verimlilik bakımından en berbat en çorak olanlarıdır. Verimli ve sulak topraklar zengin bey ve ağaların inhisarlığı altındadır.

Türkiye'nin hemen hemen her mıntıkasında topraksızlık yüzünden toprak sahiplerinin yanında yarıcılık ve ortakçılık ve marabacılıkla çalışan köylü aileleri pek çoktur ve bunların sayısı bilinmez. Bu yarıcı ve ortakçılar kendi aletleri ve vasıtalarile çiftlik beyinin veya toprak ağasının toprağında çalışırlar, vergi payı, tohum hakkı çıktıktan sonra mahsuldan geri kalanın yarısını veya üçte ikisini hattâ bazı yerlerde ve bazı zamanlarda daha fazlasını ağaya verirler. Ağanın vesaitile çalışanlar da pek çoktur. Bunlar da mahsulun tohum, alet payı vergi karşılığı ve diğer bütün masrafları çıktıktan sonra en mühim kısmını toprak sahibine terk ederler. Bütün bu ortakçılık ve yarıcılık şekilleri derebeylikten kalma orta çağa ait istihsal münasebetlerinin devamından başka bir şey değildir.

Türkiye köylüsünün mühim bir kısmı topraksızlıktan muztarib ise de hemen hemen müstahsil bütün köylüler murabahacının esiridir. Murabaha ve tefecilik inkılâptan sonra kalkmadıktan başka daha asri ve modern bir çok yeni şekiller alarak ta katmerleş-

miştir. Ziraat maddeleri işleyen fabrikalar köylülere avans vererek mahsulların daha kaldırmadan satın alırlar. Avans işinde köylü fabrikatöre bağlıdır. Mahsulunu bedavadan urup eksiğine ona satmaya mecburdur, daha doğrusu vermeye... Çünkü borcu ve faizi çıktıktan sonra, zaten mahsul da para etmediği için köylünün eline para namına hiç bir şey geçmediği de çok defa vakidir. Hattâ doğrudan doğruya devletin malı olan ve yahut devletin de hissesi bulunan fabrikalar da, sanayi bankaları da aynı şeyi yaparlar. Pamuk pancar ve saire gibi şeyler eken bu zavallı köylüler, Sümer bankın İş bankasının, Ziraat bankasının ve endüstri şirketlerinin kuvvetli boyunduruğu altındadırlar. Resmen birer devlet müesseseleri olan ziraî islah istasyonları verdikleri tohum vesilesile köylüleri mahsullarını yalnız Sümer banka, yahut inhisar idarelerine veyahut her hangi alâkadar diğer resmi müessiselere satmaya mecbur ederler. Hem de yok bahasına. Türkiye köylüsünün çok büyük bir kısmı borç içinde olduğu için mahsulunu satmakta serbest değildir. Onu burnundan yakalayan alacaklısına vermeye mecburdur.

Türkiye köylüsü banka ve ticaret sermayesinin de borçlusu olarak kölesidir. Ticaret sermayesi bugün köyde murabahacı rolünü oynar. Zengin ağaların eski mültezimlerin tefeciliği de büsbütün dayanılmaz bir durumdadır. Elhasıl Türkiye köylüsü bugün çeşitli borçlar altında çok acıklı bir haldedir. Boyuna ödediği borcu bir türlü bitiremez. Mütemadiyen çalıştığı halde eline hiç para geçmeyen köylü aileleri pek çoktur.

Görülüyor ki Türkiye iktisadiyatının iç yüzü kemalist inkılâbından sonra müstahsil kütleler menfaatına değişmemiştir. Bir çok sahalarda da köylünün istismarını arttırmıştır. Türkiye geniş köylü kütlelerinin derebeylik ve yarı derebeylik artıkları yüzünden çektiği sıkıntıların üzerine yeni yeni soygun şekilleri de binmiştir. Köylülüğün derebey ve yarı derebeylere esareti devam ederken büyük bir tahalükle sermaye biriktirmeğe gayret eden ve bunun için de bir insaf tanımayan millî burjuvazinin haris pençesi altında kımıldayamaz bir hale gelmiştir.

Kemalist burjuvazinin, millî kurtuluş inkılâbında ve ondan sonra da zirai meseleyi taramadığını ve bunun sebeplerini gördük. Acaba bundan sonra da bu işi yaparlarmı, yapmak isterler mi? Türkiye köylülüğünü bu günkü sıkıntılı durumundan kurtaracak kadar inkılâpçılık gösterebilirler mi? Şimdi de onu düşünelim:

Halk fırkasının köydeki destekleri emekçi köylülük sırtından ve onun zararına geçinen zümrelerdir. Kemalist burjuvazi, yavaş yavaş sermayedarlaşmaya başlamış derebey ve yarı derebeylerle el ele vermiş bir vaziyettedir. Koyu derebeyleri ve toprak ağaları diye mecbur kaldıkları için yahut ta menfaatlarının korunduğunu gördükleri için köyde kemalist burjuvaziye arka olmaktadır. Bizzat kemalist burjuvazi içinden de bir çok büyük toprak sahipleri ziraat burjuvaları yetişmiştir. Bunun için halk fırkası, tabiatile büyük toprak mülkiyetinin kayrılmasında ve korunmasında menfaatdardır. O, hiç bir zaman büyük toprak beylerinin ellerindeki araziyi tazminatsız olarak alıp ta topraksız köylüye bedava dağıtmaya yanaşamaz. O, büyük toprak sahiplerinin ellerindeki bir çok aletleri, makineleri ve iş hayvanları alıp ta bedelsiz olarak fakir köylüye veremez. Çünkü kemalistler bilirki, böyle bir hareket, halk fırkasının köyde bindiği dalını bizzat kendisinin kesmesi demektir. Bu bakımdan kemalistlerin köyde toprak sahasında yapacağı reformların büyük arazi sahiplerine ve çiftlik beylerine dokunmaması şarttır. Öyleyse bu sahada yapılacak reformlar da topraksız ve fakir köylülerin ağzına bir parmak bal çalmaktan başka bir şey değildir. Ve olamaz. Netekim şimdi hazırlanmakta olan ve sık sık her vesile ile bahs edilen yeni toprak kanunu da bunu gösteriyor. Yirmi bin dönümden fazla arazisi olanlardan fazlası istimlâk edilecek para ve yahut toprak için devletin çıkaracağı bonolarla ödenecek ve vade ile ödenmek şartile isteyen muhtaç köylüye verilecekmiş. Köylüde borç boğazdan aşkın. Bugün köylülerin pek çoğunun yıllık kazancı yalnız vergi borçlarını bile ödemeye yetişmeyecek kadar kıt. Vergi borçlarından hapisanede yatan köylülerin haddi hesabı yok. Yol parasını verebilip te amelei mükellefe olarak yolda çalışmak angaryasından kendini kurtarabilecek babayiğitlere bu gün fakir ve orta köylü kütleleri içinde rastlamanın imkânı yok. Vergi borçlarına mahsuben köylerde haraç mezad satılmamış eşya kalmadı. Haciz memurları ve salgınlar köylerde birer ölüm ve açlık timsali gibi dolaşıyorlar, geçtikleri yeri kurutuyorlar. Bankalara tüccarlara şirketlere ve çeşitli murabahacı ve tefecilere olan bitmez tükenmez borçlar da düşünülürse bugünkü köylülüğün de büyük bir borç cenderesi içinde kıvrandığını görmeye yetişir. Bu şartlar altında artık köylüde yeniden borca girerek toprak alacak iktidar tasavvur edilebilir mi? Köylü aldığı mahsulundan ziraat bankasına olan borcunu ödeyemiyor da banka bunları tecile mecbur kalıyor. Öyleyse köylü borç para ile dağıtılacak bu toprakları, ya hiç istemiyecek, almayacak yahut alanlar da faydasını göremeyecek, yani toprağın bedelini değil faizini bile ödeyemeyecek. Bu toprak dağıtma işi yine toprak sahiplerini kuvvetlendirecek, işlerine yaramayan toprakları satmak suretiyle zengin edileceklerdir. Köylü kütlelerine ise bu iş her zamanki gibi yine yıkım olacaktır. Bundan başka Türkiye köylü kütlelerinin elinde onun bugünkü ihtiyaçlarını bile giderecek kadar alet, vasıta ve iş hayvanı yoktur. Üst üste Türkiyede köylü ailesi başına orta hesapla bir çift öküz bile düşmez. Halbuki bunların pek çoğunu toprak gibi, çok mahdut ellerde bulunduğu düşünülürse bir tek öküzü olan köylülerin, hiç öküzü olmayan köylülerin sayısının ne kadar mühim olduğunu tasavvur kabildir. Bugün Türkiyede hayvanı olmadığı için bizzat kendisini

çiftine koşan köylüler pek çoktur. Köylülerin bu vasıtasızlığı ve parasızlığı yanında onlara verilecek işletilmemiş topraklardan ne fayda olabilir? Çorak toprakları kara saban sökebilir mi? Nerede kaldıki köylülerin bazılarında saban bile yok. Öyleyse yapılacağı vadedilen toprak reformu, Türkiyede toprak meselesini kotaramayacaktır. Bu reform, zengin köylülerin elinde daha fazla ve münbit toprakların toplanmasından başka bir şeye yaramayacaktır. Köy burjuvazisinin bir kat daha zenginleşmesine ve gelişmesine imkân verdikten başka bir iş görmeyecektir. Öyleyse, bu sahada yapılan reform, nasıl olurda köylülük meselesini inkılâpçı bir şekilde kotarılması sayılabilir? Bilfiil inkılap esnasında ziraî meseleyi halletmek istemeyen kemalist burjuvazi, inkılaptan sonra geçirdiği tekamülü sonucu olarak, büsbütün halledemeyecek bir hale gelmiştir. Onun için Türkiye işçi sınıfı, emekçi köylülüğü, kemalist burjuvazisinden kendi kendine zirai meseleyi kotaracağını ummamalıdırlar. İşçi sınıfı ve emekçi köylü kütleleri, kemalist burjuvaziyi ve halk fırkası hükûmetini buna mecbur etmelidir, zorlamalıdır. Yoksa ağlamayan çocuğa meme vermezler. Topraksız, aç, tohumsuz ve borç içinde bulanan milyonlarca köylü, proletaryanın önderliği altında bu meseleyi kendisi halletmelidir. Çiftlik sahiplerinin derebeylerinin topraklarını, aletlerini, hayvanlarını, tohumlarını zaptedip kendi aralarında paylaşmalıdır. Türkiye köylüsünün çok ağır ve karışık bir borçlanma yükü altında, inlediğini gördük. Kemalist burjuvazi köylünün bu günkü borçlanma şekliyle menfaatdardır. Bu gün köylüye alacaklı olarak çullanan murabahacıdan tutunuz da, tüccarlar ve fabrikatörlere kadar bütün zümreler halk fırkasının menfaatını gözettiği kimseleri içinde toplar. Köylüyü murabaha tesirinden ve borcundan kurtarmak için aldığı bütün tedbirler, en fazla işin iç yüzünü göstermemek için dışına vurulan bir ciladan başka bir şey değildir. Köylerde ziraat bankasının açtığı kredi kooperatifleri mahiyeti ve ve bünyesi itibarile fakir ve orta köylüye bir şey verecek durumda değildir. Onlar zengin köylülerin teşekkülüdür. Oraya hiç değilse, en aşağı zenginleşmeye yüz tutmuş orta halli köylüler girebilir. Bu kredi kooperatiflerinin söylenildiği gibi fakir müstahsilleri korumak ödevleri için çalıştıkları farzı muhal olarak kabul edilse bile bütün bu teşkilât devede kulak dahi olamaz, devenin kulağındaki bir pire kadar ancak olabilir. Çünkü bugün Türkiye'de ancak 661 tane kredi kooperatif vardır. Bu kooperatiflerin içindeki ortak sayısı 64 bindir. Görülüyor ya, Türkiye köylüsünün sayısı nerde kooperatiflerin içine aldığı ortaklarının sayısı nerde?

Ziraat bankasına borçlu olan köylülerden borcunu veremeyecek durumda olanların borçları bir yıl müddetle tecil edildi. Gelecek sene köylünün durumu daha mı iyileşecek ki? Bu yıl tohumsuz kalan köylülere Ziraat bankası aile başına 45 kilo tohumluk buğday veriyormuş, 45 kilo tohumluk buğday nedir ki? Gelecek yıl mahsul iyi olsa bile bu köylüler bir sene sonrası için yine ekmeksiz ve tohumsuz kalmaya mahkûmdur. Bu şartlar içinde de köylüler mütemadiyen borçlarını ödeyemeyecek durumdan kurtulamayacak demektir.

Vergilerin azaltıldığı da büyük bir yaygara ile etrafa ilân edildi. Sayım vergisi indirildi, yüzde altmıştan yüzde yirmiye kadar azaltıldı. Fakat çok azaltılan vergiler develerden beygirlerdendi. Hangi fakir köylünün elinde deve ve beygir var? Bu işte faydalanan iyice zengin köylüler ve ağalar oldu demektir. Şöyle böyle orta halli olan köylüler ellerindeki bir kaç koyun ve keçi için yine fazla vergi verecek. Bütün bunlar köylünün kangren olmuş sızlayan yarasına bir merhemmidir, bir merhem olabilir mi? Bu gün Türkiye'de orta halli köylüler bile sefalet ve açlık içindedir. Geçenlerde bizzat bir burjuva gazetesi itiraf etmişti. Bir devlet müfettişi misafir olarak indiği bir evde köylünün bir kipriti dörte bölerek kullandığını görmüş. Sefaletin ve yoksulluğun derecesini ölçün; hem de bu, evine misafir olabilecek kadar vakti hali yerinde olan bir köylü! misafir ağırlayabilecek bir durumda olan bir köylü! kipriti kemali itina ile dörde bölerse, kutuyu koynunda büyük bir kıskançlık ve ihtimam ile taşırsa, geri kalan milyonlarca köylünün evinde şefk yüzü görmediği, karanlıkta oturduğu kolayca anlaşılabilir.

Bu şartlar içinde kemalistlerin köylüleri kurtarmak için yaptıkları islahat inkılâp deye tavsif edilirse gülünç olur. Hattâ bu reformların içinde bir az inkılâpçı ve halkın menfaatını koruyucu bir karakter aramak abes olur. Köylülerin borcundan harcından kurtulması için, kayıtsız şartsız bütün borçlar affedilmelidir. Eski vergi borçları silinmelidir, bundan sonrası için de vergileri toprak sahiplerine, zengin çiftlik beylerine ve zengin köylülere yüketilmelidir, bunların kazancına göre alınmalıdır. Köylülerin yine bizzat kendileri bu dertlerine çare bulabilirler. Kemalistlerin yaptığı reformlardan meded ummak boştur. Köylüler borçları için hacz edilen eşyayı satınalmamalıdır. Haciz eşyasına hiç bir alıcı çıkmamalıdır. Böylelikle eşyalarının haciz afetinden kurtulmasını emniyet altına almış olurlar. Murabahacılar ve tefecilere karşı şiddetle mücadeleye girişmelidirler, hiç bir şekilde alacaklarını tahsil için gelen murabahacıları köylerine sokmamalıdırlar. Bütün köylüler bir olarak, vergi borçlarını defterden silinmesi için hükûmete ayak diremelidirler.

İşte bütün şimdiye kadar yazdığımızdan anlaşılıyor ki, millî inkılâp en mühim işi olan ziraî meseleyi halletmemiştir. Bu sahada köy halkının menfaatına uygun ehemmiyetli hiç bir iş görmemiştir ve kendi haline bırakılacak olursa kemalist burjuvazi ve oun hükûmeti de bu alanda hiç bir iş yapacak değildir. Her zaman ve her iş için olduğu gibi bu sefer de gayret dayıya düşüyor demektir.

(Devam edecek)

Türkiye'de "Mektepli" Tarihçiliğin Sorunları* -Bir Özeleştiri-

SALİH ÖZBARAN

I

1992 Mayısında, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı'nın düzenleği "Tarihçinin Mutfağı" faaliyeti çerçevesinde yaptığım bir konuşmayı, bir bakıma, yineleyeceğim burada; belki birşeyler ekleyeceğim, gözden geçireceğim. Vakıf, Mete Tunçay aracılığıyla benden, bir tarihçinin araştırmasını nasıl yaptığını, nelerle karşılaştığını, ne tür tesadüflerden yararlandığını -kişisel deneyimlerimden- dile getirmemi istemişti; başka bir deyişle, Tunçay'ın "mektepli" dediği ve tarihçiliği meslek edinmişlerin serüvenini duymak, duyurmak istemişti.

Bu isteği, önce, tedirginlikle karşılamıştım (ülkemizde "profesyonel" tarihçinin, yolu-yordamı ile yetişmiş tarihçinin, *tarîk-i ilmiye*'den geçmiş bir tarihçinin karşılayabileceği gibi). Pek de haksız değildim bu tedirginliğimde. Tarih araştırmalarına ilişkin, yetkin tarihçiler tarafından yazılmış yön-yöntem kitapları vardı; bunların birkaç tanesini okumakla birşeyler öğrenilebilir, belirgin hatalardan alıkoyabilecek teknik bilgiler edinilebilirdi. İşin başka ilginç bir yanı da gelmişti aklıma: ses getiren tarih kitapları yazmış kimi tarihçilerin metod kitaplarından haberleri bile olmamıştı. Şüphesiz, belirli alanlarda belirli teknikler gerekebilirdi; ama bunlar genellikle sağduyu kurallarından başka birşey değildi. Macaulay ve Carlyle'ın akademik kariyerlerden geçmiş olmaları halinde daha iyi tarihçi olabileceklerini savunan görüşe karşı İngiliz tarihçi Rowse'nin "*bilmem*" deyişine, "*belki daha az önyargılı ve daha doğrucu olabilirlerdi, ama muhakkak, daha az heyecanlı, daha az renkli, daha az canlı olurlardı*"[1] biçimindeki yorumuna karşı ne diyebilirdim? Hattâ Ranke'den, Seignobos'tan, Lord Acton'dan bu yana profesyonel ya da benzeri tarihçilerin tesbit ettikleri kuralları gözönüne getirerek, bilineni -kimi zaman sınırlayıcı görüşleri- tekrarlama korkusundan kendimi nasıl alıkoyabilirdim?

Ancak, Tunçay'ın andığım önerisi bana yakalamak istediğim bir fırsatı da vermişti: herhangi bir sosyal bilimci veya başkası kadar mektepli/meslekten yetişmiş bir tarihçi için de geçerli olan bakış açıları, ele geçen belgelerin/kaynakların yorumlanmaları, çağın değer yargılarıyla geçmiş olaylara/olgulara verilebilecek yönleri vurgulama imkânının olabileceğini düşündüm. Metodolojinin ve benim son yıllarda üzerinde fazlaca durduğum öğretim yöntemlerinin tekrarlanan kural ve kuramlarının ötesinde kalarak, kişisel deneyimlerimi ve yakaladığımı sandığım kimi özellikleri verebileceğimi; karşılaştığım, şaşırdığım, inatlaştığım olaylarla birlikte Türkiye'deki "mektepli" tarihçiliğin günümüzde de etkisini sürdüren eğilimini ya da eğilimlerini yansıtabileceğimi, daha değişik bir ifâdeyle, karşılaştığım ortamların beni nasıl sürüklediğini -profesyonelleri nasıl sürüklediğini- karşılaşamadığım ortamların da benim tarihçiliğime -tarih bölümlerinin tarihçiliğine- ne tür bir suskunluk getirdiğini vurgulayabileceğini sandım.

II

Önce, son birkaç yıl içinde yapılan bazı değerlendirmeleri aktarmak istiyorum; tarih yazan-öğreten kişilerin yorumları bunlar.

"*Henüz dış dünyaya tarihçiliğimiz emekleme halinde yönelmektedir. Bu kapanıklılık bizce tarih yazıcılığımızda geniş sentezlerin ortaya çıkmasını önleyen başlıca nedenlerdendir*" diyor İlber Ortaylı.[2] Ondan da önce "*Dikkati çeken eksikliklerin başında Türk tarihçiliğinin milli sınırlara kendini hapsetmiş bulunması gelir. Amacımız sadece Türkiye tarihini ortaya çıkarmaktan ibaret bulunsa bile, sınırlarımızın dışında bakmak zorunluluğu vardır*" biçiminde yorumluyor Mehmet Genç[3]. Ortaylı coğrafi sınırları zorluyor; Genç, içerdeki tabulara dikkat çekiyor.

Tarihin mektebinden yetişmiş başka kişilerin de şikâyetleri, yakınmaları var. Ercüment Kuran, *Araştırıcılar kendilerini millî tarihin yüceliğini göstermek ve resmî devlet görüşünü savunmakla yükümlü saymaktadırlar*" şeklinde bir saptama gereğini duymuş; Ahmet Yaşar Ocak da, "*Yapılacak ilk iş gerekli her türlü maddî manevî imkânları tanıyarak gerçekçi, eleştirici, objektif ve bilimsel tarih araştırmalarını özellikle üniversitede teşvik etmek, sonra da ders kitaplarının bu araştırmalar ışığında yazılmasını sağlamaktır*" biçiminde bir beklentisini dile getirmiş, özellikle üniversiteleri hedef alan yazılarında.[4]

Mektepli tarihçilerden ipucunu iyi veren bir tarihçi de, 80'li yılların Türk Tarih Kurumu başkanlığını yapan Yaşar Yücel olmuş: "Ülkemizde tarih metodu akademik seviyede tartışılmamıştır"[5]. Tabiî "mektepli" tarihçiler nezdinde.

Neden tartışılmamıştır? Sıraladığım demeçleri ve yorumları çoğaltmaya gerek duymadan ve bu sorunun yanıtını, profesyonel tarihçimizin yetiştirilmesindeki aşamalara değinerek aramak istiyorum, kendimi de işin içine katarak (Burada hemen belirtmek isterim: Felsefe Kurumu'nun toplantılarındaki tartışmalar, kimi dergilerle sürüklenmek istenen gelişmeler, Halil Berktay gibilerin çabalarıyla düzenlenen tarih sohbetlerini ayrı tutma gereğini duyuyorum).

III

1961-62 öğretim yılındaydı, belki de 1962-63; Yeniçağ Tarihi kürsüsü başkanı Ord. Prof. M. Cavit Baysun'dan bir seminer ödevi almıştım, tarihçi Hasan bey-zâde ve eserleri üstüne konuşacaktım. Bütün ciddiyetimle, dönemin tarih kürsülerinden kavrayabildiğim bilincin yol göstericiliğinde, Hasan bay zâde'nin eserlerini Topkapı Sarayı kütüphanesindeki yazmalarından güya incelemeye koyuldum; notlar aldım. Arap harflerini üniversitede öğrenmiş bir tarihçi adayının gösterişçi tavrıyla ödevimi tamamlamaya çalıştım. Hocam Baysun'un ve Orhan Köprülü'nün anılan tarihçi hakkında, büyük emek sarfıyla, yazılmış makalelerini okudum. Ancak onların yorucu çalışmalarından sonra ortaya koyduklarını kendime maletmiştim. Tabiî ki doğru birşey yapmamıştım ve Baysun'un haklı uyarıları ile karşılaşmıştım. Orijinal olduğunu sandığım -yazma bir eserdeki satırların aktarılmasıyla çok başarılı olacağımı düşündüğüm- yöntemimin ardından çıkarılabilecek dersler açıkça belirmişti: Başkaları tarafından ortaya konmuş olayları kendi keşfimmiş gibi gösterme yanlışlığından beni uzaklaştıracak yöntemleri bilmediğim ortaya çıkmıştı; 17. yüzyılın önemli bir tarihçisini -Kâtip Çelebi, Naima gibi tarihçilere kaynaklık etmiş bir müverrihi- değerlendirebilecek değişik bilgilere sahip olmadığım, Osmanlı tarihçiliğinin aşamalarını bilmediğim, yazılıp çizilenleri özümsemeden Topkapı Sarayı yazmalarından orijinal bilgi çıkarma macerasına atılmış olduğum anlaşılmıştı.

Bende uygulamasını bulan böyle bir yaklaşım, andığım dönemin bana mirasıydı. Yazma kaynakların künyelerini ezbere bilen hocalarımızın tarihçilikten beklentilerinin bir sonucuydu. "İlmîlik" aktarmaktı. Hiç şüphesiz, ayaklı kütüphâne diyebileceğimiz, üzerimizde tarihçiliğin kalıcı marifetlerini öğretmiş ve şimdi minnete andığım hocalarım 1960'lı yıllarda özellikle sosyal bilimcilerden reaksiyon görme yolundaydılar.

Andığım reaksiyonun belirgin bir hâl aldığı yıllarda ben, tarihçilikte olup bitenden yeterince haberi olmayan, sosyal bilimlerin tarihe karışmalarını yadırgayan, hattâ tehlikeli sayan, (Cengiz Orhonlu'nun Osmanlı altyapısına ilişkin araştırmalarında Niyazi Berkes'i kullanmasına dahi tahammül edemeyen) bir anlayışın etkisiyle, ancak Orhonlu'nun önerisiyle, Osmanlı imparatorluğunun güneyde yayılması ve Portekizlilerle dünya egemenliği için çekiştiği yüzyılı ve olayları Londra Üniversitesi'nde doktora konusu yaptım. Araştırmalarım sırasında İstanbul, Lizbon, biraz da Londra ve Simancas arşivlerinde 16. yüzyılın biçim ve üslûbunda yansıyan kaynak dillerinin güçlüklerini yenme uğraşı verirken tarihçiliğimi mükemmel yaptığım inancındaydım. Ne var ki belgelerden, kaynaklardan neleri, ne kadar, kimler için, hangi amaçlarla, sonuç çıkarabileceğimin bilincine ulaştığımı söyleyemem. Yazılı kaynakların hemen hemen hepsinin devletten yayıldığı Osmanlı imparatorluğunda veya Asya'da imparatorluğunu besleyen kolonilerden tek yanlı haberleri toplayan Portekiz'in Lizbon'unda birikmiş belgelerden topladığımı sandığım bir yığın fotokopi, sayfalarca not, değerli arkadaşım Feroz Ahmad'ın önerdiği *Moor's Modern Method* klasörlerinde sıralanmış hammadde -nasıl işleneceğini bekleyen hammadde- olarak birikti durdu. Belgenin ortaya çıkış ortamı ve içerdiği olayları yeniden yaratabilme için gerekli tasavvur (imgeleme) alıştırmalarından yoksundum. Profesyonelliğin bana verdiği yetki ve gururla -ve belgeleri, kronikleri söktükten sonra başarı yolunun açıldığına inanarak - araştırma yapıyordum.

Tarih dünyasının nerelere ulaştığının, tarih felsefesinin, boyutlarının farkında değildim. Örneğin İngiliz tarih felsefecisi Walsh'un tarihçiye yüklediği "*elindeki kanıta karşı doğru olmak*" ve "*okuyuculara karşı görevini yapmak*" parolasının, doğrusu, içine pek nüfuz ettiğim söyleyemem. Veya İngiliz tarihçi Elton'ın belge eleştirisi için belirttiği "*belgenin gerçekliği*" (uydurma olmadığı) ve "*gerçek değerinin ortaya konması*" konularında, özellikle ikinci aşama sayılan belgenin değerini okuyucuya taşıma hususunda pek fazla kaygımın bulunduğunu söyleyemem.[6] İncelediğim konunun, kaynaklardan sorgusuzca yakaladığım olayların gerçek olduklarına, çabucak, inanıyordum. Gerçek-olasılık-spekülasyon arasında ve bunlarla belgede yazılı olmayanlar arasında diyalog kurabilecek genişliğe sahip olmadığımın farkında değildim. İncelediğim konunun bölük pörçük malzemeden neşet ettiğinin, tümünü hiç bir zaman ortaya çıkaramayacağımın bilincinde değildim. Birinci elden bir kaynağın muhakkak doğru ve önyargılardan arınmış anlamına gelemeyeceğini, doğrusu, pek düşünmüyordum. İlk elden kimi kaynakların, malzemenin, doğru olmayan ve yanıltan içerik taşıyabileceğini dert etmiyordum.

IV

Amma, "mektepli" tarihçiliğimin avantajlarını da reddetmek istemiyorum. Özellikle tarih bölümlerinde yeralan kaynak metinler üzerin-

deki çalışmaların hakkını teslim etmeliyim. Bir kronik ya da belgede araştırıcının karşısına çıkan ve çözmekte zorluk çekilen adlar, deyimler, terimler onlara aşina olanlarca çözüldüğünde tarihin ve tarihçinin yollarının nasıl açıldığı, ne tür bir mutluluk yaşandığı çok iyi bilinir. Bu konu üzerinde fazla durmak istemiyorum ve kendimle ilgili iki örnek vermek istiyorum.

Deniz subayı Saffet Bey'in *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'nda Osmanlıların 1559 Bahreyn seferine ait kaynaklara ilişkin değerlendirmesi ilk örneğimdir: "*O güzel kayıtlarımızı tutan ve saklayan atalarımıza rahmet olsun; eğer müverrih ve tarihçilerimize kalsa idik ne birşey okuyabilir ne de doğruca birşey yazabilirdik... Avrupa kitaplarına bakmağa, Portekiz tarihlerinde aramağa düştük...*"[7] diyor Saffet. Devlet arşivinden birkaç ferman sureti yayınlamış, bazı keşiflerde bulunmuş; bu arada birkaç yabancı kitap karıştırmış; ancak doğrudan Portekizce kaynaklara ulaşamamış. Saffet'in Portekizce belgelere, kroniklere ulaşması belki çok zor bir işti; ancak tarihçiliğinin de bir mantığı olmalıydı; yetkisinin, yeteneğinin sınırlarını bilmeliydi; Portekizce malzemeye ulaşamadan ve tek yanlı olarak yazdığını ve başkalarına Osmanlı yakasının görüşlerini verdiğini açıklamalıydı.

Diğer örneğim Melzig'ten. Alman Herbert Melzig, "Türk dostlarına bir yâdigâr olsun" diye yazdığı *Büyük Türk Hindistan Kapılarında: Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Amiral Hadım Süleyman Paşa'nın Hint Seferi* (İstanbul, 1943) başlıklı kitapçığında Torro de Tombo, Palacio da Ajuda gibi Portekiz arşivlerinde, hattâ İspanyol arşivlerinde "*mahfuz bulunan şimdiye kadar neşredilmemiş yüzlerce vesikaya*" dayandığını söylemektedir. Ancak Melzig'in tarihçiliğine biraz eğilenler, George Schurhammer'in anılan arşivlerde yıllarını harcayarak pekçok belgeyi özet olarak yayınladığını bilenler ve bu özetlerin aynen Türkçeye yansıtıldığını görenler, "alaylı" tarihçilerin dahi kabullenmeyecekleri bir yöntem tutturmuş olduğunu farkedebileceklerdir.

Verdiğim iki örnekte ortaya çıkarılan eksiklikleri yakalamak hüner değil şüphesiz; tarihçiliğe soyunmuş bir kişi kendisi için önemli tanık sayılan kaynakları, bunların dillerini, üsluplarını bilmek zorunda; bizlerin ve seleflerimizin özellikle Alman okullarından çok sağlam bir şekilde kaptığımız da genellikle bu tür özellikler olmuştur. Ancak tarihçiliğimiz bu aşamada başlayacağı yerde son bulmuştu çoğu zaman.

V

1969 yılı sonunda doktoramı bitirmiş olarak İngiltere'den dönerken içimdeki ezikliğin beni nasıl rahatsız ettiğini burada belirtmeliyim. Şarkiyat okulunun yönlendirdiği klâsik tarihçi tipini, belki yeterince canlandırmıştım; ama birkaç bina ötede ders veren Eric Hobsbawm'ı yakalayamamıştım. Fontana ya da Pelican gibi dizilerin yayınları içinde çıkan bazı kitapları satın almıştım, ama tarihçiliğin güncel sorunlarını izleyememiştim (Bunda sınırlı zaman içinde doktora tezi hazırlama mecburiyetinin de etkisi vardı muhakkak).

Kafamda, metin neşrini veya kaynak naklini hedef almış, devletten/merkezden türemiş belgeleri kesin yönlendirici saymış bir okul ile sosyalbilimlerin çoğu zaman doktrin satan çelişkileri olduğu halde, 1970 yılı başında, doktoralı asistan olarak İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi "Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü'nde göreve başladım. Kürsüden öğrenciye seslenebilmem için, o dönemin - ve 1980'li yılların birdenbire Anadolu'da çoğalttığı üniversitelerde yaygınlaşan - yöntemi gereği, ders dikte ettirebilmem için, doçent yapılmayı bekledim. Pişmeme yardımcı olabileceği düşüncesiyle verdiğim Osmanlıca dersleri bir yana, 38 yaşına kadar Osmanlı tarihine ait herhangi bir konuda öğrenciye söyleyebileceğim birşeyin bulunmaması, en azından öyle farkedilmesi, tarihçiliğimin öğretimden kazanabileceği unsurları toptan kısıtlıyordu. Bu çok önemliydi (ve benim daha sonraki yıllarda tarihçiliğin büyük sorunu olarak gördüğüm ve üstüne gittiğim bir konu olmuştu)

1970'li yıllar beni -hem de Türkiye'de- tarih araştırmalarına, yaklaşımlarına ufuk açan eylemlere tanık etti; çelişkileri daha yakından görmeğe başladım. Mektepli'lerin, genellikle, aldırış etmedikleri, hoş karşılamadıkları, yayınlar yapılıyordu, değişik değerlendirmelere gidiliyordu. Kısacası, "klâsik tarihçi" tipi olarak tanımlayabileceğim tarihçiler sorgulanıyordu; ameliyat masasına yatırılıyordu. Dolayısıyla ben sorgulanıyordum. Apaçık ortaya konmuştu ki, mesleğimizin neyi ifâde ettiğini -çağın gerekleri doğrultusunda- açıklamak zorundaydık; ama tarihçilerin bunu yapmaya ne niyetleri vardı ne de kapasiteleri. Felsefe Kurumu'nun 1975'de düzenlediği *Seminer*, 1977 yılında -Amerika'daki Fernand Braudel Araştırma Merkezi'nin yayın organı *Review* ile birlikte- yayına sokulan *Toplum ve Bilim* ve birçok yayın tarihçiliğimiz için, bana göre, tam bir uyarıydı.

Tarihin, yalnızca, gözlük numarası ilerlemiş ağırbaşlı kişilerin belgeleri/yazmaları aktaran bir eylem türü olmadığı ortaya konuluyordu, konulmak isteniyordu. Süreç işliyordu. Profesyonel tarihçileri, geleceğin mektepli tarihçileri bizler, arşivlerden birşeyler çıkarıyor, mesleğimizdeki aşamaları geçebilmek için tezler hazırlıyor, bazı yayınlar yapıyorduk; ancak, sonunda, kendi kendimizi rafa kaldırıyorduk. Bulgularımızı daha geniş boyutlarda değerlendirmiyorduk, yayınlarımızı uluslararası ölçekte yapamıyorduk; yargılamıyor, yargılanmıyorduk. Sosyal bilimcilerin, dışarıdan işe karışan bu "ecnebiler"in, uyarılarını da sindirmiyorduk, sindiremiyorduk içimizde. Amma mükemmel araştırma yaptığımızı sanıyorduk. Her satıra bir dipnot düşmek suretiyle araştırmamızın - tasavvur ettiğimiz doğruluğun - hesabını vermeye çalışıyorduk. (Doğruluğun göreceliği, objektivliğin tartışabilirliği gibi hususlar, bu alanlarda olup bitenler mektepli tarihçiliğimizi ilgilendirmiyordu.)

Ustadan çırağa yararlı şeyler aktarılıyordu bu yöntemlerle; yılların tecrübelerinden de yararlanıyordu tarihçi adaylar. Ne var ki topluma açılamıyorduk, açılana da kızıyorduk. O günlerin temel/yapısal sorunlarını açıklamak için problemleri geçmiş ile hesaplaştırma gereğini duymuyorduk. Duyanlar ise, çoğu zaman, profesyonellerimizin dışındaydı.

İşte böyle yıllarda, benim bulunduğum tarih koridorunun bir altın-

daki bir asistan ya da başka bir fakültedeki bir iktisatçı, Osmanlı toplum yapısını irdeleme/sorgulama cesaretini gösterirlerken mektepli tarihçilerden tebessüm görmüyorlardı.[8] Arşive girmemiş, Osmanlı kroniklerini Arap harflerinden okuyamamış bir sosyoloğun veya iktisatçının, ne idüğü belirsiz/tehlikeli doktrinler yayan(!) birilerine pek yüz verecek, önem atfedecek gibi görünmüyorlardı. Tarih ne sosyoloji ile ne de iktisat ile *teşrik-i mesai* yapmak niyetinde değildi.

Elbette sosyoloji ya da iktisat batı dünyasından teori ithal etmiş olmalarından dolayı eleştirilebilirdi; ama biz mektepli tarihçilerin sosyal bilimlere karşı ürkek, isteksiz, kuşkulu davranışlarımızın çağdaş açıklaması pek kolay yapılamazdı. Kendimin de içinde bulunduğu sessiz ve sorumsuz tarihçi ortamı çok ilginç, ama çok düşündürücü, gelmişti bana. Tarihi ve tarihçiyi sorgulayan yazılar sanki bambaşka bir dünyaya aitti; tarihçinin işi başka şeydi.

VI

Çok önemli bir noktaya gelindiğini sanıyorum böylece; kendimi içlerine oturtmaya çalıştığım değişik ortamlara. Eski alışkanlıkların ve yeni yaklaşımların kesiştiği, zıtlaştığı, malzeme ile teorinin çatıştığı kavşağa. Koridorunu paylaştığım profesyonel tarihçi cephesindeki ürküntüyü gözlerken sormaya başladım kendi kendime: Türkiye'de tarihçiler her zaman veri toplamadılar mı, vesika yayınlamadılar mı? Bu toplama ve yayın işi az görülse bile -aslında vazgeçilemeyecek bir eylem olsa bile- tarihçiyi benzerlikleri, farklılıkları yakalamaktan, süreklilik kazanmış olayları tespitten, bölgelerarası, toplumlararası kıyaslamalardan, alıkoyan sebepler ne olabilirdi? Zamanla biriktirdiğim, ama çoğu hareketsiz ve ifâdesiz kalan malzeme yığını yerine yaptığım işin doğası, tarihin tanımı ve alanı ve geliştirilen yaklaşımlar üstüne yeterince duramadığımın üzüntüsünü yaşar oldum. Bir öğrencimin, tarihe ilgi duyan bir öğrencimin, belgeleri de iyi okuyabilen bir öğrencimin, mezun olduğu günlerde beni fazlasıyla etkileyen şu sözünü hiç unutamam: *"Tarihi bitirdim ama tirihin ne olduğunu bilmiyorum"*. 1980'e yaklaşırken söylenmiş bu söze bakarak, filozofların, hattâ tarihçilerin tarihin tanımına farklı yaklaştıkları anımsatılabilir ve andığım öğrencinin nasıl bir beklenti içinde bulunduğu sorgulanabilirdi. Şüphesiz, öğrencim, o günlerde Türkiye'de ve dünyada yankı bulan eğilimleri anlamak istiyordu, kendi görüşleriyle katılımı arzuluyordu; sahiplendiği mesleğin durumunu bilmek istiyordu, tartışma ortamının yaratılmasını bekliyordu -tarih bitmeyen, sonu gelmeyen, kestirilip atılamayan bir tartışma değil miydi? 1980'e dayandığım yılda tarih böyle bir durum gösteriyordu, ve sanırım sürmekte bu hâl.

Tarih bitirten ama tarihin ne olduğunu, ne olabileceğini, o koskocaman etkinliğe nasıl bakılabileceğinin yolunu göstermeyen, söylemeyen tarih bölümlerimiz oluşmuştu, oluşturulmuştu. Bu bölümler, 1980'li yıllarla birlikte "nev-i şahsına münhasır" parolasıyla, kendilerini diğer bilim dallarından daha da koparacak "mektepli" tarihçisini yetiştirmeye devam edecekti. Ancak, ufukta başkaları da vardı artık. Profesyonellerimizin inziva'larında diretmelerine karşılık tarih başka kanallarla sürükleniyordu, sorgulanıyordu, sahipleniliyordu.

"Esasen" diyor Halil Berktay, Osmanlılarda feodalite tartışmasında, *"profesyonel-akademik tarihçiler, kendi yetişme tarzları, alışkanlıkları, gelenekleri itibariyle, ne olduğunu tanımlamakta çok da ilgili değillerdi"*[9]. Çok yerinde bir saptama bu bence. 20. yüzyılın ikinci yarısında evrensel boyutlarda belirlediği sorular, yorumlar, benzetme veya zıtlıklar, kategorileştirmeler tarihçinin meselesi değildi Türkiye'de. Bu sorunlar, yorumlar, yaklaşımlar, çoğunlukla, "mektepli" tarihçiliğin dışında ele alınıyordu. Tarihe, yöntemine/yöntemlerine ortak çoğalıyordu. İlhan Tekeli şöyle seslenmişti on yıl kadar önce: *"Yalnız tarih yazanların değil, aynı zamanda tarih okuyucularının da tarih metodolojisini bilmeleri gerekiyor. Okudukları tarihi yerli yerine oturtabilmek için. Metodoloji, tarih okuyucusuna bilimsel olanı bilimsel olmayandan ayırabilmesi ve bilimsel bir tarih önermesinin anlamını doğru olarak kavrayabilmesi için gerekli"*[10].

Tekeli'nin bu sözlerini mesleği hafife almak biçiminde algılamak mümkün; ayrıca, okuyucunun, meraklının, tarih yöntemleri içine ne denli nüfuz edebileceği yolunda ortaya çıkabilecek kuşkuları hafifletmez. Ama bana, kendi meslektaşımın eksikliğini duyması gereken gerçeği hatırlatıyor; profesyonellerimizin pek umursamadıkları, bu tavırlarından dolayı da bilemedikleri, yakalayamadıkları konuları anımsatıyor.

1980'li yıllarda Mete Tunçay, İlber Ortaylı, Halil Berktay, İlhan Tekeli, Önay Sözer, Zafer Toprak, Afşar Timuçin, Mehmet Ali Kılıçbay, Orhan Koloğlu, Sencer Divitçioğlu ve daha birçokları, çeşitli vesilelerle, çeşitli dergilerde, tarihi ve tarihçiliği sorgulayan yazılar yazdılar; "mektepli" tarihçilerin *neşv ü nema* buldukları ortamların dışından seslendiler; tarihe, en azından Türkiye'de, yeni anlamlar kazandırmaya çalıştılar. Amma benim yakından tanık olduğum mektepli/profesyonel/akademik tarihçiliğin egemen bulunduğu kurumlarda tarih geleneksel kapalılığını sürdürdü, sürdürmekte. Tarih alanını, tanımını, konularını, yöntemlerini, görüş açılarını, kendi sahipleriyle, gerçek sahibi "mektepli"leriyle yenileyemedi, yenileyemiyor. Sorun bu bence. ★

* 13-14 Kasım 1992 tarihlerinde Türkiye Felsefe Kurumu tarafından düzenlenen "Felsefe Açısından Tarih" seminerinde sunulmuştur. Buradaki yayını için izin veren Felsefe Kurumu Başkanlığına teşekkür ederim.

8 A.L.Rowse, *The Use of History*, Pelican 1971, s. 69.

İ. Ortaylı ile yapılan röportaj: *Millî Kültür*, sayı 81, Ankara, Şubat 1991, s. 6.

9 M. Genç, "Tarih Araştırmaları Oturumu Üzerine Yorum", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi* (Derl.S.Atauz), Ankara 1986, s. 444-445.

E. Kuran ve A. Y. Ocak ile yapılan röportajlar: *Millî Kültür*, sayı 81, Ankara, Şubat 1991, s. 4-5.

Y. Yücel ile yapılan röportaj: *Millî Kültür*, sayı 81, Ankara, Şubat 1991, s. 12.

W.H. Walsh, "Colligatory Concepts in History", *The Philosophy of History* (ed. P. Gardiner), Oxford 1974, *s. 127-144;* G. R. Elton, *The Practice of History*, London/Fontana 1969, s. 97.

S. Özbaran, "Osmanlı Tarihi Bakımından XVI. Yüzyılda Portekizli Tarihçiler", *Tarih Dergisi*, sayı 23, Mart 1969, s. 75.

Burada yalnızca Muzaffer Sencer ve Sencer Divitçioğlu'nu hatırlatmakla yetiniyorum.

H. Berktay, "Türkiye'nın Azgelişmişliği, Türkiye'nin Demokratik Devrimi, Türkiye'nin Tarihçiliği", *Saçak*, sayı 48, Ocak 1988, s. 38.

10 İ. Tekeli, "Tarih Metodolojisi Üzerine", *Bilim ve Sanat*, sayı 21, Eylül 1982, s. 42.

İlân-ı Hürriyet'ten Önce Ahmed Rıza Bey'in "Muazzez Vatandaş"larına Bir Bildirisi

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi çöküntünün hız kazandığı ve II. Abdülhamid istibdâtının da bunu kolaylaştırdığı bir ortam yaratmıştır.

Bu dönem aydınlarının -çoğu yurt dışındadır ve muhalefeti oluştururlar- dilinde ve kaleminde bu çöküntüye çare arayışları vardır. Çeşitli noktalardan hareketle, çözüm yollarını aramalarına karşın sonuçta birleştikleri tek ama önde gelen amaç şudur:

"Kanun-ı Esâsi'nin yürürlük kazanması."

Bu gözlemimize örnek olarak İttihad ve Terakki Paris şubesince ve Ahmed Rıza imzasiyle yayınlanan belgeyi gösterebiliriz. Özel arşivimizdeki belge içeriğine göre, vatanın perişan hali herkesçe bilinmektedir. Durumun korkunçluğu vicdanî bir sorun olarak ileri sürülmekte ve gelecek ile bağlantı kurulmaktadır.

Geleceğin korkutucu olmaktan çıkarılıp mutlu günlere kavuşması yönünde atılacak ilk adımın Kanun-ı Esâsi'yi yürürlüğe sokmak; özellikle de meşvereti sağlayarak tek adam yönetimine son vermektir. Örneklemede zamanın Eflatun'u deyimi kullanılmıştır- Bunun için ne yapılmalıdır? Yapılacak olan Kanun-ı Esâsi'nin yürürlük kazanması yolunda büyük çabalar gösteren İttihad ve Terakki'ye katılmak, onu "kalemen, fikren" destekleyerek güç kazanmasını sağlamaktır. Bunun yanında maddî katkıların da söz konusu edilmesi dikkat çekicidir.

Belge ilk kuruluş döneminin (1907 öncesi) aydınlar yönünden siyasal karşı çıkma esaslarını taşımaktadır.

FARUK ILIKAN

Muazzez vatandaşımız!

Vatanımızın hâl-i perişanı cümlemize ma'lûmdur. Vazîfe-i milliyye bize bu hâlin vehâmetini düşündürüyor. Vicdânımızdan çekinmezsek istikbâlden korkmalıyız. Hâmiyyet-i milliyyeyi, hâysiyet-i dâiyeyi ayak altına almak ne büyük denâet olduğunu bilmeliyiz. Bu hakayıkı anlıyoruz da süreksiz bir rahat, sonu çıkmaz bir mâişet için bir hayat-ı miskinaneye dalıp kalıyoruz. Haraba yüz tutan hânelerimizin kâşanelerimizin yıkılmasına çalışıyoruz. Silik mezellet içinde ömür sürmek istiyoruz. Osmanlılar gibi necâbet-i fıtriyye, şecâat-ı hâlkiyye maa't-teessüf bir millete bu cenâbet neden ârız olur? Bizce bu uyuşuklukdan ibârettir ki en sağlam vücudlara bile ba'zen sirâyet eder. Kuvvetli bir deva, müessîr bir menbâ ile mündefî olur. Varlığımızdan, insanlığımızdan, hayatımızdan lezzet alabilmek için bize evvel-i emirde vatanımızı me'vâmızı barınacak, yaşanacak bir hâle koymak, vahşetden, istibdâddan mezelletden halâs etmek ve bu yolda her türlü âfâtdan masûn kılmak lâzımdır. Bunun için ne yapmak iktizâ ederse yapmalıyız. Cem'iyyetimiz isyân, velvele, yaygara meftûnu değildir. Hepimizin menfaati şu hâl-i felâketi ıslah ederek türlü revse-i zalimâneden kurtarmakda değil midir? On dokuz seneden beri memleketimizde hüküm süren mezâlim ve teb'îd-i hâl-i istibdâdın seyyie-

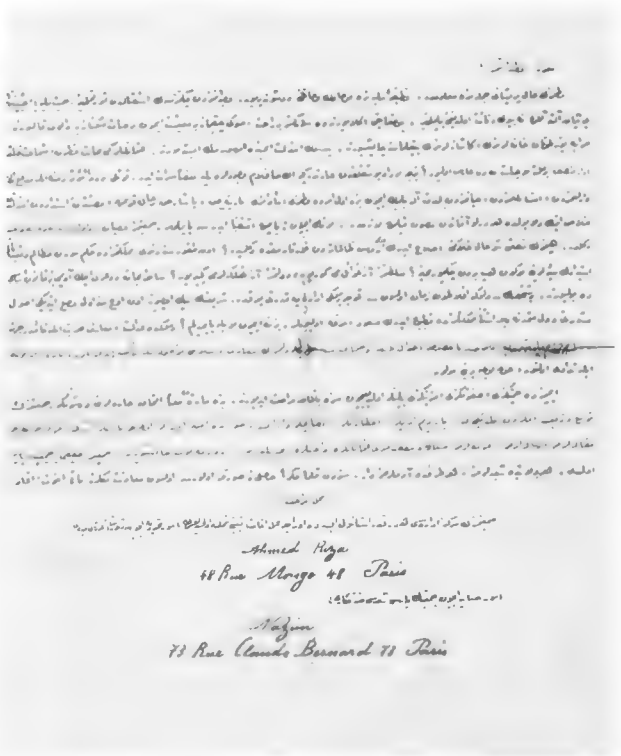
Ahmed Rıza
48 Rue Monge 48 Paris

Nazım
73 Rue Claude Bernard 73 Paris

lerini bugün hep birden çekmiyor muyuz? Sultanımız az gavâil mi görüyor, devletimiz az tehlikeler mi geçiriyor? Sâha-i necâta doğru ilk adımını -velev ki Eflâtun-ı zaman olsun- koca bir mülkü idâreye kudreti yokdur. Şeriâtın bin üç yüz on üç sene evvel vaz ettiği usûl-ı şürût düvel-i mütemeddîne bilâ-istisnâ memleketlerinde tatbîk ederek mes'ûd müreffeh oluyorlar. Biz ne için böyle yapmayalım? Bir memleketde adalet, maârif-i hürriyet ile kaimdir. Hürriyet de ancak usûl-ı meşveretle olur. Bâ-husûs ahvâl-i tabiiyye ve ictimâiyyesine nâzaran devletimizin saâdet ve selâmeti bu usûl ile te'mîn edilebiliyor, yaralarımız bunun ile tedâvi olunur, hak böyle yerini bulur.

İçimizde hâmiyyetinizi, safvetinizi, meziyyetinizi bilmeyenler olduğu için size bi'l-hâssa mürâcâat ediyoruz. Bize mâddeten mâ'nen iltihâk çârelerini düşünenler, Cem'iyyetimizin tevsî' ve terâkkîsine elinizden geldiği kadar yardım ediniz. İhtârâtınız, nasihatınız var ise ne sûretde emîn iseniz açıkça yazınız. Türkçe, Fransızca, İngilizce makaleler mi, risâleler mi, gazetelerimiz meslek ve maksâdımızı Osmanlılara ve ecnebîlere iyice bildiriyor. Durmayıp çalışıyoruz. Cem'iyyetimiz hakikî bir hâmiyyet-i siyâsiyye oldu. Her vilâyetde şu'belerimiz, her tarafda adamlarımız var. Sizden kalemen, fikren husûsî ne sûretle olursa olsun muâvenet bekleriz. Bâki uhuvvet, ittihâd. ☆

Mahall-ı mürâcâat;

Cem'iyyetimizin merkez idâresi her ne kadar İstanbul ise de oraca mahall-i ikamet ta'yini mümkin olmadığından umur-ı tahrîriyye için Meşveret Gazetesi kaydı

Ahmed Rıza

48 Rue Monge 48 Paris

Umur-ı hesâbiyye için Cem'iyyetin Paris şu'besi sandıkkârı

Nazım

73 Rue Clande Bernard 73 Paris

Sevr, Kuvayı Milliye ve Damat Ferid Hakkında Ahmet Rıza'nın Tevfik Paşa'ya Üç Mektubu

ORHAN KOLOĞLU

Ahmet Rıza Bey'in, Sevr Barış Anlaşması, Kuvayı Milliye ve Damat Ferit Paşa hakkındaki görüşlerini içeren üç mektubunu sunuyorum. Üçü de Paris'ten son sadrazam Tevfik Paşa'ya gönderilmişlerdir. Bunlardan önce iki mektubun daha gönderildiği hakkında bir kayıt varsa da onları bulamadık. Birincisi, Damat Ferid'in son hükûmetini kuruşundan 17, ikincisi Sevr Barışının imzasından 11, sonuncusu ise Paşa'nın Damat Ferid'in yerine sadarete gelişinden 5 gün sonra kaleme alınmışlardır.[1]

1920 yılı Nisan-Ekim tarihleri arasında Türk toplumunun yaşamakta olduğu bunalıma eski Meb'usan Meclisi Reisi ve o sırada Âyân âzâsı olan Ahmed Rıza'nın çözümü şu formülle özetlenebilir: *'İstanbul'da saltanatın etrafında dayanışmayla, Kuva-yı Milliyye'yi bir âlet-i siyasiye, bir koltuk değneği gibi kullanarak Sevr'i tadil ettirmek.'* Osmanlı politikasında padişahı kurban durumunda gören, her suçlu Damat Ferid'e yükleyen Ahmed Rıza'nın bu sürede ulusun tam temsilcisi olarak çalışan, hatta uluslararası ilişkilere girişen Ankara'daki *Büyük Millet Meclisi*'nden hiç bahsetmemesi dikkati çekicidir.

Mektupları tam olarak değerlendirebilmek için o aylardaki siyasî ortam hakkında çok kısa bilgi vermeyi yararlı gördük:

I. Dünya Savaşı'nın galipleri San Remo'da toplanıp Osmanlı Devleti'ne önerecekleri şartları, 1920 yılı Mayısının ortasında, Paris'e davet ettikleri Tevfik Paşa (ki o sırada Âyân Reisi idi) başkanlığındaki heyetimize vermiş ve cevabımızı istemişlerdi. Heyette hükûmetin üç de nâzırı (Dahiliye, Maarif ve Nafia) vardı. Tevfik Paşa şartları *'Müstakil bir devlet mefhumu ile kabil-i telif değildir'* diye değerlendirmiş, yine de talimat almak üzere Bâbıâli'ye bilgi vermişti. Sadrazam ve Hariciye Nâzırı Damat Ferid ise, heyetin hazırladığı cevap taslağı ile tam ters düşen bir muhtırayı -heyete hiç danışmaksızın- İstanbul'dan galiplere ulaştırmakla yetinmemiş, kendisi de bir vapura atlayıp Paris'e gelmiş ve Versay'daki görüşmelere katılmıştı. Bu yüzden heyetle arasında tatsız tartışmalar çıkmış, hattâ İstanbul'a ayrı ayrı dönmelerine sebep olabilecek, zorlukla önlenen bir gerginlik yaşanmıştı[2]. Ahmet Rıza'nın bunlardan habersiz olarak Tevfik Paşa'ya sitem ettiği anlaşılıyor.

A. Rıza'nın Padişaha gönderdiği 23 Temmuz 1920 tarihli arîzasının 22 Haziran'da başlayan Yunan ileri harekâtı (Bursa, İznik, Nazilli, Edirne, vb.. yerleri aldılar) ve İstanbul'da Şûrâ-yı Saltanat'ın Sevr'i onaylaması üzerine kaleme alındığı anlaşılıyor. Bu metin, herhalde ikinci mektubundaki görüşlerin bir kısmını içeriyordu. Ahmet Rıza'nın Vahdettin, Damat Ferid ve Mustafa Kemal hakkındaki görüşlerini Sina Akşin şöyle özetliyor:[3]

"Vahdettin çok kurnazdı ve aslında güvenmediği ya da kendileriyle işbirliği yapmak niyetinde bulunmadığı insanlardan gerçek tavırlarını gizlemekte ustaydı... Ahmet Rıza, Mustafa Kemal, Lütfi Simavi, Ali Fuad (Türkgeldi) gibi meşrutiyetçi kimselere kendisini meşrutiyetçiymiş ve ilk ikisine de görev verecekmiş izlenimini vererek onları oyalayabilmiş, mutlakiyetçiliğini gizleyebilmiştir... Damat Ferid'e göre İstanbul'da iktidarına karşı çevrilen dolapların içinde Ahmet Rıza da vardı... Amasya toplantısından sonra (saptanan ilkelerin) uygulanması için fikri ve mütalâası alınacaklar arasında Ahmed Rıza da vardı... Mustafa Kemal İstanbul'a karşı saygılı davranmaktan bahsederken, Ahmed Rıza Bâbıâli'ye karşı değil, saltanata karşı saygılı olmak gerektiğini, İtalyanlarla ilişkileri geliştirip onlardan silâh ve cephane alınmasını salık veriyordu."

1 Özerdim, Sami N., *Atatürk Devrimi Kronolojisi*, Halkevleri yay., 3. baskı, Ankara 1974

2 Okday, İsmail Hakkı, *Yanya'dan Ankara'ya* Sebil yay., Ist. 1975, s.419 vs.

3 Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cem yay., Istanbul, 1976, s.429, 42[illegible] 485, 596

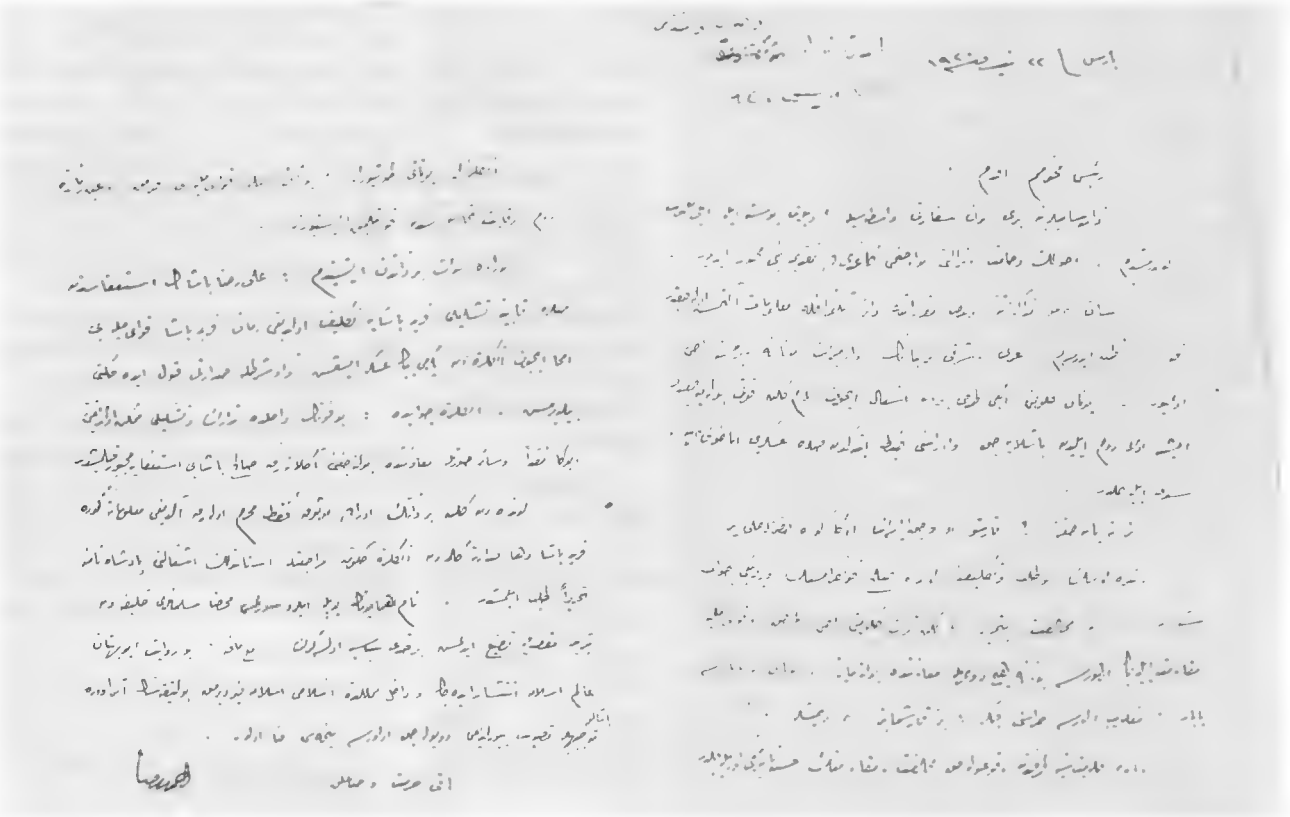

I. MEKTUP

Paris, 22 Nisan 1920 (*)

Reis-i Muhterem Efendim

Zati samilerine biri Bern sefareti vasıtasiyle diğeri posta ile iki mektub göndermiştim. Ahvalin vehamet ve nezaketi bu üçüncü kağıdı da takdime beni mecbur ediyor.

San Remo müzakeratına ve bunun müfredatına dair telgrafla malumat alınmış olacaktır. Konferans zan edersem Garbi ve Şarki Trakya'nın ve İzmir'in Yunan'a verilmesine razı oluyor. Yunan hükümeti iki tarafı birden işgal için lâzım gelen kuvveti bulamayacağından işe evvela Rumelinden başlayacak ve orasını zabt ettikten sonra askerini Anadolu cihetine sevk eyleyecektir.

Biz ne yapacağız? Karşı duracak isek ona göre hazırlanmalıyız. Venizelos'un bu taleb ve teklifine Londra Sulh Konferansı'nın verdiği cevap şudur: "Biz muhalefet etmeyiz. Lâkin Türk hükümeti razı olmayacak ve Kuvayı Milliye muvakamet eyleyecek olursa Yunan'a hiç bir veçhile muavenette bulunamayız. Yunan ne yaparsa yapar; mağlup olursa cezasını çeker; biz karışmayız" demişler.

Bu babda hükümeti seniye tarafından vuku bulacak muhalefet ve mukavemetin hüsnü tesiri görülecektir.

İngilizler Yunanı tutuyorlar, Yunan eliyle Kuvayi Milliye'yi kırmak ve aynı zamanda Rum rekabeti ticariyesinden kurtulmak istiyorlar.

Bu arada büyük bir zattan işittim: Ali Rıza Paşa'nın istifasından sonra kabine teşkili Ferid Paşa'ya teklif olunduğu zaman Ferid Paşa Kuvayı Milliye'yi imha için İngiltere'den yirmi bin asker istemiş ve o şartla sadareti kabul edeceğini bildirmiş. İngiltere cevabında: bu kuvvetin dahilde tedarik ve teşkili mümkün olduğunu ve buna nakden ve sair suretle muavenette bulunacağını anlatarak Salih Paşa'yı istifaya mecbur kılmıştır.

Londra'dan gelen bir zatın orada mevsuk fakat mahrem olarak aldığı malumata göre Ferid Paşa daha sadarete gelmeden İngiltere hükümetine müracaatla İstanbul'un işgalini Padişah namına tahriren talep eylemiştir. Namı hümayunun böyle ileri sürülmesi maahaza Müslümanları Halife'den tebrid maksadile tasni edilmiş bir hud'ayı siyasiye olsa gerek. Mamafih bu rivayet, bu bühtan, alemi İslama intişar edecek ve dahili memlekette İslamı Islama kırdırmak politikasının Anzavur'a paşalık tevcihiyle tascvib buyurulduğu duyulacak olursa neticesi fena olur. Baki hürmet ve sağlık.

(*) Tarihin yanına kurşun kalemle "İstanbul'a vusul ve ahzı 18 Mayıs 1920" kaydı konmuştur.

II. MEKTUP

Paris, 21 Ağustos 1920

Reis-i Muhterem Efendim,

Versay'dan İstanbul'a avdet ederken benimle vedalaşmak, hiç olmazsa maiyetinizdeki kâtipler-

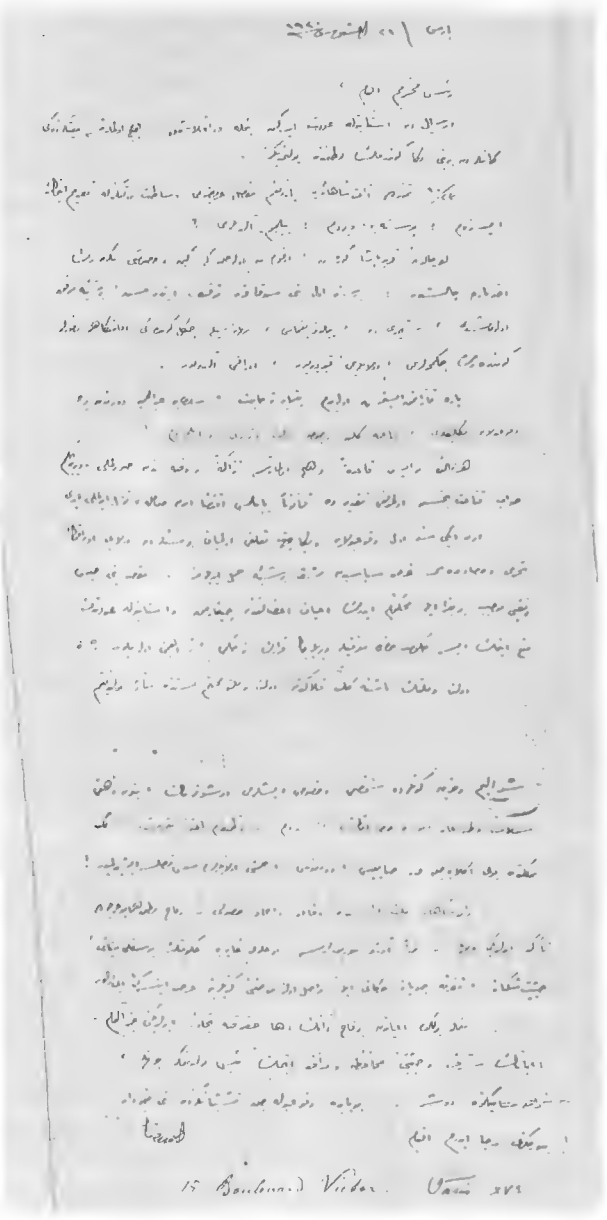

den birini bana göndermek lütfunda bulunmadınız.

10/23 Temmuz'da Za-tı Şahaneye yazdığım mufassal arîzamı vesâtet-i devletinizle takdim etmek isterdim; postaya verdim; bilmem aldılar mı?

Her halde Ferid Paşa görmüş okumuş olacak ki, kin ve husumetini yenemeyerek ahz-i sarâ (öç almaya) çalışıyor: Bir sene evvel beni sokakta tevkif ettirmiş, bir şeye muvaffak olamamıştı; şimdi de Yıldız yağması bahanesiyle Çengelköyü'ndeki ikametgâhıma memurlar göndererek çekmecelerimi, dolaplarımı kırdırıyor; evrakımı alıyorlar.

Para kazanmak istemiş olsaydım yağmaya ne hacet? Sultan Abdülhamid devrinden beri vuku bulan teklifleri, ayağıma gelen bir çok devlet ve serveti red eylemezdim!

Her halde bu iş kaideten ve hiç olmazsa nezaketen bir defa da benden sorulmalı ve vereceğim cevab kanaatbahş olmadığı takdirde kanunen yapılması iktiza eden muameleye tevessül edilmeliydi.

On iki sene evvel vuku bulan ve bana cihet-i taallûku olmayan bir meseleden dolayı evraklarımın taharri ve müsaderesi garaz-ı siyasetten başka bir şeye haml edilemez. Maksad beni habs ve nefi mucib bir ceza ile mahkûm ederek Âyân âzâlığından çıkarmak ve İstanbul'a avdetten men etmek ise hükûmet-i hâzıra marifetiyle verilecek kararın ne hükmü, ne ehemmiyeti olabilir?

Devlet ve milletin başına gelen felâketten devlet ve millete muhabbetim nisbetinde müteessir bulunduğum şu elîm ve hazin günlerde şahsî ve hususî işlerimi düşünmemek, bütün zihnimi selâmet-i vatana aid umura hasr etmek isterdim. Vazifem henüz bitmemiştir: Lâkin memlekette bunu anlayacak kadar saygısı, duygusu, hamiyeti olanların sesi nasılsa işitilmiyor!

Zat-ı Şahane millet arasında vifak, ittihad husulüne -bir kaç nutk-u hümayunlarıyla da tekid edildiği veçhile- cidden arzu buyururlarsa, o ulvi gayeye hükûmetin bu süflî siyaset-i haysiyetşikenâne (haysiyet kırıcı), tefrikacûyane (ayrılık arayan) harekâtı ile vasıl olunamayacağını kendilerine arz etseniz iyi olur.

Benimle birlikte Âyân'dan bir kaç zatın daha hukukuna tecavüz edildiğini haber aldım.

Âyân'ın şeref ve haysiyetini muhafaza ve müdafaa eylemek reisi bulunduğunuz cihetle, zat-ı sâminize düşer. Bu babda vuku bulacak teşebbüsatınızdan beni haberdar buyurmanızı rica ederim efendim.

Ahmed Rıza

15 Bulvar Victor Paris XV

III. MEKTUP

Sadrazam Tevfik Paşa Hazretlerine

Memleketimizde sulh ve selâmetin takririne ve hükûmetle milletin tevhidi âmal ederek çalışmasına başlıca mâni olan âfetlerden biri zail oldu. Milletin muhabbet ve itimadını kazanmış zevattan mürekkeb bir kabine reisikâra geldi. Maksada doğru ilk hatve atıldı. Himem ve mesai-yi vatanperveranenizle asıl gayeye de vasıl olunacağı: hukuk-u umumiyenin istirdad edileceği şüphesizdir.

Mesail-i hariciye ve dahiliyenin vatana nâfi surette halli için evvel emirde iki tarafla da anlaşmak, bir zemin-i itilâf hazırlamak lâzımdır. Bu mühim noktaya İstanbul'daki hükûmet-i merkeziyeyi ecnebi vesayeti altında bırakmakla ve Anadolu'daki Kuva-yı Milliye'yi bilâ kaydü şart sükun ve itaate davet etmekle varılamayacağını biliyorsunuz.

Binaenaleyh serbesti-i hükûmetin kâmilen iadesi ve muahede haricinde bilumum müdahale-i ecnebiyenin hemen ref'i taleb edilmelidir. Osmanlı Devleti'nin bekasına

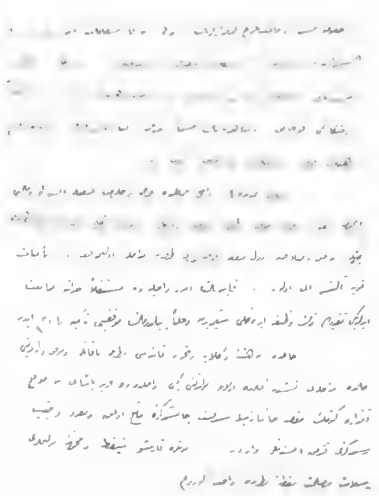

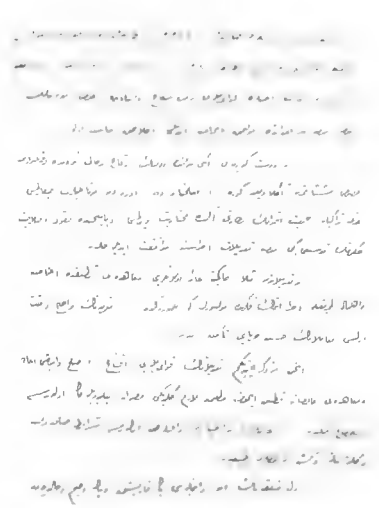

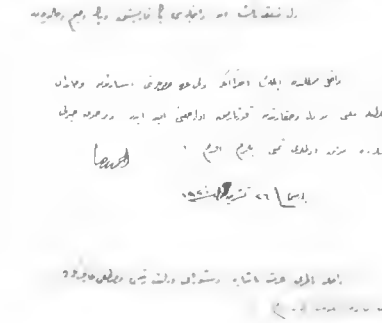

cidden tarafdar olan hükûmetler yeni kabineyi takviye etmeğe manen mecburdurlar.

Kuva-yı Milliye'nin sebebi teşkili Ferid Paşa'nın şahsı olmadığı gibi aksa-yı âmali de Ferid Paşa kabinesinin sukutu değildir. Onlar Anadolu'da düşman tarafından İzmir'in işgali üzerine silâha sarıldılar ve bilâhare şerait-i sulhiyedeki haksızlığı tebdil ve tahrife çalışmağı da akdem-i vezaif bildiler ki, bu bir kuvvet, bir emr-i vâkidir. Bu vaziyetten istifade ederek ecnebilere Kuva-yı Milliye'yi terk-i silâh ve itilâfa rağbet edebilmek için bazı müsaedatta bulunmak icap ettiğini anlatmak münasib olur.

Bize dost görünen iki büyük devletin bir kaç ricali nezdinde vuku bulan hususi teşebbüsatımdan anladığıma göre: Sulhnamede Edirne'den Yunanlıların çıkarılması, Garbî Trakya'ya Cemiyet-i Akvam'ın nezareti altında muhtariyet verilmesi ve payitahtda nüfuz ve salâhiyet-i hükûmetin tevsii gibi bazı tadilât icrasına muvafakat edilecektir.

Bu tadilâttan mesalâ hâkimiyete aid olanlarını muahedeyi tatbikde iğmaz (göz yumma) ve ihmal tarikiyle icrâ etmek fikrinde bulunuyorlar ki, çürükdür. Taahüdatın vaz'ı ve müsbet olması muamelâtın hüsn-ü cereyanını temin eder.

Ancak bu zikr ettiğim tadilâtın Kuva-yı Milliye'yi ikna, sulh ve aşayişi iade ve muahedeyi hâlisane tatbik için mutlak lâzım geldiği bildirilecek olursa istihsali mümkündür. Galiplerin yed-i ihtiyacına bırakılacak olursa şerait-i sulhiyeden bir kelime bile değiştirmeyecekleri tabiidir.

Düvel-i Müttefika'nın umur-u dahiliyesi pek karışık ve pek vahim bir haldedir. Hukuk-u Beşer ve Hâkimiyet-i Avam tarafdarlarının tesiriyle bu karışıklığın umur-u hariciyeye de sirayetinden korkuluyor; müşkilât çıktığı istenilmiyor. Binaenaleyh, matlub-u meşruamız istihsal edilene kadar Kuva-yı Milliyeyi -bir çok hatası da olsa- bir âlet-i siyasiye, bir müttekâ (koltuk değneği) gibi kullanmak ve muahedenin kısmen tadiline rıza gösterilmedikçe Anadolu'daki heyetin kuvveti, teşkilâtı bozulmamak iktiza eder.

Vükelâ-yı cedidenin dahil-i memlekette ciddi bir hükûmet sıfatıyla iş görebilmesi için nüfuz ve kudret sahibi olması iktiza edeceği ve bunsuz hiç bir şey yapmak kabil olamayacağı cihetle bu hak ve salâhiyetine düvel-i müttefike komisyonları tarafından müdahale olunmayacağına dair teminat-ı kaviye alınması ile olur. Kanunen umur-u dahiliyede müstakillen hareketine mümanaat edildiği takdirde terk–i vazife edeceğini şimdiden ve alenen bildirmek muvaffakiyetini temine yardım eder.

Haricde bu heyet–i vükelâya bir tecrübe kabinesi nazarıyla bakanlar ve muvaffak olamadığı halde müdahaleyi teşdid fikrinde olanlar bulunduğu gibi dahilde de Ferid Paşa'yı yine mevki-i iktidara getirmek maksad-ı hainanesiyle serbest çalışmanıza mâni olmak ve nüfuz ve haysiyet-i resmiyenizi kırmak isteyenler vardır. Bunlara karşı müteyakkız ve mücehhez bulunmalarını selâmet-i maslahat nokta-i nazarından vacip görürüm.

Dahil-i memlekette ilk icraatınız Veliaht hazretlerini esaretten ve hanedân-ı saltanatla milleti bu zül ve hakaretten kurtarmak olacağını umud eder ve bir çok hayırlı işlerde muvaffak olmalarını temenni eylerim, Efendim.

Paris, 26 Teşrinevvel 1920

Ahmed Rıza

Dahiliye Nâzırı İzzet Paşa'ya Şûra-yı Devlet Reisi Mustafa Arif Bey'e de aynı mealde mektub gönderdim. ☆

Menteşe Gazetesi

MEVLÜT ÇELEBİ

Giriş

Diğer Avrupa devletleri gibi 1. Dünya Savaşı'na kendi sınırları dışında ekonomik kaynaklar bulmak amacıyla giren İtalya, İtilaf devletleriyle imzaladığı gizli andlaşmalarla Osmanlı topraklarının paylaşımında söz sahibi oldu. 1915 Londra ve 1917 St. Jean de Maurienne gizli andlaşmalarıyla İngiltere ve Fransa, İtalya'ya, Anadolu'da Antalya'dan İzmir'e kadar uzanan geniş bir bölgeyi vaad ettiler. Fakat yine bu ülkeler İzmir'i, savaşa kendi yanlarında girmesi şartıyla Yunanistan'a da vaat ettiler.

Mondros Mütarekesi'nden sonra Anadolu'da kendisine vaat edilen bölgelerde bir takım faaliyetlerde bulunan İtalya, Paris Barış Konferansı'nda, İzmir'e sahip olma konusunda Yunanistan ile büyük bir mücadeleye girişti. Bu iki devlet arasındaki mücadelede İngiltere, güçlü İtalya'nın Akdeniz'e yerleşmesini kendi çıkarlarına aykırı bulduğundan Yunanistan'ı destekledi. Konferansda "üvey evlat" muamelesi gören İtalya, Türkiye politikasını müttefiklerinden bağımsız hale getirirken, başta İzmir olmak üzere Batı Anadolu'da, işgallere zemin hazırlamak amacıyla faaliyetlerde bulunmaya devam etti. Nitekim Antalya 28 Mart 1919'da "âsayişsizlik" gerekçesiyle İtalyanlar tarafından işgal edildi. Antalya ile başlayan İtalyan işgalleri, Fethiye, Bodrum, Marmaris (11 Mayıs 1919), Kuşadası ve Selçuk istasyonunun işgaliyle (14 Mayıs 1919) devam etti.

İtalyanların Menteşe sahillerindeki işgalleri Muğla halkını harekete geçirdi. Muğla aydınları sadarete 12 Mayıs 1919 günü bir telgraf gönderdiler. Bu telgrafta, "İtalyanların liva dahilindeki Osmanlı sahillerini işgal için vesile yaratmaya çalıştıklarının açıkça görüldüğü ve bu konuda itilaf devletleri temsilcilerinin tedbir alacaklarından ümitvar olduklarını daha önce arz ettiklerini, Osmanlıların olan bu havalide hiç bir yabancı hükümetin hakkı olmadığı halde İtalyanların hukuku düvele aykırı olarak ve hiçbir sebep olmadığı halde Fethiye, Bodrum ve Marmaris'i işgal ettiklerini" dile getirdiler. Telgrafın devamında, "İtilaf devletlerinin genel barışı sağlamaya çalıştığı bir sırada İtalyanların haksız olan bu işgallerinin liva halkı üzerinde derin bir üzüntü yarattığı belirtiliyor ve bu "bu durumun İtilaf devleti temsilcilerince hemen önlenmesi" isteniyordu.[1]

Muğla halkının bu haklı itirazına rağmen İtalyan işgalleri, Yunanlıların İzmir'i işgalinden sonra hızlanarak devam etti. Küllük, (16 Mayıs 1919), Söke (17 Mayıs 1919), Milas (2 Haziran 1919), ve Çine (5 Haziran 1919) İtalyanlar tarafından işgal edildi.

Menteşe sahillerinin İtalyanlar tarafından işgal edilmiş olmasına haklı bir tepki gösteren Muğlalılar, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalini de 15 Mayıs 1919'da düzenledikleri bir mitingle protesto ettiler. Muğlalı aydınlar ertesi gün de, "Menteşeliler Müdafaa-yı Vatan Cemiyeti"ni kurdular. Fakat bunlarla yetinmeyen Muğla'nın vatansever aydınları bir de gazete çıkarmaya karar verdiler. Çıkaracakları bu gazete, Anadolu'nun Rumlaştırılmasının başlangıcı olarak İzmir'in işgalini gören Yunanlılara ve işgallerini Muğla'ya doğru genişletmekte olan İtalyanlara karşı Türklüğün sesi olacaktır.

Gazete çıkarma fikri, cemiyet üyelerinden Ulalı Cavit Bey'den çıkmış ve diğer üyeler de bu fikri oybirliğiyle kabul etmişlerdir. İtalya aracılığıyla bir basımevi kurulması ve millî hareketi savunan bir gazetenin çıkarılmasına karar verildikten sonra İtalyanlarla irtibat kuruldu. Marmaris'deki İtalyan komutan ve siyasi temsilci Dr. Necarato da bu fikre sıcak baktılar. Basımevi için gerekli araçlar Haziran 1919'da Ro-

ma'dan getirildi, Muğla'nın Hacılarhanı'na kuruldu. Baskı araçları litograf türündendi.[2]

Menteşe'nin Yayına Başlaması

Menteşe gazetesi yayın hayatına 30 Haziran 1919 pazar günü başladı. Gazetenin "Menteşe" isminin altında, "pazar ve perşeme günleri neşr olunur herşeyden bâhis Türk gazetesidir" açıklaması yer almıştır. Menteşe'nin sahib-i imtiyazı Hafız Sabri'dir. İdarehanesi, İstanbul Oteli'ndeki Hayat Kulübü'dür. Heyet-i tahririye reisi Emin Kâmili'dir. Menteşe'nin müdür-ü mesulü Şevket Emin'dir.

Menteşe'nin ilk sayısında, "Arz-ı Meram" başlığı altında yayınlanan bir yazıda gazetenin niçin çıktığı açıklanmıştır. Bu yazıya göre Türklerin Asya'nın en eski, en mühim ve şerefli ırkı olduğu açıklanmaya gerek olmayan bir gerçektir. Çin'den Akdeniz'e kadar uzanan bu kıtanan sahib-i aslisi olan Türklerin menfaatlerinin bu gazete tarafından savunulacağı ifade ediliyor.

Menteşe gazetesi toplam 7 sayı çıkabilmiştir. Bu 7 sayıdan 4 sayısı dörder sahife olarak yayınlanırken 3 sayı 2 sahife olarak yayınlanmıştır. İlk sayıdan başka, ikinci, dördüncü ve beşinci sayılar dörder sahife olarak, üçüncü, altıncı ve yedinci sayılar da ikişer sahife olarak yayınlanmıştır.

Menteşe tam anlamıyla bir mahalli gazete kimliğindedir. İstanbul basını aracılığıyla aldığı dış haberleri okuyucularına iletirken bölgeye ait haberler de verilmiştir. Gazetenin her sayısında mutlaka bir başyazı yayınlanmıştır. Bu yazılar çoğunlukla Yunanlılar ve onların Aydın vilayetindeki işgalleri hakkındadır. Gazete Türk milletinin menfaatlerini savunurken ve Anadolu'nun Türk kimliğini ispatlamaya çalışırken hedef olarak Yunanlıları görmüştür. Haklı olmanın getirdiği öfke kelimelere dökülürken Yunanlılar, "âdi, azgın, alçak" gibi çok sert kelimelerle eleştirilmişlerdir. Fakat Menteşe Yunanlıları eleştirirken, aslında Yunanlıların maşa olduğunun, onları Anadolu'ya gönderenlerin Avrupa'nın güçlü ülkeleri olan İngiltere ve Fransa olduğunun da farkındadır. Menteşe, Yunanlıların şahsında bütün sömürgecilere karşı baş kaldırmıştır.

Menteşe gazetesinin İtalyanlarla ilişkilere önem verdiği görülmektedir. İtalyanların, Aydın'ın Yunanlılar tarafından işgalinden sonra göç eden Türklere karşı gösterdiği yardımları şükranla anan Menteşe buna rağmen İtalyan işgallerinin de haksızca yapıldığını yazmaktan geri durmamıştır. Zaten Menteşe ile İtalyanların karşı karşıya gelmeleri kaçınılmazdı. Çünkü, Türklere karşı ne kadar iyi davranırlarsa davransınlar İtalyanlar da Anadolu'da bir işgal devleti olarak bulunuyordu ve bu durum kabul edilemezdi. Nihayet 23 Temmuz 1919'da Muğla'yı da işgal eden İtalyanlar Menteşe gazetesinin çıkmasına izin vermedikleri gibi gazete yöneticileri de görevlerini layıkıyla yerine getiremeyeceklerinden gazetenin çıkarılmamasına karar vermişlerdi.

Şimdi kısaca Menteşe gazetesinde yer almış olan haberleri tanıtmak istiyoruz. En azından haberlerin başlıklarının verilmesi gazetenin kimliğini göstermek bakımından yararlı olacaktır. Ayrıca gazetenin Yunanlıları ve Avrupalıları eleştirmesinin bir örneği olarak 5. sayısında yer alan makale ve İtalyanların yayınlanmasına izin vermedikleri 8. sayıda yer alması düşünülen ve mutasarrıf Hilmi Bey'in yazısı da son bölümde verilecektir.

30 Haziran 1919 pazar günü çıkan ilk sayıda daha önce belirtildiği gibi bir "arz-ı meram" yer almıştır. Bu yazıdan başka yine birinci sayfada, "Ahval-i Siyasiye" başlığı altında bir genel durum değerlendirilmesi yapılıyor. Bu makaleden sora dördüncü sayfada "Havadis-i Mahalliye" başlığı altında bölge haberleri ve dış haberler verilmiştir.

3 Temmuz 1335 (1919) Perşembe günkü ikinci sayının ilk sayfasındaki makalede Yunanlıların Anadolu'ya gönderilmeleri ve Yunan emelleri anlatılmıştır. İkinci sayfada, "Liva'nın Ahval-i Ziraiyesine Dair Haberler" başlığı altında Muğla'daki zirai durum, yağmur ve dolunun yağış oranıyla hububat fiyatları hakkında bilgiler verilmiştir. Yine burada yararlı bilgiler anlatılmak suretiyle halkın eğitilmesine de katkıda bulunulmuştur. Üçüncü sayfada dış haberlere ve mahalli havadislere yer verilmiştir. Dördüncü sayfada, "İstihbarat-ı Hususiyemiz" başlığı altında Yunanlıların Aydın vilayetindeki işgal hareketleri anlatılmıştır. Yine bu sayfada yer alan "Yunan Cesareti!" başlıklı yazıda Yunanlıların işgal bölgelerinde izledikleri politika alaycı bir üslupla anlatılmıştır.

6 Temmuz 1335 (1919) pazar günü çıkan 3. sayının birinci sayfasında "Zavallı Aydın ve Aydınlılar" isimli makale bulunmaktadır. İkinci sayfadaki "Aydın'ı Tahliye" bölümünde, "iki saat devam eden müsademeden sonra Yunanlıların mukavemet edemeyeceklerini anlayarak şehri tahliye ettikleri" haberi verilmiştir. Yine bu sayfada yer alan "Medeniyet Utansın" başlıklı yazıda Yunanlıların yaptıkları zulümler anlatılıyor. İki sayfa olarak yayınlanan bu sayının son sayfasında "Havadis-i Mahalliye" ve "Harici Haberler"den başka "Açık Muhabere" ve "Liva Muhasebe-i Hususiye Müdüriyeti"nin bir açıklamasına yer verilmiştir.

Menteşe gazetesinin 4. sayısı 10 Temmuz 1335 (1919) perşembe günü yayınlanmıştır. İlk sayfada "İmza Toplamak" başlığını taşıyan bir başmakaleye yer verilmiştir. İkinci sayfada "alçak" olarak nitelenen Yunanlıların yaptıkları zulümler uzun uzadıya anlatılmıştır. Üçüncü sayfada "İtalyanların İnsaniyeti" başlığıyla, İtalyanların, Aydın'dan Çine'ye göç etmek zorunda bırakılan Türklere yaptıkları iyilikler anlatılıyor. Bu sayfada yer alan başka bir yazıda "Aydın'a Dair." Son sayfada "Harici Havadisler" verilmiştir.

13 Temmuz 1335 (1919) pazar günü yayınlanan Menteşe gazetesinin 5. sayısı aşağıda tamamını verdiğimiz "Zulüm ve Tazyikin Neticesi İsyandır" başlıklı makaleyi ilk sayfasında vermiştir: "Ey

millî varlığımıza kast eden, hakkımızda en kanlı şenaatları reva gören âdi insanlar, azgın Yunanlılar. En büyüğünüz, müncî-i vatanınız, eski çeteci, murtad yeni diplomatınızın masa başında mağdur Türkler ve mâsum islamlar hakkında akla gelmedik yalanlar, desiselerle düvel-i muazzamayı iğfâle çalışırken ve el altından mâmurelerimizin tahribi ve müdafaa-yı nefsden âciz nisvan, sıbyanımızın katli, mevcudiyet-i milliyemizin imhası için tertib ettiği programları bilmiyor değiliz. Daha geçenlerde vukua getirdiğiniz İzmir fecâyini, güya, zâhiren tahkike gelen başvekalet reis-i sâniniz, İzmir münevveran, mütehayyizan ve muharrirlerine yeni devr-i inkişafa giren büyük Yunanistan, garbın ibzal edegeldiği teveccühü idame için işgal ettiği yerlerde adalet ve müsavatın tamâmi-i tatbikine ve bilâ-tefrik cins ve mezheb her ferdin hakkı mahfuz kalacağına dair riyakâr lisanıyla beyanatta bulunmamış mıydı? Hayır! Hayır! Mazlum Türk, saf İslâm, senin bu yaldızlı, rumuzlu sözlere aid pek elemli tecrübelerin vardır. Onun ağzından çıkan kelime-i adalet; yangına, müsâvât; hasta, sağ, ihtiyar-genç, nisvan, sıbyan umum Türkün katline, hak ise; gözlerinin süngüler ile oyulması, ırz ve namusuna tecavüz edilerek kan selleri içinde boğulması ve ihzar olunan maktellerde boğazlanmasından ibarettir.

İşte; Türkler, müslümanlar, sizin Rumeli sahrasında adalet perdesi arkasında oynadığınız oyunları, mübah gördüğünüz fazîhaları unutulmaz elim tecrübelerle keraren gördükleri için sevgili vatanımıza muvakkaten değil, misafireten gelmenizi bile hiç bir zaman arzu etmiyorlardı. Çünkü ayak bastığınız cüzz-ü vatanımız üzerinde gizli, âşikâr fesad ocağı yakmadan ber-vechle rahat duramayacağınıza kâni idiler. Ne çare ki, gene bu sefer de icat ettiğiniz bin türlü desais ile garbı iğfâl ettiniz. Yazık ki, düvel-i muazzama ve mütemeddine de hiç olmazsa üzerinizdeki tül perdeyi, yüzünüze geçirdiğiniz sahte nikabı kaldırıpda ne yaman canavar olduğunuzu öğrenemediler. Öğrenmek de istemediler. Fakat bu defa Aydın'da irtikab ettiğiniz, Rumeli fecâyini gölgede bırakan zulüm ve şenaata yüzünüzdeki maskeyi de kaldırıp attığınızda müveli-i muazzama-yı mütelife mümessilleri de şahid-i kati kanaatindeyiz. Şimdiye kadar sayıp döktüğümüz bitmek tükenmek âdilikleriniz arasında birini daha zikrederek tıynetinizdeki vahşet taşkınlığının derecesini daha ziyade izah etmiş olacağız. Aydın müslümanları mübarek bayram günü mabed-i muallada, huzur-u rabbülaleminde kemal-i huzû' ve hûşu ile alaik-i dünyeviyeden tecerrüd ettikleri bir ân-ı ilahide kumandanınız bir emr-i resmi ile câmiyi muhasara ve etraf-ı erbaasına yerleştirdiğiniz mitralyözlerle imha-yı müslimine hazırlanıyordu. Bereket versin Kuva-yı Milliye yetişti de bu melanetiniz akim kaldı. Aman ya Rabbi bu ne cinayet, ne merhametsizliktir. Lâkin ey câniler! Unutmayın ki, artık Türkler, müslümanlar size kıyamete kadar düşman kalacaklardır. Hattâ yevm-i mahşerde de boğazladığınız mâsum ve bî-günah sıbyan ve nisvanımız kanlı elleriyle yakanıza sarılarak dünyadaki canavarlıklarınızı âlem-i uhreviye intikal ettireceklerdir. Ey düvel-i muazzama-yı âliye, ey dörtler meclisinin adaletine sığındığımız azaları, nasıl oldu da bu vahşileri, huzur ve sükun içinde yaşayan, hakkının ayaklar altında çiğnenmeyeceğine itimad-ı tam ile mutmain olan Türklerin üzerine gönderdiniz. İşte: Görüyorsunuz ki, onla-

Menteşe gazetesinin ilk sayısı.

rın vatanımız üzerinde ayak bastıkları yerlerde isyanlar başladı. İzmir ve havalisini kana buladıktan sonra yeşil Aydın'ı harabezâra çevirdiler. O mâmur yurdumuzda taş taş üstünde kalmadı. Baykuşlar bile tüneyecek yer bulamayacaklardır. Artık bu millî varlığımızı imhaya kast eden azgınların zulümlerine nihayet vermek çoktan gelmiş ve geçmişdir. Daha ziyade müsamahamız fecaatı bütün Anadolu'ya sirayet ettirecek ve milyonlarca insanın mahvını intaç edecektir."

Birinci sayfadan başlayıp ikinci sayfada da devam eden bu makaleden başka, Menteşe gazetesinin ikinci sayfasında, "Aydın Rumlarının Sulh Konferansı'na Müracaatı" haberi yer almaktadır. 5. sayının üçüncü sayfası "Harici" ve "Dahili" haberlere, son sayfası da ilanlara ayrılmıştır.

Menteşe gazetesinin 6. sayısı 17 Temmuz 1335 (1919) perşembe günü iki sayfa olarak yayınlanmıştır. Bu sayının ilk sayfasında bir "makale" yer almıştır. Bundan başka yine bu sayfada askeri, harici ve "havadis-i müteferrik"ler ve Menteşe mutasarrıflığının Muğla'da sıkıyönetim ilan bildiren bir beyanname verilmiştir. İkinci sayfada, birinci sayfadaki haberlerin devamına ve ilanlara ayrılmıştır.

Menteşe gazetesinin 7. ve son sayısı iki sayfa olarak 21 Temmuz 1335 (1919) pazar günü çıkmıştır. Son sayının birinci sayfasında da bir "Makale-i Mahsusa" yayınlanmıştır. 17 Temmuzda Marmaris'den alınan bir telgraf ve Aydın ile ilgili haberler de bu sayfada verilmiştir. Son sayının ikinci sayfası birinci sayfadaki haberlerin devamına ve "istihbarat-ı Hususiye"ye ayrılmıştır.

Menteşe gazetesinin son sayısının yayınlanmasından iki gün sonra, yâni 23 Temmuz 1919 günü Muğla İtalyanlar tarafından işgal edildi.[3] Muğla'yı işgal eden İtalyanlar Menteşe'nin yayınlanmasına izin vermediler. Zaten Menteşe gazetesini çıkaranlar da gazeteyi içinde bulundukları şartlar altında yayınlayamayacaklarına karar verdiklerinden, işgalin ertesi günü yayınlamayı planladıkları son sayıyla okuyucularına bu durumu iletmek niyetindeydiler. Fakat İtalyanlar buna da izin vermediler. 24 Temmuz 1919 günü Menteşe mutasarrıfı Hilmi Bey imzasıyla yayınlanması düşünülen bu başyazı aşağıda aynen verilmiştir:[4] "İhtirasat-ı Beşeriyeye Hat ve Payan Bulunamıyor: Aklın, mantığın, bütün edyan ve mesalikin tanıdığı, hakkın tecviz etmediği garip ahvale şahit oluyoruz. Aydın vilayetini Yunanlılar, Antalya ve Menteşe sancaklarını İtalyanlar işgal ediyor. Niçin? Neden? Ne hakla?

Bu suali kime karşı dermeyan edelim ki, aklın, mantığın kabul etmediği, mâzinin, hâlin, istikbalin tecviz edebileceği cevabı alabilelim?

Sekene-i arz, İttifakçı-İtilâfçı namları tahtında ikiye ayrılıp birbirlerini boğmak, medeniyet, hakkaniyet, adalet namına ne varsa mahvetmek üzere uğraştılar. Nihayet bir taraf izhâr-ı acz etti. Meydanı rakîbine bıraktı. Dün hasmını en müthiş âlât-ı tahribiye ile mahvetmeye azm eden galip tarafın fikrinde, ruhunda ihtiras ve iftiranın bugün zeval bulduğuna nasıl itimat edebilirsin? Dün senin haklı dâvanı haksız addeden hasmından bugün adalet beklemek saflık değil mi? Dün kuvvetliyken sana suikast edenden bugünkü hâl-i acz ve zaafında hakkına riayet, merhamet, şefkat beklemek hamakat olmaz mı? Yunanlılar İzmir ve mülhakatını niçin işgal ettiler? Ferda-yı işgali ne cinayetler takib etti? Antalya ve Menteşe'ye İtalyanlar neden müstevli oldular?

Mağlubun hârabîsi, galibin tatmin-i ihtirası. Roma tarihini tedkik et. Her sayfasında bir misal. Paris Kongresi'nde irtikab olunan haksızlıklar hep sulh ve salah-ı cihana perde. Balkan Harbi'nde, Trablus Harbi'nde, Alsas-Loren harbinde ve ondan evvelki muharebatta perde, târ-ü pûd da sulh-u salah-ı cihandır. Gülünç bir riya.

Bütün cihan iktidar ve ihtirasına karşı hakka prestiş, bâtılı târiz eylediğini iddia eden Roma'nın yeni hafîdi Gabriel Dinoncio nokta-yı nazarından İttifakçı ile İtilafçıyı, İslam ile Hıristiyanı, İtalyan ile Türkü müsâvi telakki edecek kadar nezâhete mâlik isen sulh konferansına deki: Bir tül kadar ince olan Wilson prensiplerinin arkasında oynanan fecieye artık nihayet veriniz. İşte, siz vazife-i vicdaniye yapabilirsiniz. Yalnız Türklerin değil, bütün cihan-ı islamiyetin kalbinde bir mevki-i muhterem kazanmış olacaksınız.

Hakkı izhâr etmek üzere intişar eden Menteşe vazifesini bihakkın îfa edemiyeceği kanaatiyle ihtiyar-ı sükut eder ve muhterem kari ve karielerine arz-ı veda eyler."

Sonuç

Mondros Mütarekesi'nden sonra bir takım Avrupa kökenli kavramlara (hak, adalet, insanlık, eşitlik....) sahip çıkan Anadolu Türk halkı, Avrupa'ya karşı haklılık mücadelesine girmiştir. Bu mücadelede Türklerin sesini Avrupa kamuoyuna duyuran gazetelerin önemli bir rolü vardır.

Mütareke'den sonra bütün Anadolu tehdit altında olmasına rağmen tehlikeyi en çok Batı Anadolu halkı yaşamıştır. Genişleyen Yunan ve İtalyan işgallerine karşı Türklüğün sesi olarak Muğla'da yayın hayatına başlamış olan Menteşe gazetesi ancak 7 sayı yayınlanabilmiştir. Kısa ömürlü olmasına rağmen Aydın vilayetinin ve Menteşe sancağının sesi olan Menteşe, Yunanlılara karşı şiddetli bir mücadele yürütmüştür. Yunanlıların gerçekte bir figüran olduğunu bilen gazete, İtilaf devletlerini, kendi değerleriyle eleştirmiş, Anadolu'da yaşanan zulmü önlemelerini istemiştir.

Menteşe gazetesi, İtalyanların Muğla'yı işgali üzerine yayın hayatına son vermek zorunda kalmıştır. Kısa ömürlü olmasına rağmen Menteşe gazetesi Milli Mücadele'de önemli bir hizmeti yerine getirmiştir. ☆

1 Mevlüt Çelebi, *İstiklâl Savaşı'nda İtalyan İşgal Bölgeleri*, (Mütareke'den İşgallere Kadar), İzmir, Dokuz Eylül Ün. Atatürk İlk. ve İnk. Tar. Ens. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1988, s.113-114.

2 Ünal Türkeş, *Kurtuluş Savaşı'nda Muğla*, (2 cilt), İstanbul, 1973, s.109, 340-341.

3 Çelebi, adı geçen tez, s.140

4 Aslını göremediğimiz bu yazıyı Muğlalı gazeteci-yazar sayın Ünal Türkeş'den temin ettik.

Oryantalist Resim Tarihiyle İlgili Notlar

TANER TİMUR

Batı'da oryantalist resmin tarihi, bizzat resim tarihi ile birleşir, hatta daha da gerilere giderek minyatür ve kitap süsleme sanatıyla örtüşür. Elbette ortaçağda "doğu" ve "batı" kavramları bugünkünden çok farklı içeriklere sahiptiler. Özellikle Haçlı seferlerinden sonra doğuya ilgi çok artmıştı ve günümüzdeki durumun aksine asıl itibarlı kavram "Doğu" kavramıydı. Gerçekten gotik İncillerde, azizlerin hayatını anlatan "Yaldızlı Efsane" (Legenda Sanctorum, XIII. yüzyıl) gibi ortaçağ klasiklerinde Batı imgelemini tahrik eden bir sürü "doğu" minyatürü vardı. Türkistan ve Gobi çölünü aştıktan sonra Kubilay Han'ın sarayına yerleşen Marco Polo'nun efsanesi de Avrupa'nın "doğulu" imgesini zenginleştirmişti[1]. Marco Polo'nun XVIII. yüzyılda bile Moğol giysileriyle gravürleri yapılmıştır.

Rönesans resmi de daha Giotto'dan itibaren doğuya bir ilgi duymaktan geri kalmadı. Bu çığır açıcı ressamın "Saint-François, Sultan'ın Önünde" başlıklı tablosu bu konuda ilk örneklerden biri sayılır. 1219'da 5. Haçlı seferine katılan Saint François d'Assise, Kahire'de halifenin komutanının huzuruna kabul edilmişti. Giotto ilhamını bu olayın hikâyesinden almıştır[2]. Daha sonra, Rönesans ressamları arasında (en ünlüleri de dahil) oryantalist temalı tablolara çok sık rastlanmıştır. Bunlardan Botticelli, Piero della Francesca gibileri daha çok Tevrat ve İncil'den esinlenen "doğulu" resimler yapmışlarsa da, özellikle Osmanlıları ilgilendiren oryantalist resim, diplomatik ve sanatsal bir görevle Fatih'in sarayına gönderilen Gentile Bellini ile başlamıştır.[3] Fatih'in ünlü tablosunu (ve bugün kaybolmuş olan başka bir takım tabloları) yapan Bellini Venedik'e döndükten sonra da oryantalist tablolar yapmağa devam etmiş ve kardeşi Giambellino ile birlikte yaptığı bir tabloda ilk kez peçeli kadınları da renklendirmiştir.[4]

Rönesans ve onu izleyen yüzyıllarda, Türkiye'ye gelen birkaç ressam dışında, oryantalist resim ilhamını fantazmlar dünyasından alıyordu. Bununla beraber, Osmanlılar XVI. yüzyılda haşmetlerinin zirvesine çıkınca Avrupa'da da bir türban modası aldı yürüdü. Le Parmesan'ın (1503-1540) Floransa müzesindeki "Türbanlı Genç Kız" isimli tablosu bu haşmetin en güzel simgelerinden biri olsa gerektir. Oryantalizmde gerçekçilik daha çok desen ve gravür aracılığı ile gelişti. XVI. yüzyıldan itibaren İstanbul'a gelen batılı elçilerden bir çoğu yanlarında ressamlar ve gravürcüler de getirmeğe başlamışlardı. Bunlardan Danimarkalı Melchior Lorch (veya Lorichs) Avusturya-Macaristan imparatorunun İstanbul'a yolladığı elçi Baron de Busbecq'e refakat etmiş[5] ve "sultanın, gravürlerini yapacak derecede güvenini kazanmıştır."[6]

XVII. yüzyılda bu konuda en dikkati çeken isim 1639'da İstanbul'a gelen Fransız elçisi J. de la Haye-Vantelet'ye refakat eden George de La Chappelle olmuştur. La Chappelle Paris'te 1648'de yayınlanan ve Osmanlı kadın giysilerini resimleyen kitabı için çok iddialıdır. Calcondile'den başlıyarak kendisinden

önce yapılmış tüm gravürlü eserleri eleştirerek, kendi eserinin gerçekçiliğini savunur. Ressam eserine koyduğu ilginç bir girişte, Osmanlı devletinde kadınları görme güçlüğünden sözetmesine rağmen Türk, Rum, Ermeni, Yahudi ve İranlı kadınlar hakkında birtakım bilgiler vermiştir[7]. Bu bilgilerin ve ressamın N. Cochin tarafından gravürleştirilen desenlerinin gerçekçiliği hakkında herhalde ihtiyatlı olmak gerekir.

Batı'da oryantalizmin özellikle Türk modasının (Turquerie) altın çağı XVIII. yüzyıldır. Aydınlanma yüzyılında farklı kültür ve uygarlıklara ilgi artınca ve Avrupalı ülkeler ulusal kimliklerini ön plana çıkarmak için değişik -hatta karşıt- referanslar aramaya başlayınca Osmanlı modasının da yoğunluk kazanması kaçınılmazdı. Özellikle Fransa merkezli bu modada uluslararası politikanın gereksinimleri de rol oynamıştır. Fakat asıl nedenin, "Türk" ile "Müslüman"ın aynı anlama geldiği bir çağda Osmanlı toplumundaki "harem" ve "cariye" olgularının, esir pazarlarının ve doğulu erotizmin Batı muhayyilesini kamçılaması olduğu söylenebilir. Bu yöndeki dürtüler zaman zaman çağın en ünlü ressamlarına motivasyon teşkil etmiş; kralın metresleri, yüksek aristokrasiden kadınlar ve İstanbul'daki elçilerin eşleri doğulu giysiler içinde portrelerini yaptırmışlardır. Bunlara XVIII. yüzyıl "dolce vita"sının ressamı F. Boucher'nin yarı çıplak "odalık"larını da ekliyebiliriz. Fakat genel planda XVIII. yüzyıl Batı oryantalist resmine bakınca başlıca iki eğilimle karşılaşıyoruz. Bunlardan birincisi, esas itibariyle Watteau, Fragonard, Boucher, Van Loo gibi büyük ustaların temsil ettiği ve aristokrasinin fantazmlarına yanıt arıyan akımdır. XV. Louis'nin metresi Mme de Pompadour'un Carle Van Loo tarafından yapılan tablosu bu eğilimin önemli bir örneği sayılabilir.[8] Buna karşılık XVIII. yüzyılın özellikle son çeyreğinde Osmanlı toplumuyla ilgili çok önemli eserlere yol açan ikinci bir akım, bir çeşit "Doğu gerçekçiliği"ni gündeme getirmiştir. Bu akımın da XVIII. yüzyılda ilk ve önemli bir temsilcisini Hollandalı ressam J.B. Van Mour teşkil ediyor. Van Mour'u 1699'da İstanbul'a getiren nedenler fazla aydınlık değildir. Fakat ressam İstanbul'a yerleştikten sonra Fransız elçisi M. de Ferriol'un himayesinden yararlanmış ve Osmanlı toplumsal yaşamını hemen bütün yönleriyle tablolaştırmıştır. Ressamın en çok bilinen eserleri M. de Ferriol'un isteğiyle 1707 ve 1708 yıllarında yaptığı tablolar ve bunlara göre gerçekleştirilmiş yüz gravürden oluşan albümüdür. Bu albüm M. Le Hay sayesinde 1712 ve 1713 yılında yayına hazırlanmıştır. Ressamın yine İstanbul ve Osmanlı yaşamı ile ilgili bir çok tablosu da Hollanda elçisi Cornelis Calkoen sayesinde bir araya getirilmiş ve daha sonra mirascıları tarafından Hollanda müzelerine intikal etmiştir.[9] Van Mour, gravür albümüne yazdığı önsözde ilginç bilgiler veriyor. Ressama göre 1699'da Pietro della Valle isimli bir İtalyan da Osmanlı giysilerine ait bir albüm çıkarmak istemiş, fakat bu işin altından kalkamamıştır. Gerçekten de XVII. yüzyılda Osmanlı devletini ziyaret eden bu İtalyan, daha sonra yayınlanan anılarına göre[10], İstanbul'da tanıdığı Flaman ressamlara portreler ve İstanbul manzaraları yaptırmıştır. Van Mour'un tarih konusunda yanılarak naklettiği bilgiler (P. della Valle'nin mektupları 1614-1615 tarihlerini taşıyor) bize İtalyan gezgininin Türkiye'de o dönemdeki resim sanatıyla ilgili gözlemlerini aktarmaktadır. P. della Valle Osmanlıların bu alanda Avrupa'dan ne kadar geri olduklarına ve bu geriliklere neden olan korku ve vesveseleri Hıristiyan Osmanlıların da paylaştıklarına işaret etmiştir.[11]

Van Mour'un 1737 başında İstanbul'da ölümünün ertesi yılı Osmanlı başkentine daha da önemli bir batılı ressam gelmiştir: Jean Etienne Liotard. Protestanlığın yasaklanmasından sonra Fransa'dan kaçarak İsviçre'ye yerleşen bir ailenin çocuğu olan Liotard, herhalde Osmanlı devletine XVIII. yüzyılda gelen batılı ressamların en büyüğüdür. Liotard hayran kaldığı İstanbul'da beş yıl yaşamış, her türlü sınıf ve milletden Osmanlı insanlarını renklendirmiş, orada yaşıyan batılıların da Osmanlı giysileri içinde tablolarını yapmıştır. Bizzat kendisi de uzun sakalı ve Osmanlı kıyafetiyle "Türk ressamı" olarak tanınmış ve bu sıfatı benimsemiştir.

J.E. Liotard hakkındaki bilgilerimizi biri geçen yüzyılın sonlarında, diğeri de 1928'de kaleme alınmış iki kitaba borçluyuz. Bunlardan 1897'de üç sanat tarihçisi tarafından yayınlanan eser, ressamın oryantalist yönünü ikinci plana atmıştır. Liotard'ın İstanbul'daki başarılarını övgüyle anlatmakla beraber,[12] ressamın Türk giysileriyle yaptığı kendi portresine bile yer vermemiştir. François Fosca'nın 1928'de yayınlanan eseri ise önce Liotard'ı XVIII. yüzyıl resmi içinde değerlendirmiştir. Fosca'ya göre Liotard, XVIII. yüzyılın Boucher, Fragonard gibi büyük ustaları yanında "soğuk ve ağır"[13] sayılmıştı. Yazar herzaman gerçek yeteneğini yansıtamayan, fakat yer yer izlenimci akımı müjdeleyen tablolar yapan bu ressama haksızlık yapıldığı kanısındadır. Liotard'ın oryantalizmi hakkında ise şu hükmü vermiştir: "Liotard'ın bize resimlediği Doğu, hiçbir lirizm ve fantazi izi taşımıyan gerçek bir doğudur"[14] İsviçreli ressam İstanbul'dan Viyana'ya gitmiş ve

Adolphe Thiérs, *Büyükdere* (Suluboya)

muhteşem sakalı ve Türk giysileriyle huzuruna çıktığı imparatoriçe Marie-Therese'in elini öperek, onu portresini yapmaya ikna etmiştir. J.E. Liotard daha sonra tüm emperyal ailenin tablolarını yaptığı gibi, Londra sarayında da portreler yapmıştır.

Osmanlı başkentinde Liotard'ı izleyen en önemli ressam Antoine-İgnace Melling'dir. Lorraine'li bir ressam ailesinden gelen Melling, henüz 19 yaşındayken doğu seyahatine çıkmış ve İzmir, Anadolu, Mısır ve Kırım'ı dolaştıktan sonra 1784'de İstanbul'a yerleşmiştir. O tarihte İstanbul'da yetenekli artist ve diplomatlardan oluşan çevresiyle Kont Choiseul-Gouffier bulunuyordu. Fransız elçisi bu sırada ünlü eseri *"Voyage Pittoresque de la Grèce"*in ilk cildini yayınlamıştı. Melling Choiseul-Gouffier'nin himayesine girmiş ve onun sayesinde gerek Jean-Baptiste Hilaire ve Louis-François Cassas gibi ressamları gerekse Osmanlı devlet ricalinden bazı şahsiyetleri tanımıştır. Fakat Melling'in İstanbul'daki en mutlu bağlantısı, hiç kuşkusuz III. Selim'in kızkardeşi Hatice Sultan'la kurduğu dostluk olmuştur. Hatice sultana bahçe ve pavyon yapan; III. Selim'in Beşiktaş'taki köşkünü onaran Melling, ayrıca nefis İstanbul manzaralarından oluşan bir gravür albümü hazırlamıştır.[15]

Melling, Hatice Sultan'a yakınlığı ve batı sanatı alanındaki katkıları dolayısıyla III. Selim'le başladığı kabul edilen "batılılaşma" hareketinin mimarlarından sayılmıştır. Hayatını inceleyenlere göre Türkçe öğrenmiş ve Hatice Sultan'a da Latin alfabesini tanıtmıştır. Paris'te 1991 yılında düzenlenen *Melling sergisi* dolayısıyla yayınlanan ve sanatkârı her yönüyle tanıtan önemli bir katalogda Hatice sultanın ve ressamın mektuplarından bazı örnekler yayınlanmıştır.[16] Hatice sultanın Latin harfleri ile yazılmış "Kalfa Melling"e mektupları bizzat kendisi tarafından mı yazılmıştı? Kataloğu hazırlıyanlar Hatice sultanın Latin harflerini daha sonra öğrendiği, söz konusu mektupların kopye olduğu ihtimali üzerinde durmaktadırlar. Aslında sorunun daha önemli yönü, Hatice sultan dolayısıyla Osmanlı zihniyetinin değişmeye başlamasında saraylı kadınların rolünü gündeme getirmesidir ve herhalde bu konuda ayrıntılı araştırmalara gerek vardır.

XVIII. yüzyıl sonlarında Melling'in Choiseul-Gouffier çevresinde tanıdığı iki önemli ressam daha vardır: Jean-Baptiste Hilaire ve Louis-François Cassas. Bu ressamlar resim tarihinde önemli bir yer işgal etmeseler bile, gerçekçi bir oryantalizmin en önde gelen figürleri arasında yer almaktadırlar. Ne var ki bu isimleri XVIII. yüzyıl sonları ve XIX. yüzyıl başlarında iki önemli eser veren Choiseul-Gouffier ile Ignace de Mouradgea d'Ohsson'un isimlerinden ayıramayız. Bunlardan Fransız elçisinin eseri "Pitoresk Yunanistan Gezisi" ismini taşımakla beraber Osmanlı şahsiyetleri ve manzaralarını resimleyen bir çok gravürle doludur. Bu gravürlerin çoğunu Hilaire, Cassas ve kendisi de bir ressam olan Choiseul-Gouffier yapmışlardır. Tutucu bir felsefeye sahip olan ve Fransız devrimine karşı çıkan Choiseul-Gouffier, eserine koyduğu açıklamalarda Türklerin dini bağnazlıkları, cehaletleri, resim ve heykeltraşlığa düşmanlıkları konusunda bir sürü gözlemde bulunmuştur. Fakat Yunanlılar hakkında da daha hoşgörülü değildir. Bizans'ın henüz Türklerin eline düşmeden yozlaştığını kaydeden yazar Yunanlıların Türk egemenliğine girmesinin "onların bayağılaşmalarına (*avilissement*) hiçbirşey katmadığını"[17] iddia etmiştir. Bu görüşler esas itibariyle bir gravür albümü olan esere fazla birşey eklememektedir. Buna karşılık D'Ohsson'un eseri içerik itibariyle çok önemlidir ve klasik çağ Osmanlı hukuku ve kurumları hakkında en sağlam bilgilere dayanmaktadır. Osmanlı sisteminin temelini teşkil eden "multeka" isimli hukuk kitabının çevirisine ve kurumsal bağlamda işleyişinin betimlenmesine dayanan bu kitap, Osmanlı yöneticilerinin de yardımıyla yayınlanmış ve o sırada Batı'da Türklerle ilgili bir sürü temelsiz önyargıyı

sarsmıştır.[18] Bugün Türkiye'de D'Ohsson'un eseri ve hayatı hakkında pek birşey bilinmemesi gerçekten büyük bir eksikliktir.[19] Konumuz bu olmadığı için başka bir vesileyle bu önemli esere tekrar dönmeyi umuyoruz. Resim ve gravür bakımından d'Ohsson'un eserine bakarsak, bu açıdan da büyük bir zenginlikle karşılaşıyoruz. D'Ohsson'un eserini bu yönüyle inceleme konusu yapan bir Fransız araştırıcı o dönemde bir "iktisadî girişim" olarak gravürcülüğün sorunlarına da değinmiştir. O sırada bir sanayi dalı haline gelen gravürcülük büyük yatırımlar ve harcamalar gerektirdiği için çoğu kez bankaların katkısına muhtaçdı. Eserinde yer alan 233 grüvürü gerçekleştirmek için yirmi sanatkârı ücrete bağlıyan d'Ohsson bu konuda büyük güçlüklerle karşılaşmış, hatta sonunda sanat direktörü Charles Nicolas Cochin'le mahkemelik olmuştur.[20] Fakat sonunda eserini süsleyen ve çoğunun deseni J.B. Hilaire tarafından yapılmış gravürleri gerçekçi oryantalizme ciddi bir katkı teşkil etmiştir.

Le Parmason (asıl ismi Francesco Mazzola)
Le Parmesan: İlk kez 1675'de Floransa'da (Musée des Offices) "Türbanlı genç kız" adıyla kataloglandı. 1704'den sonra "Türk köle kadın" adını aldı. (S. Monneret, a.g.e., s. 49)

XIX. yüzyıl resim tarihinde yeni akımların, hatta devrimci atılımların (romantizm, gerçekcilik, izlenimcilik, sembolizm) oluştuğu bir yüzyıldır. Bunların ilki olan ve tüm sanat dallarını kapsayan romantizm resimde de ünlü temsilciler bulmuş ve Doğu uygarlığını belli başlı konularından biri haline getirmiştir. Romantizmin kapsamlı bir tanımını vermek güçse de onun büyük ölçüde bir tepki akımı olduğunu söyleyebiliriz: Klâsik okulun formalizmine ve Aydınlanmanın akıl kültüne tepki. Bu yüzden, ilk habercileri daha XVIII. yüzyıl sonlarında başlıyan romantik ressamlar duyguları, ihtirasları, doğayı ön plana çıkarmışlar ve bunları ifadeye çalışırken renk ve desen konusunda çok daha özgür davranmışlardır. İrrasyonel öğelerin yeniden değer kazanması ortaçağın, savaş sahnelerinin ve süvarilerin, ressamların ayrıcalıklı konuları arasına girmesine yol açmıştı. Bu konuda Fransız Devrimi ve Napolyon'un zaferleri tayin edici bir rol oynamıştır. E. Delacroix, 1824'de günlüğüne "Napolyon'un hayatı tüm sanatlar için asrımızın zirvesidir"[21] diye yazmıştır. Delacroix'nın Yunan ihtilâline duyduğu sempati ve bu konudaki ünlü tabloları bilinir. Fakat aynı ressamın Türk süvarileri, Türk kadınları ve -daha sonra belki de Ingres'e ilham verecek olan- "Banyo Yapan Türk Kadınları" tabloları daha az bilinir.[22] Romantizm, Osmanlı uygarlığında ekzotizm, şiddetli duygular ve bunlara uygun çarpıcı renkler bulmuştur.

J.E. Liotard; "Okuyan genç kadın"

Romantizm sadece geçmişe, şövalye değerlerine dönük bir akım olarak kalmamış Napolyon'un savaşları, Yunan ihtilâli, 1830 Fransız ihtilâli gibi olgular vesilesiyle güncel olaylara da yoğun bir ilgi duymuş ve vahşi renkleriyle çağının sarsıntılarına ışık tutmuştur. Bu yönüyle David ve

Gros'un romantizmi müjdeleyen eserlerinden G. Courbet ve F. Millet'nin gerçekçiliğine uzanan zincirde önemli bir halka teşkil etmiştir. Gericault, Osmanlı devletini ziyaret etmeden Osmanlı portreleri, Türk atları yapmıştı. Delacroix ise ilhamını, gezme fırsatını bulduğu Fas ve Cezayir'den ve tarihten almıştı. XIX. yüzyılın ilk yarısında gerçek oryantalizmi temsil eden ressam Alexandre-Gabriel Decamps'dır. Navarin baskınından sonra Türkiye'ye giden ve oradan yığınla krokilerle dönen Decamps romantizmden gerçekçiliğe giden çizgide önemli isimlerden biridir. 1831 salonunda kendisini şöhrete ulaştıran "Türk Devriyesi" isimli tablosundan sonra Türk evleri, Türk çocukları, süvariler, başıbozuklar vb. konulu tablolarıyla ününü daha da artırmış ve Osmanlıların Tanzimatı başlattığı dönemde Batı'daki Türk imajını tazelemiştir.[23]

XIX. yüzyılda batı oryantalist resmi aslında burada sadece adlarını dahi sayamıyacağımız kadar çok ressam (ve eser) çıkarmıştır.[24] Fakat büyük ustalar düzeyinde kalarak XIX. yüzyılın ikinci yarısı için iki isim verebiliriz: Ingres ve Gérome. Bu iki ressamda da kökeni Rönesansa kadar uzanan fantazmatik bir Doğu'yla gerçekçi bir Doğu arasındaki çatışmayı görüyoruz. Yalnız bunu söylerken Gérome'un "gerçekçi"liğinin genel bir nitelik taşıdığını, onu XIX. yüzyılda neo-klasizm ve romantizme tepki olarak doğan "gerçekçi okul"un temsilcileri arasına sokamıyacağımızı belirtelim. Bu açıdan bakılırsa Gérome çağının gerisinde kalmıştı. Teknolojik gelişmeden büyük rahatsızlık duyan, tramvay ve troleybüsleriyle Paris'teki hayatın iğrenç hale geldiğini söyliyen,[25] empresyonistlerden "Fransız sanatının yüz karası" diye sözeden Gérome başka bir çağın insanıydı. Nil nehri üzerinde saatlerce süren gezintilerini ve eski Kahire'deki evinde geçirdiği günleri hasretle anan Gérome'un doğu sevgisinde Pierre Loti'yi hatırlatan bir taraf vardır. Bu nokta üzerinde durmalıyız; çünkü Şeker Ahmet Paşa ve Halil Paşa gibi Türk resmini başlatan bir kısım ustalarımız Paris'te Gerôme'un atölyesinde çalışmış ve ondan etkilenmişlerdi. Böylece kendi ülkesinde yeni atılımların gerisinde kalmış bir sanatkâr, geri kalmış bir ülkenin gelişme düzeyinin ilerisindeki ressamlarına hocalık yapmakta, yol göstermektedir. Neo-klasik sanatın zirvelerinde dolaşan Ingres ise odalık ve Türk hamamı fantazmlarıyla, biten bir çağın bütün haşmetini simgelemiştir. Mısırlı Halil Paşa'nın kolleksiyonundaki ünlü tablosu, ne yazık ki bu sefih Osmanlının kumar borçlarını ödemek için satılmıştır.[26]

XIX. yüzyılın sonlarında oryantalist resme yeni ve yoğun bir ilgi doğmuştur. Bunun salt sanat sevgisi ve değerleriyle açıklanmasına olanak yoktur. XIX. yüzyıl sonları sömürgeciliğin resmî siyaset ve doktrin haline geldiği bir dönemdi. Oryantalist resim bu bağlamda anlamını ve işlevini bulmuştur. Zaten, oryantalizmin diğer dallarında olduğu gibi, oryantalist resim de türdeş bir yaklaşım ya da bir "okul" olmaktan ziyade bir *konu*dur. Bu yüzden XIX. yüzyıl sonlarında açılan *Oryantalist Ressamlar Salonu*'nda çok farklı resim anlayışına sahip ressamlar bir araya gelmişlerdir. Bir sanat tarihçisi bu dönemde oryantalizmin gelişimini şöyle özetliyor: "Gerçekçiliğin ölümünden sonra, oryantalizm, ikincil bir tarz olarak önemini yitirdi ve kayboldu; yani, XIX. yüzyılın sonlarında aksanın, artistin kişiliği üzerine konması ve duygunun ve öznelliğin ifadesinin dış dünyanın sadıkane yansıtılmasından daha önemli olduğu konusunda doğan inançla meşruiyetini kaybetti"[27] Öznelliğin ön plana çıkması hemen bütün sanat dallarında ortak bir noktadır ve XX. yüzyılın başlarından itibaren avant-garde resme temel teşkil etmiştir. Fakat geleneksel oryantalist resim XIX. yüzyıl sonlarında ölmemiş, tam tersine yeni bir sıçrama yapmıştır. Bunun ifadesini Paris'te 1893 yılında açılan ve I. Dünya Savaşına kadar yirmi iki sergi düzenliyen Oryantalist Ressamlar Salonu'nda görüyoruz.

1893 tarihi aslında "İslâm sanatı"na yeni bir ilginin doğduğu yıldı. Bu yıl Paris'te 2500 objenin sergilendiği büyük bir İslâm sanatı sergisi açılmıştı. Aynı yıl Oryantalistler salonunun da açılmış olması bu ilginin başka bir yönüdür. 1893-1914 arası 22 sergi düzenliyen bu salon'da çok çeşitli resim anlayışında olan ressamlar -örneğin empresyonizm düşmanı Gérome'un tabloları ile A. Renoir'ın bazı oryantalist eserleri- bir araya gelmişlerdir.[28] Fakat sergide daha çok resim dilinde "küçük usta" olarak isimlendirilen ressamların tablolarını görüyoruz. Sadece ilk sergide sunulan retrospektifde XVIII ve XIX. yüzyılın ünlü oryantalist tabloları da yer almıştır.[29] Bu sergiler bütünüyle değerlendirilirse iki hususun dikkati çektiği söylenebilir. Bunlardan birincisi sergilenen tablolara genel olarak gerçekçiliğin egemen olduğudur. Fakat bu gerçekçiliğe "renklerin şiddeti ve kompozisyonların güzelliğiyle bir çeşit romantizmin"[30] de karıştığı ileri sürülmüştür. Dikkati çeken ikinci husus, bu dönemin oryantalizmine Türk temalarından çok Arap (özellikle Kuzey Afrika) temalarının egemen oluşudur. XVIII. yüzyılın Türk akımının (turquerie) yerini Arap modası almıştır.

Paris Oryantalist resim salonunda Türk temalı tablolar sergileyen ressamlar arasında H.D. Bertaux, A. Bida, G.P. Cluseret

Charles Cottet, E. Doigneau, Constant-Georges Gasté',[31] Joseph Eysséric, Henry Valensi,[32] L. Lévy-Dhurmer, Emile Bernard, François Pascal, Adolphe Tiers[33] gibi isimler dikkati çekmektedirler. Bu ressamların - birkaç istisna dışında- gerçekçiliğine karşın, Kandinsky, Matisse, Picasso vb. gibi ekol kurucu ustalar da zaman zaman "doğu fantazmı" geleneğni sürdüren tablolar yapmışlardır. Özellikle Matisse'in 1906'da Fas'ı ziyaretinden sonra yaptığı "oryantalist" resimler duygu ve heyecanları şiddetli renklerle özdeşleştirirken, "doğu fantazmı"nı daha çok bir öznellik ögesi olarak kullanmıştır. Giderek güçlenen ve tabloyu kendi kendine yeten, dış bir referansa ihtiyaç duymıyan bir estetik olay haline getiren resim anlayışında ise "oryantalizm" tamamen özümlenmiş, sübjektivizm çerçevesine sokulmuş ve "occidentalisme"in bir parçası haline gelmiştir. Van Gogh'un Arles'de bulduğu renkleri Gauguin Tahiti'de, Matisse Marakeş'de aradıysa, artık söz konusu olan "Doğu" değil, estetik heyecandır. Hertürlü anlayışın bir arada yaşadığı çağdaş resim, elbette böyle bir sübjektivizme indirgenemez. Fakat herhalde Batı'nın oryantalizmi bitmiş, Doğu'nun oryantalizmi başlamıştır. Doğunun oryantalizmi, doğu temalı tablolar yapmak veya doğu heyecanını renklendirmekten ziyade bir kültürel yenileme, Doğulu ulusların kendi benliklerini arama ve yaratma çerçevesinde düşünülmelidir. ☆

[1] Sophie Monneret; *L'Orient des Peintres*, Paris, Nathan, 1989

[2] Aynı eser, s. 12.

[3] Bu konuda S. Monneret'nin eseri dışında, Türkiye'yle doğrudan ilişkili olarak bk. Günsel Renda; *Avrupa Sanatında Türk Modası ("Sanat Üzerine"* başlıklı eser içinde H.Ü. Güzel Sanatlar Fakültesi yayınları, s. 39-50.) Oryantalizm tarihinde Rafael'in atölyesinde ve kendisinin de katkısıyla yapılan, Hun Kralı Attila ile Papa Léon le Grand'ın 452 de karşılaşmaları konulu bir tablo da dikkati çekmektedir. Bk. Pierluigi de Vecchi, *Tout l'Oeuvre Peint de Raphael*, Paris, Flammarion, 1969. *s.* 107-108.

[4] S. Monneret, a.g.e., s. 66-67 Yazarın işaret ettiğine göre buradaki peçeli kadınlar, Vecellio'nun ve N. De Nicolay'ın eserlerindekinden farklı bir şekilde "bütün gizemleri içinde" (s. 67) resmedilmişlerdir.

[5] G. Renda; a.g.m., s. 41.

[6] *Bryan's Dictionary of Painters and Engravers;* Londra, 1904, cilt: III, s. 246. Kanuni'nin en gerçekçi portrelerini yaptığı kabul edilen Lorch'un gravürleri için Paris'teki "Muhteşem Süleyman" sergisinin (15 Şubat-14 Mayıs 1990) kataloğuna bakılabilir. (*Soliman le magnifique*, Paris, 1990, s. 28). Lorch'un British Museum'deki gravürü ise A.B.D. deki sergide yer almıştır. Bk. *The Age of Sultan Süleyman, the Magnificient;* New-York, 1988, s. 25. Kanuni'nin Titian'a atfedilen tablosu ise iki sergide de yer almıştır.

[7] George de la Chappelle; *Recueil de Divers Portraits des Principales Dames de la Porte du Grand Turc*, Paris, 1648. (Eserdeki bazı gravürler Pars Tuğlacı'nın *Osmanlı Saray Kadınları* (İstanbul, Cem Yayınları, 1985) başlıklı eserinde yayınlanmıştır.

[8] Marquise de Pompadour tarafından ısmarlanan iki tablo ilk kez 1755 salonunda sergilenmiş ve uzun süre Mme de Pompadour'un Belle-Vue şatosunda kalmıştır. A. Boppe'un yakınlarda renkli fotoğraflarla yeniden basılan eserine göre, halen Saint-Petersburg Ermitaj müzesinde bulunmaktadırlar. Mme de Pompadour'u bir halayıktan kahve alan bir sultan ve bir genç kızla halı dokuyan bir saraylı pozlarında resimleyen bu ünlü tablolar kralın gravürcüsü J.F. Beauvarlet tarafından çoğaltılmıştır. Bk. A. Boppe; *Les Peintres du Bosphore au XVIII Siècle*, Paris, ACR Ed., 1989 Pars Tuğlacı'nın eserinde bunlardan "Sultan" ismini taşıyan tablo, "bir kadınefendi ev kıyafetiyle" diye sunulmuştur. A.g.e. s. 219.

[9] Van Mour'a göre yapılmış yüz gravür için bk. *Recucil de Cent Estampes Représentant Différentes Nations du Levant*, Paris, 1714.

[10] Pietro della Valle; *Les Fameux Voyages de Pietro della Valle*, Paris, 1661, Cilt: I, s. 176-178.

[11] Aynı eser, s. 175-176.

[12] E. Humbert, A. Revilliod, J.W.R. Tilanus; *La Vie et les Oeuvres de Jean Etienne Liotard;* Amsterdam, 1897, s. 7-8.

[13] François Fosca; *Liotard (1702-1789);* Paris, 1928, s. 8.

[14] Aynı eser, s. 31.

[15] Antoine-Ignace Melling; *Voyage Pittoresque de Constantinople et des Rives du Bosphore d'après les Dessins de M. Melling;* 2 cilt, Paris, 1819.

[16] Bk. Cornelis Boschma, Jacques Perot; *Antoine-Ignace Melling (1763-1831) Artiste-Voyageur* Paris, Editions Paris-Musées, 1991.

[17] Choiseul-Gouffier; *Voyage Pittoresque de la Grèce*, Paris, 1782, Cilt: I, s. VII.

[18] *Multeka*'nın önemini "Osmanlı Kimliği" (Ankara, Hil Yayınları, 1986) başlıklı kitabımda belirtmeğe çalışmıştım (s. 61-64).

[19] D'Ohsson'un hayatı ile ilgili en ayrıntılı bilgi Michaux'nun *"Biographie universelle"* (Cilt: 29-2) başlıklı eserinde bulunmaktadır. Ayrıca, Kemal Beydilli'nin İ.Ü., Ed. F. *Tarih Dergisi*'nin Şehâbeddin Tekindağ Hatıra Sayısında (1984, XXXIV) çıkan monografik makalesine bakınız: s. 247-314.

[20] Christian Michel; *"Le Tableau Genéral de l'Empire Ottoman", Nouvelles de l'Estampe*, 1985, Aralık, No: 84. Yazar, "Mouradgea belki de Voltaire ve Raynal'dan daha kesin bir tarih ve sosyoloji yöntemi kullanıyor" yargısındadır (16'ncı not).

[21] *Journal de Eugène Délacroix;* Paris, 1893, Cilt: I, s. 115.

[22] Sözü geçen tablo ve Délacroix'nın tüm oryantalist eserleri için bk. Alfred Robaut; *L'Oeuvre Complet de Eugene Délacroix*, Paris, 1885.

[23] E.C. Bénézit, kendi adını taşıyan ünlü sözlükte Decamps'la ilgili makalesinde ressamın teknik alanda resme önemli bir katkısı olduğunu, fakat hakkının teslim edilmediğini savunmuştur.

[24] *Bu* konuda, 1989-1990 yıllarındaki resim piyasasındaki patlamanın da tesiriyle, bir sürü yayın yapılmıştır. Özellikle ACR yayınevi (Paris) L. Thornton'un genel nitelikli eserlerinden sonra, İtalyan (1987) ve Britanik (1991) oryantalist ressamlar hakkında da eserler yayınlamıştır.

[25] Albert Soubiès; *J.L. Gérome, Notes et Souvenirs;* Paris, 1904, s. 12-13.

[26] Mısırlı Halil Paşanın kolleksiyonu için bk. *Tarih ve Toplum.* Ekim, 1987. (F. Haskell'in makalesi)

[27] Gerald M. Ackerman; *Les Orientalistes de l'Ecole Britannique;* Paris, ACR ed., 1991, s. 15.

[28] Aslında savaş sonrasında da devam eden bu sergilerin kataloglarını (mevcut olmıyan birkaç istisna dışında) Paris Dekoratif Sanatlar Müzesi kitaplığında inceledik.

[29] Michelle Verrier; *Les Peintres Orientalistes;* Paris, 1979. Ayrıca *La Gazette des Beaux Arts*, 1894, Ocak. (*La Peinture Orientaliste* başlıklı makale).

[30] M. Verrier, aynı eserden.

[31] C.G. Gasté sadece oryantalist resim yapmış, hep doğu ülkelerinde yaşamış ve 1910'da Hindistan'da, Madura'da ölmüştür. 1911'de eserleri Grand Palais'de sergilenmiştir. Bu dergide yer alan Salacak peyzajı, 1911 sergisinde yer alan iki Salacak tablosundan biridir. Gasté için bk. A. Gayet; *Un Peintre de l'Orient Vrai, M. George Gasté, l'Art,* 1904, s. 265-272.

[32] H. Valensi için bir tanıtma yazımız: *Tarih ve Toplum,* Eylül 1989, sayı: 69.

[33] Adolphe Tiers ve François Pascal bu sergilere özellikle sulubuya peyzajlarıyla katılmışlarır. (Bu oryantalist ressamlar için bk. Edouard-Joseph, *Dictionnaire Biographique des Artistes Contemporains*, 1910-1930. Paris, 1934.

Bir Osmanlı Minyatürünün Tarihî Kaynak Değeri: İznik*

ANDREAS SCHACHNER, Münih Üniversitesi

Türk-İslâm sanat tarihçileri genelde stil ile ilgili sorunlar üzerinde durmaktadırlar. Tasvirlerin tarihî çerçeve içinde ne anlama geldiği genelde söz konusu edilmemiştir. Daha eski sanat gelenekleri ve tasvir öğelerinin İslâm döneminde ve İslâm kültür çerçevesinde nasıl kullanıldığı, İslâm sanat tarihçilerinin henüz araştırmadığı konulardan biridir. Özellikle İslâm sanatının bazı tasvir öğeleri ve motifleri çok daha eski kökenlere, yani eski Önasya kültür kökenlerine dayanmaktadır.[1] Böylece uzun ömürlü sanat gelenekleri, tasvirlerin tarihî kaynak değerini etkiler ve bu tasvirleri kullanan tarihçiyi yanıltabilir.

Bu uzun ömürlü tasvir ve sanat geleneklerinin oluşturduğu sorunlardan uzak kalabilmek amacıyla Osmanlı minyatürlerinin tarihî kaynak değeri üzerine olan bu çalışmam için asıl İslâm veya Şark sanat geleneklerinin dışında kalan bir eseri seçtim: Hüseyin Yurdaydın (Editör): Matrakçı Nasuh, *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn,* Ankara 1976. Çeşitli bilim adamları tarafından ispatlandığı gibi bu eser, Avrupa sanat geleneklerine oldukça yakındır. Matrakçı Nasuh'un eserleri İslâm tasvir sanatının genel şemalarından uzaklaşıp özellikle realizm konusunda İslâm sanat geleneğinden farklı yönlere ilerler. Özellikle Avrupa liman şehir tasvirlerinin, Rönesans dönemi gravürlerinden etkilendiği anlaşılmaktadır.[2]

Matrakçı Nasuh, İslâm tasvir sanatlarında tarihî olayları gerçekçi bir şekilde canlandırmak amacı ile çalışan ilk sanatçı. Bu nedenle, değişik sanatsal öğeleri dolayısıyla Matrakçı Nasuh'un eserlerini Avrupa örneklerine fazla benzetmemek gerekir. Matrakçı Nasuh ve ekolü[3] Avrupa etkilerine rağmen, Şark sanat geleneği çerçevesinde bağımsız ve özgün bir üslûp oluşturur. Eserlerinde realistik öğeler, İslâm sanatının geleneğinde köklü olan şemalarla yanyana bulunur. Matrakçı Nasuh bunları sanatsal araçlarla bir bütünlüğe bağlar. Böylece Avrupa etkileri ile İslâm sanatında köklü olan öğeler ve gelenekler yanyana bulunup özgün bir üslûp oluşturur.[4]

Araştırmamız için seçtiğimiz eser daha eski Şark sanat geleneklerinden fazla etkilenmediği için, sanatçının 16.yüzyıl şehir görünüşü ve şehir anlayışı tasvirlerini açık bir şekilde ortaya koymak mümkün olabilir. Eserin çeşitli minyatürlerinden İznik'i seçtim, çünkü bu şehir için kaynaklar çok çeşitlidir. Matrakçı Nasuh'un eseri dışında 16.yüzyıl için hem Osmanlı gezgin ve coğrafyacıların hem de Avrupalı gezginlerin seyahatnameleri mevcut. Böylece bir çok açıdan 16. yüzyıl İznik şehrinin durumu hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olabiliriz.

1. Avrupalı gezginlerin gözüyle 16. yüzyılda İznik

Avrupa gözüyle bakan üç gezginin hatıraları da bize İznik'i tanıtmaktadır.[5] Üçü de Hıristiyan olduğundan, şehrin Türk-İslâm karakteri ve Erken Osmanlı tarihi için önemine, Bizans-Hıristiyan tarihi için olan öneminden daha az değinmişlerdir. Busbek'in kısa tanıtımının dışında Lubenau ve Dernschwam birbirlerini destekleyerek 16. yüzyıla ait Avrupalı bakış açısından iyi birer örnek vermektedirler.

Dernschwam ve Lubenau İznik'in coğrafyasını tanıtırken verimli bir ovada bulunduğunu doğru olarak açıklamaktadır.[6] Bu seçkin coğrafî durum şehrin harabe vaziyetiyle karşılaştırılır. Şehrin yeri her iki yazar tarafından, seçildiği zamanki Hıristiyan, yani kültürel yüksek seviye ile, yazarların çağdaşı Müslüman-Türk hâkimiyeti zamanında şehrin harabe olması, yani onlara göre kültürsüz dönemi karşılaştırılır.

Dernschwam ile Lubenau, şehrin en önemli anıtı olan dört kapılı çift suru, şehri tamamen kuşatan bir duvar olarak anlatmaktadır.[7] Daire şeklinde kulelerle güçlendirilmiş ön sur çok kötü bir durumda bulunuyormuş ve bunun yanında esas ve ikinci surun pek iyi olmadığı vurgulanmış. İki gezgin, surun yapım tekniğini, bilinen ve bugün de görülebilen Bizans dönemine özgü yapım tekniği ile açıklamaktadır. Bu teknik, taş duvarın örülmesinde belli aralıklarda tuğla tabakaların kullanılması esasına dayanır. Ayrıca Lubenau bugün de görülebilen, daha eski dönemlere ait mimari parçaların surun inşaasında kullanıldığından bahsetmektedir. Şehrin coğrafi durumu ve surdan sonra şehrin içini anlatmaktadırlar.[8] Verilen bilgilere göre şehrin içinde bahçe ve tarım alanı olarak kullanılan çok sayıda boş arsa bulunuyordu. Buna bağlı olarak nüfusun düşük olduğu ileri sürülür.

İznik'te bulunan çeşitli kiliselerin anlatımına her iki gezgin tarafından büyük önem verilmiştir. Hemen hemen hepsi çok kötü bir vaziyette olup eğitimsiz bir papaz tarafından yönetilmiştir. Bu kiliselerden hiçbirisi minyatürde tasvir edilmediği için fazla bahsetmenin bir faydası yok. Lubenau'ın raporu ilginç bir ayrıntıdan bahsetmektedir. Şehre gereken suyu taşıyan kanalı bütün kaynaklar içinde sadece Lubenau anlatmaktadır. Ona göre bu kanalın durumu da pek iyi değildi. Metinden, kanalın yeri anlaşılamamasına rağmen büyük bir ihtimalle doğu yönünden şehre gelen ve bugün de hâlâ ayakta duran kanal olmalı. Lubenau surun dışında kalan ve kanal üzerinde bulunan, muhtemelen Çandarlı Hayrettin Paşa'nın türbesinden de bahseder. Diğer Avrupalı gezginlerden hiçbiri ne İznik'in İslâmi mimarisinden, ne önemli türbelerinden ne de diğer yapılarından bahsetmektedir.

2. Osmanlı kaynaklarına göre İznik

Osmanlı kaynaklarına göre İznik'in 16. yüzyıldaki durumu hakkında Evliya Çelebi ve Kâtip Çelebi'den bilgi edinebiliyoruz. Evliya Çelebi kısa bir tarihî girişten sonra şehri anlatır.[9] Düz bir ovada yer alan şehir tamamen bir surla çevrilmiş. Surun 360 kulesi var ve harabe bir durumda olmasına rağmen oldukça iyi bir yükseklikte korunmuş. Surun önündeki hendek, toprak ve çöp ile doldurulmuş. Evliya Çelebi'nin şehir tasviri bir noktada çok önemli, çünkü onun tanımlarına göre bütün evler şehrin güneyinde yer almaktadır. Şehrin güneydoğusunda ise sadece yıkılmış evler ve bahçeler bulunmaktadır. Evlerin, şehrin içinde bu şekilde yayılışından, başka bir kaynakta bahsedilmemektedir.

Şehrin diğer yapılarının ayrıntılı bir anlatımı Evliya Çelebi tarafından yapılmamaktadır. Camiye çevrilmiş olan eski baş kilisenin dışında hiçbir yapı daha ayrıntılı tanıtılmamaktadır. Kâtip Çelebi de bu kiliseden bahseder.[10] İslâm şehri için önemli olan yapı türlerini teker teker ele alıp, bu türlerden kaç tane örneğin İznik'te bulunduğunu saymıştır. Mimarî özelliklerden ise Evliya Çelebi hiç bahsetmez. İznik ve onun yanında hemen hemen her Türk şehri için önemli olan türbelerden hiç söz edilmez. Özellikle erken Osmanlı tarihinde İznik'in önemli bir yeri olduğu için bu türbelerden bahsetmemesi çok düşündürücüdür. Türbeler ve böylece burada gömülen şahısların, Evliya Çelebi'nin eserini okuyanlar tarafından önemsemediği bu şekilde ifade edilebilir. Bu yapılar Evliya Çelebi için sadece geçmişten kalmış bir binaydı ve onun çağdaşı insanlar için de bir önemi yoktu. Aynı şekilde bu durum Matrakçı

Nasuh'un minyatürlerinde bu türbeleri hiç tasvir etmemesine sebep olarak gösterilebilir. Bu yapıların yazılı kaynaklarda geçmemesi ya da minyatürlerde tasvir edilmemesi asosyasyon prensibine göre mantıklıdır. Bu nedenle de Evliya Çelebi İznik'te gömülen şairlerin mezarlarını da anlatmaktadır, çünkü onlar Evliya Çelebi'nin yaşadığı dönemde, eğitimli bir Osmanlı için tanınan şahıslardı.

Evliya Çelebi daha ayrıntılı bir tarif vermediği için seyahatnamesi 16. yüzyılda İznik'in durumunun rekonstrüksüyonunun yapılabilmesine olanak sağlamıyor. Evliya Çelebi, Avrupalı gezginlere karşın şehri güzel ve bakımlı olarak anlatır. Fakat her iki tarafın da taraflı olarak anlattığı akılda tutulmalıdır.

3. Matrakçı Nasuh'un eserinde İznik minyatürü

Eserin metninden anlaşıldığı gibi, İstanbul'dan gelen sultanın ordusu Nikomid (İzmit) üzerinde olan genel yolu kullanarak İznik'e yaklaşır. Matrakçı Nasuh'un eserinde İzmit'in minyatüründen hemen sonra İznik beklendiği halde yer almamaktadır. İzmit'ten gelen yol üzerinde ve İznik'e yaklaşık 10 km mesafede yer alan Dikilitaş, Roma dönemine ait bir mezar anıtı olduğu halde, buna bir sayfa ayrılmıştır.[11] Sanatçının, eserinde bu anıta niye bu kadar değer verdiği minyatürden anlaşılmamaktadır, ama Dikilitaş obeliski, İstanbul Hipodrom'da bulunan ve Matrakçı Nasuh'un eserinde tasvir edilen diğer obelisklerle karşılaştırıldığı zaman yakın benzerlikler göstermektedir. Böylece Dikilitaş obeliskinin belli bir şemaya göre tasvir edildiği anlaşılır.

Bundan sonraki minyatür (Res.:1) İznik, Yenişehir ve Akbıyık'ı göstermektedir. Daha önceki sayfalarla karşılaştırıldığı zaman kompozisyon şemasının darlığı ve sıkışıklığı göze çarpar. Matrakçı Nasuh'un eserinde her minyatürde olduğu gibi bu sayfada da her menazil ayrı bir bütünlük oluşturur. Sanatçı doğa tasvirlerini sanatsal araç olarak kullanır ve böylece menazilleri birbirinden ayırır. Aynı zamanda doğa tasvir öğeleriyle sayfayı bir bütünlüğe bağlar. Bu öğeler geleneksel İslâm sanatının repertuarından alınmıştır. Bunların aynen tekrarlanması izleyicinin dikkatini minyatürün esas olan kısmına, yani şehrin tasvirine yönlendiriyor. E. Diez'e göre doğa tasvirleri, sadece odak noktasını oluşturan efsanevî bir sahnenin arkasını oluşturur.[12] E. Diez'in ispatladığı, son derece soyut olan bu tasvirler, Matrakçı Nasuh'un eserinde de aynen bulunmaktadır. Bunlar, E. Diez'in belirttiği çeşitli öğelerden oluşur ve gerektiğinde birleştirilebilir.[13] Böylece, İslâm sanat geleneğinde açık ve sanatçının istediği kadar tekrarlayabileceği bir doğa tasvir sanatı oluşturulmuştur.[14] Matrakçı Nasuh, sadece İslâm sanat geleneklerinde köklü olan bu öğeleri kullanarak eserlerinde özgün bir doğa tasvir anlayışı oluşturmuştur.

Matrakçı Nasuh'un eserinde özel bir kompozisyon şeması farkedilebilir. *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn* adlı eserinde yer alan hemen hemen bütün minyatürleri sağdan sola doğru bir yönleme göstermektedir. Bu özellik, esas olarak nehir ve çayların, minyatürün sağ üst köşesinden sol alt köşesine doğru akarken tasvir edilmesiyle göze çarpar. Böylece İznik'in bilinen topografyaya göre minyatürde yanlış yerde olduğu anlaşılır. Minyatürün sağ üst köşesinde İstanbul'dan gelen sultanın ordusu şehre ulaşmadan önce gölün tam karşısında bir yere gelir. Minyatürün darlığı nedeniyle, sanatçı gölün uzun olduğunu bilmesine rağmen şehri gölün hemen yanında tasvir etmiştir. Sanatçının Arap alfabesi kullanmasından dolayı minyatürlerin sağdan sola doğru bir yön izlediği görülmektedir. Arap alfabesi kullanımı ile kitap sağdan sola doğru ilerler ve buna bağlı olarak minyatürlerde bu şemaya uymaktadır. Böylece kompozisyon şeması, metin kısmı ve minyatürleri ile göze çarpan sanatsal bir bütünlük oluşturur.

İznik'in genel topografyası göl sayesinde daha iyi anlaşılır. Fakat şehrin topografyasına dayanarak belli başlı bazı binaları farketmek mümkün değildir. Çünkü bu binalar İznik'in minyatüründe çok fazla belirsiz ve belli şemalara göre tasvir edilmiştir. Bu nedenle İznik'in tasvir edilen binaları ile bilinen ve bugün de mevcut olan binalarını bir araya getirmek güçtür.

Matrakçı Nasuh'un eserinde şehirlerin genel topografik durumuna çok önem verilir ve bunlar genelde belirli bir şekle göre tasvir edilir. Topografya, okuyucunun bir şehri tanıyabilmesine yardımcı olur. İznik yahut Kayseri'de olduğu gibi, bir şehrin karakteristik bir topografyası mevcutsa ve bu, şehri tanıtabilmek için yeterli ise şehir daha şematik tasvir edilmektedir.

Minyatür, sur içinde bulunan şehrin tamamen evlerle dolu olduğunu düşündürmektedir. Şehir içinde bahçe veya "doğa" şemasına göre belirtilmiş yerler yoktur. Bunun dışında hemen hemen bütün binalar W. Denny tarafından "modular buildings" olarak adlandırılan, yani belli şemalara göre çizilmiş bina tiplerinden oluşur. İstanbul'da olduğu gibi İznik'te de evler aynı şekilde tasvir edilmiştir. Matrakçı Nasuh'un eserinde İznik'in tasvir edildiği sayfanın ardından bu ev tipi kullanılmamaktadır. En fazla üç katlı olan ev tiplerinin tuğla kiremitlerle kapatılmış damları var. Yazılı kaynaklardan da tanınan bu evler genellikle şehirlerde bulunmaktadır.[15]

İznik şehrinde görülen binalar arasında ev tipinde olanların yanısıra "bedesten" tipinde olanlar da vardır. Bunların dışında üç değişik tipte resmî yapı bulunmaktadır. Bunlardan ilk olarak, erken Osmanlı dönemi için tipik olan tek kubbeli camiler kolayca farkedilebilir. Mimarinin ana prensibi dışında herhangi bir değişik özelliği anlaşılmıyor. Bundan dolayı

kesin olarak tanımlamak mümkün değildir. Soldaki caminin yüksekliğini bugün bilinen camilerde bulmak mümkün değildir. Böylece herhangi bir sonuç vermemektedir. Çok şematik olarak tasvir edildiklerinden resmî yapıların ikinci tipi çok zor anlaşılmaktadır. Üç kubbeli ana kısmın önünde, üzeri tek kubbe ile örtülmüş kısma sahip bir yapıdır. Bütün eserinde sadece bir kere görülen üçüncü bina tipi de resmî bir yapıya ait olmalıdır. Bu yapı yanyana dizilmiş üç kubbeye sahiptir. Binanın ana kısmının önünde direkli bir portikus bulunmaktadır. İznik'te bildiğimiz yapıların arasında böyle bir portikusa sahip tek yapı Nilüfer Hatun imarethanesidir. Bu tanıtımın çok şüpheli ve sadece bir varsayım olduğunu düşünüyorum.

Şehrin en önemli anıtı olan dört kapıya sahip çift sur, minyatürde tek sur olarak ve bir büyük bir de küçük kapıyla tasvir edilmiştir. Bu surun, eserdeki diğer Anadolu şehir tasvirlerine bakıldığı zaman sadece sur şemasına göre tasvir edildiğini anlamak mümkündür.

İznik'in tasviri, belli binaları tanıtabilmek için yeteri kadar ayrıntı vermemektedir. Şehirde bulunan kiliselerden hiçbirinin minyatürde olmadığı göze çarpar. İznik'in önemli türbelerinin tamamen tasvir edilmemesi bence daha da düşündürücüdür. Minyatürde İznik şehrini Konya ve Diyarbakır minyatürlerinde olduğu gibi kesin tanıtabilen yapılar mevcut değildir.

Araştırmamızın ortaya koyduğu gibi, üçü birbirinden farklı olan kaynak türleri İznik şehrinin 16. yüzyıldaki durumunun rekonstrüksüyonunun yapılmasına yardımcı olmuyor, çünkü hem Avrupalı hem de Osmanlı gezginlerin seyahatnameleri bize sadece taraflı ve eksik bilgiler vermektedir. Bu minyatürü bir kaynak değeri olduğunu umarak inceledik, ama o da belli sanatsal şemalara göre yapıldığı için bize fazla bilgi vermiyor.

Anlaşıldığı gibi Matrakçı Nasuh'un eserinde yer alan minyatürlerde şehir tasvirleri ile peyzaj bir bütünlük oluşturur. Eseri kullanan kişi şehri sadece tasvirini inceleyerek tanıyamaz. Ancak şehrin tasviri ile peyzajdan oluşan bütünlük eseri kullanan kişinin bir şehri tanımasını sağlar. Bu prensibe örnek olarak Kayseri, Diyarbakır, Halep şehirlerinin minyatürlerini verebiliriz. Eserin metin kısımlarında fazla bilgi verilmediği için, minyatürlerin eserin bütününde önemli bir yeri var. Metin kısmında sadece seferin güzergâhı anlatılmaktadır. Ancak minyatürler anlatılanları canlandırır ve eseri kullanan kişinin şehirleri hatırlayabilmesini sağlar. Böylece metin ile minyatürler birbirini tamamlayarak bir bütünlük oluşturur.

Matrakçı Nasuh'un Anadolu şehirlerini bu kadar yüzeysel tasvir etmesine bir sebep göstermek kolay değil. Ancak bildiğimiz gibi Osmanlı minyatür sanatçıları gerektiği zaman bir şehri çok detaylı ve durumunu olduğu gibi tasvir eden minyatürler ortaya koymuşlardı.[16] Bir ihtimalle Matrakçı Nasuh'un minyatürleri şehirlerden sadece kısa bir süre için geçen bir askerin bakış açısıyla yapılıyordu, çünkü bir askeri özellikle ilgilendiren şehir suları ya da köprüler gibi stratejik önem taşıyan yapılar tasvir edilmiştir. Bütün şehir tasvirleri şehre dışardan bakan birinin bakış açısını vermektedir. Metinden ordunun her menazilde sadece bir kaç gün mola verip sefere devam ettiğini öğrenebiliriz. Eserin metni yoldaki şehirler hakkında daha ayrıntılı bilgi vermemektedir. Yani metin kısmı da minyatürlerdeki prensibe göre yazılmıştır. Böylece eserin minyatürler ve metin kısmıyla beraber bir bütünlük oluşturduğu ve amacının sadece menazillerin sayılması olduğu anlaşılır.

Yukarıda açıkladığımız bilgilerin ışığında Matrakçı Nasuh'un özel bir realizmi hedeflemediğini söyleyebiliriz. Ve böylece minyatürlerin, daha doğrusu incelediğimiz İznik minyatürünün yüksek bir tarihî kaynak değeri olmadığını söylemek mümkün olabilir. Minyatürün tarihî kaynak değeri, yüksek oranda kullanılan sanatsal tekniklerden ve eserin hedeflediği amaçtan olumsuz etkilenmiştir.☆

* Bu yazının Türkçe'ye çevrilmesinde yardımcı olan eşim Şenay Schachner ve dostum Ahmet Yüksel'e katkılarından dolayı teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Ayrıca Prof. Dr. H.-G. Majer'e benimle bazı konuları tartıştığı ve önerilerde bulunduğu için teşekkür ederim.

1 H. Koch ve D.M. Mackenzie (Ed.): *Kunst, Kultur und Geschichte der Achämenidenzeit und ihr Fortleben:* Berlin 1983.

2 Leponto için bkz.: *Tarih-i Sultan Beyazid;* Genova için bkz.: *Tarih-i Feth-i Siklos, Estergon ve Estinbelgrad.* ayrıca bkz.: H. Reindl: "Zu einigen Miniaturen und Karten aus Handschriften Matraqçı Nasuh's", H.-G. Majer (Ed.): *Festschrift Kissling,* München 1974, s. 146-171. E. Atıl: *The Age of Sultan Süleyman, the Magnificent,* New York 1987.

3 Z. Akalay: "Tarihi Konuda ilk Osmanlı Minyatürleri", *Sanat Tarihi Yıllığı* II (1966 - 1968) s. 102-115.

4 H. Reindl, a.e. s. 147-151.

5 F. Babinger (Ed.): *H. Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55),* Leipzig 1923. W. v. Steinen (Ed.): *Vier Briefe aus der Türkei von Ogier Chiselin v. Busbeck,* Eriangen 1920. W. Sahm (Ed.): *Beschreibung der Reisen des R. Lubenau,* Königsberg 1. cilt 1912, 2. cilt 1915.

6 F. Babinger, a.e. s. 158-159. W. Sahm, a.e. s. 100.

7 F. Babinger, a.e. s. 158-159. W. Sahm, a.e. s. 101. v. Steinen, a.e. s. 51-52.

8 F. Babinger, a.e. s. 159-160, 235-237. W. Sahm, a.e. s.102-104.

9 T. Temelkuran ve N. Aktaş: *Evliya Çelebi Seyahatnamesi,* İstanbul 1976-1980. s. 693.

10 M. Norberg: *Cihan Numa- Geographia Orientalis,* London 1818, 2. cilt s. 485.

11 H. Yurdaydın, a.e. Lev. 14a.

12 E. Diez: "Die Elemente der persischen Landschaftsmalerei und ihre Gestaltung", *Beiträge zur Kunstforschung II* (1922) s. 116-136; özellikle s. 119-120.

13 E. Diez, a.e. s. 123-124.

14 E. Diez, a.e. s. 128

15 Türk Dosyası Araştırmaları (Ed.): *Şeriye Sicilleri,* İstanbul 1989, 2. cilt s. 20-21. T. Artan: Architecture as a Theatre of Life-Profile of the Eigteenth Century Bosphorus; basılmamış doktora tezi Massachusetts Institute of Technology, 1988, s. 217. Bu eser Prof. Dr. S. Faroqi tarafından bana gösterildi.

16 J.-L. Bacque-Grammont: "Un plan inedit de Van au XVII siecle", *Osmanlı Araştırmaları II* (1981) s. 97-122.

Eski Çamaşırlar, Killer, Sabunlar ve Leke Çıkarma Yöntemleri

HALİL ERDOĞAN CENGİZ

Elli yıl kadar önce, bizim taraflarda, çamaşır yıkamak ha deyince başlanılıveren kolay bir iş değildi. Mutlaka hazırlık yapılması, bir gün önceden meşe odunu külünün bir gaz tenekesinde ya da kazanda iyice kaynatılması gerekirdi. O su ateşten indirilip dinlenmeye bırakılır; küller iyice dibe çöker, su tamâmen berraklaşırdı. Çamaşıra başlanılacağı zamân ocakta kaynayan su ile soğuk küllü su, münâsiḇ miktârda *(genellikle bir tas küllü suya iki tas sıcak su hesâbiyle)*, leğende, birbirine karıştırılır; çamaşırlar, bu su ve sabunla yıkanırdı.

Küllü su ya da diğer adıyla kül suyu ile yıkama, bizim yöreye özgü, yerel bir yöntem değildi. Yeni bir buluş olmakla da ilgisi yoktu. Bunu, 1814'te ölen, ebcedle târih düşürmekte dehâ sayılması gereken, hiciv ve hezl vâdisinin de sayılı ustalarından olan Adanalı Seyyid Osmân Sürûrî'nin:

Müşterînin çamaşırcı alaca anterisin
Urmasın küllü suya belki boyasın çıkarır

diyen beyti de doğrulamaktadır[1]. Bir belge kimliğini taşıyan bu beyit, küllü suyun en azından iki yüzyıldan beri güçlü bir temizleyici olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır. Ayrıca küllü suyun Araplar, Acemler ve Fransızlar tarafından da bilindiğini ve Anadolu'da çamaşır yıkamanın dışında başka işlerde kullanıldığını söylememiz de mümkündür[2]. Daha ötesini bilemiyoruz.

Şâyet küllü su hazırlanamamışsa onun yerine çamaşır sodası kullanılırdı[3]. Ama makbûl ve yaygın olanı küllü su idi. Onun çamaşırı daha iyi temizlediğine inanılırdı. Küllü su ile birlikte leğene bir parça soda atanlar da olurdu. Kaynar su ile küllü su, kimilerince buna eklenen soda ve kirlerin çıkması için çamaşırların iyice çitilenmesi zarûreti, hemen her zamân çamaşır yıkayanın ellerini harâb eder, deri soyulmaları ve kızarıklıklar günlerce, oldukça acı verebilirdi. Bahçelerde, bağlarda, köylerde veya şehirde çeşme başlarında çamaşır yıkanırken tokaç *(çamaşır tokmağı)* mutlaka kullanılır; bâzıları ayakla, tepikleyerek yıkamayı yeğlerdi. Çamaşır makinesinin değil kendisi; adı, sanı, hayâli bile bizim o taraflara adımını atmış değildi.

Kirliler, özellikle *benzi azmışlar*, çoğu zamân bir kez yıkamakla temizlenemezdi. En azından iki, bâzan üç, dört kez leğene girerdi. Her yıkayışa su, baş ya da dönüm denilirdi. Üç su yıkanan bir çamaşır üç kez leğene girmiş demekti. Şâyet ev halkı kalabalık ise ya da çamaşırcı kadın varsa, iki üç leğen hazırlanır, ilk yıkayan kaba kirini giderir; leğenden çıkardığını ikinciye, ikinci de üçüncüye uzatırdı. Durulanan çamaşırın işi bitmiş sayılır, ipe asılır, mandallanırdı. Beyazların son işlemi çivitlemekle tamamlanırdı. En meşhûr ve makbûl çivit ambalaj kâğıdının üzerinde bir öküz başı çizili bulunanıydı. Sonraki yıllarda ortaya çıkan öküzbaş'lı esprilerin kaynağı da bu idi.

Bizim yörelerde -yoksulumuz olmaz olur muydu- az da olsa bir ölçüde kil kullanılması genellikle yoksulluktan, sabun alamamaktan kaynaklanmıyordu. Kil, uygulamada olumlu sonuçları bilinen, yararlı, denenmiş, çok ucuz ya da bedâva bir gereç olduğu için yeğleniyordu. Buna, eski bir alışkanlığın sürdürülmesi de denebilirdi. Belli başlı üç türü vardı: Baş kili (saç yıkanırdı), çamaşır kili, bulaşık kili veya bulaşık toprağı (yağlı karalar, kazanlar, tencereler, sahanlar yıkanırdı). Fakat o yıllarda ülkemizde, geçim şartları yüzünden sabun yerine kil kullanmak zorunda kalan bir kesimin varlığı da bir gerçekti.

Eski Zamânın Killeri

Kil, görmemiş ve kullanmamışlar için, âdi çamurdan farksız, ilkellik belirtisi bir nesne olsa gerektir. Oysaki yüzyıllar boyunca Doğu'da da, Batı'da hem ilâç, hem temizlik maddesi olarak kullanılmış, uluslararası bir ticâret metâıdır. Burhân-ı Kaatı gibi eski sözlüklerde kil hakkında geniş bilgi verilmiş olması da bu yüzdendir. Eskinin bâzı tanınmış kil türleri şunlardır:

Gil-i Ermenî (Gilermenî, Kilermeni): Âzerbaycan'ın dağlık bölgesi olan Ermen'den geldiği için, Ermeni kili değil Ermen kili anlamında bu adla anılmıştır. Siyahımtrak kırmızı, yumuşak ve biraz yağlı bir kil imiş. Vebâ salgınlarında can kurtaran devâ sayılırmış. Söylendiğine göre, Ermen'de büyük bir vebâ salgını çıkmış. Sâdece beş on kişi kurtulmuş, diğerleri ölmüş. Kurtulanlar, salgın sırasında bu kili yediklerini ve o yüzden kurtulduklarını belirttikleri için vebâya karşı etkili bir devâ olarak kabûl edilmiş.

Gil-i Hayâ: Sakız adasından çıkarılırmış, ateş yanığına iyi gelirmiş.

Gil-i Hurâsânî: Horâsân kili demektir. Son derece beyaz, güzel kokulu, yemesi hoş, bir parça tuzlu bir kil imiş. Toprak yiyen hastalara hekimler bunu yedirirlermiş. Tehlikeli kanamalara, kusmaya karşı da ilâç olarak kullanılırmış.

Gil-i İkrîtus: Girit adasından çıkarılan bir kil türü imiş. Rahimdeki cenîni âfetten koruduğuna inanılırmış.

Gil-i Kıbrısı: Kıbrıs kili demektir. Kıbrıs adasından çıkarılan, güzel kokulu, dile yapışan, fazlaca kırmızı bir kil imiş. Gil-i Mahtûm'un niteliklerine sâhip olduğu için, onun yerine kullanılırmış.

Gil-i Mahtûm: Limni adasından çıkarılan kırmızı bir kil imiş. Büyücü bir kadın tarafından adanın Kızıltepe denilen yerinde ortaya çıkarıldığı için *Kâhin Kili* de denilirmiş. Söylentiye göre bu kil, dağ keçisi kanıyla yoğrulup biraz kurutulduktan sonra, yuvarlak ve yassı bir biçime sokulur ayrıca, üzerinde kilin keşfedildiği zamânın hükümdârı Artemis'in resmi bulunan bir mühürle mühürlenirmiş. Bu yüzden Gil-i Mahtûm yâni mühürlü kil ya da Hâtemü'l-Melik adıyla anılırmış. Kızıltepe'de üç tür kil bulunurmuş. Birincisi, güzel kokulu ve kırmızı renkli olup mühürlenirmiş. İkincisi beyaz olur, sabun yerine kullanılırmış. Buna leke sabunu da derlermiş. Üçüncüsü yağlıca, dile yapışan, koyu kırmızı, dereotuna benzer bir kokusu olan, *Aşı Toprağı* da denilen kilmiş.

Bu kil kanamaya, zehirlenmeye ve vebâya karşı kullanılırmış.

Gil-i Mısrî: Mısır kilidir. Bedenin su toplayan kısımlarına sürülerek ilâç olarak kullanılırmış.

Gil-i Pârsî: İran kilidir. *Gil-i serşûy* da denilir. Bunun sebebi kadınların hamamda başlarını bu kil ile yıkamalarıdır. İlâç olarak da kullanılırmış.

Gil-i Rûmî: Anadolu kilidir. Biraz kırmızı, maviye çalar hoş kokulu bir kil türü imiş. İlâç olarak kurutucu ve peklik verici özelliğinden yararlanılırmış. Ayrıca hindibâ suyu ile sürüldüğünde, gözden gelen kanı giderirmiş.

Gil-i Şâmûsî: Şâmûs kilidir. Adını Yunanistandaki bir yerden ya da bir Yunan adasından aldığı da söylenirse de, Kıbrıs'la ilgili olması ihtimâli kuvvetlidir. Kıbrıs'tan ya da İslav ülkelerinden getirilirmiş. Ak, hafif ve dile yapışıcı bir balçıkmış. İki türü varmış ve bileği taşına benzeyeni makbûl sayılırmış. *Gil-i Mahtûm* yerine kullanılırmış.

Gil-i Zerd: Sarı kil demektir. İstanbul yöresinde iki dağ arasından çıkarılan karaya çalar, üzerine put resmi basılarak satışa sunulan bir kil imiş. Vücuttaki bâzı şişlere, kan akmasına ve kan tükürmeye karşı ilâç olarak kullanılırmış.

Eski Sabunlar

Bildiğimiz üç türlü sabun vardı: Beyaz sabun, yeşil sabun ve Arap sabunu. Hâli vakti yerinde olanlar hemen her işte beyaz sabun kullanırlardı. Bâzıları hamamda ve çamaşırda beyaz sabun, bulaşıkta ve çocuk bezinde yeşil sabun kullanırlardı. Daha ucuz olan yeşil sabunun kokusu alışmayanlara garip gelirdi. Arap sabunu ise, gerektiğinde, nâdiren evlere girerdi.

Sabunlar, genellikle, çokça alınır; kimilerince güneş gören bir yerde, pencere kenârlarında, kimilerince de güneş görmeyen yerlerde, raflarda kurumaya bırakılırdı. Çünkü kuru sabun daha kolay kullanılır, daha iyi köpürürdü. Sanıyorum 1940'lı yılların sonlarına, 1950'li yılların başlarına doğru Püro Tuvalet sabunu'nun piyasaya çıkması oldukça ilgi ile karşılanmıştı. Diğerlerinden kat kat pahalı olan ve kesin çıkış târihi reklâmlarına bakılarak saptanabilecek bulunan bu sabunun, misâfir geleceği zaman, gösteriş için sabunluklara konulması moda hükmüne geçmişti. Bir de, yeşil sabundan ayrı olan, yeşil renkli defne sabunu çıkmıştı.

Muhtelif renklerdeki kokulu bir sabun kavramı, yöremizin yabancı olduğu bir nesne idi ve biz, lüks tuvalet sabunu kullanma inceliğini Avrupalılardan öğrendiğimizi sanıyorduk. Çünkü o târihlerde Edirne'de ve Ayvalık'ta, doğal renklerinde sabundan yapılmakta olan elmaları, armutları, ayvaları ve benzerlerini, temizlikte değil; nâdir bir süs eşyâsı olarak, misâfir odalarımızı bezemekte kullanıyorduk.

Eski Osmanlı Sabunları

Meğer bizim neslin birkısmının çamaşırı ve hattâ kendini yıkamak için kil kullandığı o günlerden yüzyıllar önce atalarımız renkli ve kokulu sabunlar, lüks sabunlar kullanırlarmış da biz bilmezmişiz. Kitaplığımızda bulunan H. 1194 (M. 1780) târihli, baştan 22 sayfası noksan bir yazmanın Yedinci Ravza'sının İkinci Matlab'ında (S: 134) aynen şöyle denilmektedir:

"MİSKÎ SABUN DÜZMESİNİN TARÎKİN BİLDİRİR

(Misk Kokulu Sabun Yapmanın Yolunu Bildirir)

Mey'a-i sâile (sıvı karagünlük) *ve mahleb* (kokulu kiraz, İdris ağacı, prunus mahleb) *ve albız tırnağı*

(şeytan tırnağı, phyteuma) *onar dirhem; ve karanfil ve zencebîl* (zencefil) *birer dirhem; ve zerenbâd* (zurunbâd) *ve aselbend, beşer dirhem ve arakî sabun, iki yüz dirhem.*

Evvel, sabun bıçak ile yufka yufka yonup, gül-âb (gül suyu) *ile ısladup sahk olunmuş* (döğülmüş) *eczâyı katup, hamîr* (hamur) *idüp, dilediği gibi kesüp kuruda. Dilerse, kalıba ura. Ammâ kalıba urduğu vakt, elenmiş kireci bir beze bağlayup, kalıp üstüne bir mikdâr tozlayup* (ondan) *sonra kalıplayasın".*

Bu tanımın altında, daha güzel olduğu vurgulanan bir başka sabun tanımı yer almaktadır: *Bir vukîye* (400 dirhem) *beyaz Trablus sabunu bıçakla ince ince kıyılacak; içine, gül suyu, bir dirhem akça mahleb, altı dirhem aselbend, altı dirhem mastaki ve beş dirhem menekşe kökü*[4] *katılıp, hamur edilip, yine beyaz renkli kokulu sabun elde edilebilecektir.*

Renkli Sabunlar

Renkli sabun elde etmenin yolları da şu şekilde açıklanmaktadır:

"Ve eger renklü sabun olsun dirsen, ağ olmayup: Dört direm (dirhem) *karanfil ve dört direm darçını ve on direm sandalı muhkem* (iyice) *döğüp, ince elekden geçirüp katasın. Gül-âb ile yuğurup hamîr idesin".*

"Eger siyâh sabun düzmek istersen, kara buhur katasın"[5].

"Eger (mâvi) *renklü olsun dirsen çividi döğüp, un idüp, bir mikdâr elin ayasına sürüp, andan yuvalayasın, kalıba basasın".*

"Eger kırmızu olsun dirsen, çivid yerine sülegen (kırmızı boya) *idesin, ra'nâ* (güzel) *ola".*

Daha Önceki Sabunlar

Kokulu sabunlar hakkında 1780 yılında yazılanlar bu yoldadır. Ancak, atalarımız bunları o yıllarda öğrenmiş değiller, eskiden de biliyorlar. O târihten 140 yıl önceki durumu belirten *1640 Târihli Es'âr* (Narh) *Defteri'ne* baktığımızda şu bilgileri buluyoruz:

"ES'ÂR-I SABUN-I MÜMESSEK
(MİSKLİ SABUN NARHLARI)

a. Miskî çiçek sabunu, 4 dirhemi 1 akçaya.

b. Bu Mevi'den Alaca Top Leğen Sabunu 14 dirhemi 1 akçaya,

c. Miskî buhurlu ve Bektaşî Sabunu 12 dirhemi 1 akçaya[6].

Üstelik miskli sabunlarımız bunlardan da ibâret değil. Adları, özellikleri belirtilmemiş başka türleri de var. Narh defterinde bunlar ayrı ayrı sayılmamış ve sâdece *"Çiçek sabununun ve buhurlu sabunun sâir envâ'ı dahi bu minvâl üzere füruht oluna"* denilmekle yetinilmiş.

Misksiz sabun türleri hakkında da defterde ayrıntılı bilgi verilmemiş. Bunlar: *"Kaynak Sabunu'nun vukiyyesin getüren 12'ye ve mukîm 14 akçaya, Trablus Sabunu'nun vukiyyesi, getüren 20 ve mukîm 22'ye vireler"* şeklinde kaydedilmiş[7]. Ucuz olan kaynak sabununun, sonraki yeşil sabununun; Trablus sabununun da beyaz sabunun yerini tuttuğunu söylemek mümkündür sanıyoruz. 1640 târihli narh defterinden 140 yıl sonraki 1780 târihini taşıyan bizdeki yazmada Trablus sabununun adı yine geçmekte ve renkli sabun yapımında kullanılmaktadır.

Eski Lekeler ve Leke Çıkarma Yöntemleri

İki üç yüzyıl önce atalarımızın başına belâ olan belli başlı lekeler arasında, her hâlde: Ekşi lekesi, sakız, sandalos *(sanderus)*, zift, katran, balmumu, yağ, yaka teri, bezir yağı, mürekkep, kireç, demir, tatlı nar, sahtiyan *(deri)*, safran ve çimen lekesi gibi lekeler, öncelikle yer almaktaydı. Bunlar, diğerlerinden daha inatçı lekeler olmalıdır ki elimizdeki yazmada çıkarılma yolları açıklanmış bulunmaktadır:

"Kaçan (ne zaman ki) *yeşil kumaş veya sarı kumaş veya neftî kumaş kaftan üzerine ekşi dökülse, anın çâresi budur ki: Kalye taşın ılıcak su ile ezeler, güneşe karşu dürteler* (süreler)".

"Eger kumaş kemhâ olsa ya çuka (çuha) *olsa ya atlâs ya katîfe* (kadife) *olsa; ana sakız ya kandalos ya zift ya katran ya balmumu ya yağ dökülse, ana çâre budur ki: Ak nefti alasın, panbuğa* (pamuğa) *akıdasın ve panbuğıla süresin, gidere".*

YAKA TERİ

"Ammâ yaka derin (terini) *gidermek çâresi budur ki: Tebâşüri veya tîne* (kil, çömlekçi çamuru) *ki çölmekçilerde olur, bulamaç gibi ide, güne karşu dürte, kurudukdan sonra silke. Eger dahı kalursa koyun ödiyle, tovuk* (tavuk) *suyuyla karışdırup sünger ile sile.*

Eger nârin kumaşa dökülse, sünger ile sildikden sonra derden (terden) *kara kalsa, turunç veya koruk suyu dürte".*

DEMİR LEKESİ

"Eger (kumaş) *kırmızı olsa, demür lekesi degse, ana çâre oldur ki: Turunç suyu veya koruk suyu dürte".*

BEZİR YAĞI LEKESİ

"Eger kumaş kaftana veya çenbere ve dülbende bezir yağı dökülse, ısı (sıcak) *su degirmeye. Sovuk su ile ve sabun ile yuya".*

MÜREKKEP LEKESİ

"Eger kırmızı kumaşa mürekkeb değse, sovuk su ile, sünger ile sileler. Eger yerinde leke kalsa, turunç veya koruk suyu dürte".

KİRLİ SOF'U TEMİZLEME

"Eger sof kirlense, ak çoğan (çöven) *ile kilirmeni -sofcularda bulunur- ısı su ile ezesin, sünger ile silesin. Kir gider. Eger çoğan bulunmazsa ödü, sovuk su ile karışdırup sileler".*

ÜTÜYLE LEKE ÇIKARMA

"Eger kâğıda yağ dökülse, tebâşiri un gibi ide, bir tahta üzerine döke. Ol yağlı kâğıdı üzerine koya ve anun üzerine tebâşiri döke. Ve anun üstine bir kâğıdı dahı koya ve ısı ütiyle basa. Çıka gide".

Ütü ne zaman, nerede bulunmuştur? Bilmiyoruz. Bildiğimiz, Batı'nın Rowenta tipi elektrikli ütülerinden önce, evlerimizde kömür ütülerinin bulunduğundan ve o ütüleri iki yüzyılı aşkın bir zamandan beri atalarımızın kullandığından ibârettir.

Diğer Bâzı Lekeler

"Eger ak kaftana ve ak çenbere ve dülbende ve gayrı ak nesneye demür lekesi vâkı' olsa, ekşi yoğurdu dokuz def'a sürüp güneşde kurudalar, def' ola".

"Eger mürekkeb lekesi vâkı' olsa limon suyu süreler, def' ola".

"Eger bir kumaşı ateşe yakın tutup sarartsalar, ana ak soğan suyın güneşe karşu birkaç def'a süreler, gide".

"Eger aybli kumaşa bir direm kalye taşı suyı süreler, gide".

"Eger bir kumaşa bezir yağı degse, üstüne sarp (keskin) *sirke ile kilirmeni ısladup dürteler, tamâm kurudukdan sonra sovuk su ile yuyalar, gide".*

"Eger bir çukaya sâ yağı dökülse, sabun ile sovuk su ile ova ova yuyup sıkalar. Ba'dehu, kireci bulamaç idüp süreler, güneşe karşu kurudalar, gide".

Koyun ödü, tavuk suyu ve diğerleri lekeleri mi çıkarırlar, yoksa başka lekeler mi eklerler? Bilemiyorum. Yazılanların kesin olarak ortaya koyduğu şey, yüzyıllar önce de lekeli giysilerden kurtulma yollarının arandığından ve bulunduğundan ibâret. Eskiler turunç suyuna, ak dut yaprağına, ebegümecine, kükürte varıncaya dek pek çok nesnenin leke çıkarmakta kullanılabileceğinde karâr kırmışlar. Benzinin olmadığı zamânlarda, onun yerine neft yağı kullanmışlar. Hattâ, neft o vakitlerde de pahalı bir nesne olmalı ki "neft harcına kıyamayanları" neft yerine sabun ve soğuk su kullanabileceklerini bile belirtmişler. Daha âlâsı can sağlığı değil mi? ☆

1 Sürûrî (Hevâyî). Hezliyyât: a. Kitaplığımızdaki yazma; b. Târihsiz baskı (Nesih), S: 38, c. Târihsiz baskı (Ta'lik), s. 18.

2 Alexandr Handjeri'nin 1. cildi 1840'da, 2. cildi 1841'de Moskova'da basılmış bulunan *Dictionnaire Français-Arabe-Persan et Turc*'ünün *lessive* maddesinde (s. 389) küllü suyun Arapçası *mâü'r-remâd*, Farsçası *âb-ı hâkister* olarak verilmektedir. Hançerî'nin örnek olarak verdiği *"A laver la tête d'une more, la tête d'un âne, on y perd sa lessive"* diyen Fransız atasözü küllü suyun Fransa'da ve dolayısiyle Avrupa'da da kullanıldığını ortaya koymaktadır.

Küllü suyun ilâç olarak kullanıldığını, Burhan Felek (1889-1982): *"Biz karın ağrısını küllü suyla, baş ağrısını kurşun sirkesiyle, öksürüğü hatmiyle, romatizmayı havacıva ile tedâvi edenlerin devrinde yaşadık"* cümlesiyle belirtmiştir (Geçmiş Zaman Olur ki. Burhan Felek, Bütün Eserleri: 6, s. 49, İstanbul 1985). Sahaf Ahmet Yüksel, hamuruna küllü su katılan baklavanın lezzetini anlatmıştır. Küllü suyun, yurdumuzun muhtelif yörelerinde, hamur işlerinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Eskiden Tosya'da yaş (tâze) üzümün küllü suya batırıldıktan sonra saplarından asılıp kış için bir süre saklandığını hatırlamaktayım.

Ali Kemal Balkanlı da, 70-80 yıl önce, kendi çocukluk döneminde mahalle aralarında dolaşıp kül toplayıp satanların bulunduğunu anlatmıştır. Gerek ekmek mayalamaktan, kapkacak ovmaktan sert toprakları kabartıp yumuşatmaya kadar değişik alanlarda kullanılan külün, gerekse küllü suyun gündelik hayâtımızdaki yeri hakkında yapılmış bir inceleme gözümüze ilişmemiştir.

3 Eskiden bizim yörelerde *karbonat* (bikarbonat dö sud) kelimesi halk arasında kullanılmazdı. Karbonat'a yemek sodası, sodaya da çamaşır sodası denilirdi.

4 Menekşe kökü ile ilgili olarak Burhân-ı Kaatı'ın *süsen* maddesinde (C.2, s. 97) şu bilgiye rastlanmaktadır: *"Süsen: süzen vezninde. Avâm susam dedikleri çiçek adıdır. Dört kısm olur. Birkısmı beyâz olur, ana süsen-i âzâd dirler, on adet evrâkı (yaprağı) olur; ba'zılar buna zanbak dirler, lâkin değildir. Birkısmı gök olur, süsen-i ezrâk dirler. Ve birkısmı sarı olur, süsen-i Hıtâyî dirler. Ve birkısmı elvân olur, ya'nî sarı ve beyâz ve gökten mürekkeb olur ve ana süsen-i âsmân-gûnî dirler. Kökine irsâ dinür, halk menekşe köki ta'bîr iderler benefşe râyıhâsına şebîh* (menekşe kokusuna benzer) *oldugıyçün...".*

5 Buradaki siyâh sabun, halk arasındaki kara sabun ile karıştırılmamalıdır. Halis Cinlioğlu, 1951 yılında (Tokat'a âit kitaplar: Osmanlılar Zamânında Tokat. Üçüncü Kısım. s: 207) Tokat sabunhânesi vesilesiyle şu bilgileri vermiştir:

"Pek yakın zamanlara kadar Çekenli mahallesinde üç sabunhâne bulunduğu, daha çok karasabun yapıldığı bâzı yaşlılarca söyleniyorsa da Şer'iye sicillerinde buna âit hiç bir kayda rastlayamadım. Karasabun; kil, donyağ ve kireç karıştırılarak yapılır, daha çok çamaşır yıkamakta kullanılırdı. Bugün de bâzı köylerde yapılmakta ve kullanılmaktadır).

Görülmektedir ki Tokat'ın kara sabunu ile metnimizde anlatılan siyâh (kara) sabun tamâmen farklı sabunlardır.

6 a. Prof. Dr. Yaşar Yücel, *Osmanlı Ekonomi-Kültür-Uygarlık Tarihine Dair Bir Kaynak ES'AR DEFTERİ (1640 tarihli).* TTK Yayınları, 2. baskı, s: 37; b. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh defteri'.* Enderun Kitabevi, İstanbul 1983, *s:* 102.

7 a. Prof. Dr. Y. Yücel, Age, s: 33-34; b. M.S. Kütükoğlu, Age *s:* 97

II. Abdülhamit ve İslâm

FRANÇOIS GEORGEON

Hamit'çi devleti Tanzimat'ınkinden en çok ayıran niteliklerden biri, İslâm dininin devlette tutar göründüğü yeni yerdir. Gerçekten, bir tür "dinin dönüşü" kendini gösterir kimi alanlarda: Daha çok cami yapılır, okul programlarında ve okulda İslama daha fazla yer verilir. Saray'da Sultanın çevresinde, önde gelen din erbabından bir kalabalık dört döner; seyyitler, hocalar, mollalar, vb.

Abdülhamit'in kendisi önayak olur buna: Kadirî tarikatinden olduğundan, müminin görevlerine pek saygılı bir dindar ve sofu yaşamı sürer. Kendinden öncekilere kimi zaman takılmış -o onur kırıcı- *gâvur* etiketini haklı çıkartacak hiçbir şey görülmez davranışlarında. Dışarda, başka Müslüman halklar ya da devletlerle ilişki kurmak için, din bağına dayanır; Cezayir'e, Mısır'a, Hindistan'a, Çin Müslümanlarının yanına Osmanlı temsilciler yollanır. Halife yararına propaganda çabalarını desteklemek amacıyla, Müslüman gazetelere paraca yardımlarda bulunulur. Halifenin resmi dağıtılır; Camide, bağlılık işareti ola-

rak, cuma vaazında adı anılır kimi zaman. Sultanın siyasetinin herkesce "panislamizm" diye adlandırılan görünüşüdür bu: Batılı çevreleri alabildiğine korkutur söz konusu panislamizm; İstanbul'da, bütün dünya Müslümanlarının bir başkaldırısının hazırlandığı ve bunun da sömürge sistemini sarsacağı düşüncesi içindedir bu çevreler. Bu korku ne olursa olsun, şurası açıktır ki, Abdülhamit'le değişmiştir hava.

Olayın nedenlerini ve çapını değerlendirmek kalıyor şimdi.

Başlangıçta, Tanzimat'ın politikasını tartışılır duruma getirmektir söz konusu olan kuşkusuz. Müslüman olsun olmasın, herkese eşitlik sağlayarak, imparatorluğun bütün uyruklarını, aynı, devletin bir bütün olarak yurttaşları haline getirmek, özetle "Osmanlıcılık" düşüncesi başarısızlığa uğramıştır; İmparatorluğun çözülüşünü önlemeyi sağlayamamıştır. Bir başka dayanışma ilkesi bulmak gerekmektedir ve İslam olacaktır bu ilke. 1878'in ertesinde tanıklıkların büyük bir karışıklık ve şaşkınlığın pençesinde gösterdiği halklara umut hizmeti de görecek ve onları seferber edecek bir İslam! İslamı vurgulamak, imparatorluğu dörtte üçü Müslüman bir devlet haline getiren yeni nüfus dengesinden sonuçlar çıkarmaktır da. Kısaca, Osmanlılara pek büyük çoğunluğunun birliği ve seferberliğinin ideolojisi olanak görülmektedir İslam.

Bu siyasetin temel ögelerinden biri, Abdülhamit'in panislamizminin ana parçası olan halifelik temasının kullanılışı oldu. Şuydu Sultanın düşündüğü: Halife olarak, yalnız Osmanlı İmparatorluğu üzerinde yaşayan Müslümanların değil, bütün Müslümanlar üzerinde manevi bir iktidara sahipti. Bu anlayış, Papalığa yakın bir kurum haline getiriyordu halifeliği -ki geleneğe hiç de uygun bir durum değildi bu!-; Ve Yıldız da, İslam'ın bir tür Vatikan'ı oluyordu. Müslümanların bu kurum karşısında bağlılıklarını uyandırma çabasında, sultan, Rıfaî'ler ve Kadirî'ler gibi kimi tarikatlardan yararlandı. Osmanlı basını, imparatorluktan en uzakta Müslümanların bağlılıklarını sağlamak için girişilen bütün çabaların alabildiğine reklamını yapıyordu. Önemli nokta, işte buradadır belki: Bütün dünyanın müslümanlarını halifenin çevresinde birleştirmek sözkonusu değildi açıktır ki -Sultan, elindeki araçlarla bu amaca erişemiyeceğini pek iyi biliyordu-; söz konusu olan, imparatorluğun içindeki müslüman halkları, halife teması çevresinde seferber etmekti.

İçerde kullanılacak türden bir panislamizdi bu!

Ne var ki, bu halife siyaseti, Osmanlıcılığın yerine geçecek bir şeyi bulma arzusuna yanıt vermiyordu yalnız. İmparatorluk için korkunç olabileceği ortaya çıkan bir tehlikeye çare bulma amacını da taşıyordu o; milliyetçilik virüsü, Türk olmayan Müslüman halkları, Arnavutları, Kürtleri ve Arapları da sarma tehlikesini gösteriyordu. Öyle görünüyor ki, Sultan, pek çabuk bilincine vardı bu tehlikenin. Böylece, Arnavutluk'da, özerklikçi eğilimleri dile getiren Prizren birliğini, 1800 yılından başlıyarak feshettiği; ve, Arnavutlarla Türkleri birleştiren İslâm bağını vurguladığı görülüyor. Abdülhamit, Kürtler arasında, devlet iktidarını oturtmak amacıyla, dinde başı çeken kimi büyük ailelerle bir bağlaşıklık siyaseti uygular; ve bu politikanın etkili olduğu da görülüyor, çünkü, 1800'den sonra, hiçbir büyük Kürt ayaklanması olmayacaktır devlete karşı.

Bununla beraber, ayrılıkçı eğilimlerin, önce imparatorluğun Arap eyaletlerinde ortaya çıkacağından korkuyordu. Abdülhamit, Osmanlı iktidarına karşı Arap kartını oynamayı istediği konusunda pek erkenden kuşkulanmışa benzer İngiltere'den. Nitekim, 1876 yılının sonlarından başlayarak, Londra'da yayımlanan Arap gazetelerinde, bir Arap halife yararına gerçek bir kampanya başlıyordu. Dayanılan düşünce de şuydu: Halifeliği, Osmanlılar zorbalıkla elde etmişlerdi; onun üzerinde hakkı olan Araplara geri vermek gerekiyordu bunu. Başlarda özellikle Lübnanlı Hıristiyanlarca savunulan bu düşünceleri, Wilfrid Scaven Blunt yeniden ele aldı sonra; bir İngiliz şair ve ajanı olan bu insan, *The Future of İslam* (İslamın Geleceği) adıyla, 1881'de yayımlanan bir eserde - parlak biçimde- dile getirdi bunları.

Bu düşüncelerin Avrupa'da ete kemiğe bürünmeye başladığı bir sırada, imparatorluğun Arap eyaletleri'de belli bir kaynaşma içine giriyordu açıkça. 1880-1881'de Beyrut'da, Halep'de, Şam'da ve Bağdat'da Arap halkları Osmanlı vesayetini silkip atmaya çağıran bildiri ve ilanlar görülüyordu. Gözlemcilerin saptadıkları gibi, Türklere düşman bir hava gelişmektedir ve Abdülhamit, İngiltere'nin parmağını görür bunda. Başlarda Lübnan Hıristiyanlarından küçük bir gurubla sınırlı kalan Arap halifelik ya da hatta bir Arap devleti teması, yavaş yavaş yol açacaktır kendisine. 1902'de, Suriyeli al-Kavâkibî'nin *Kentlerin Anası* adlı eseri yayımlanıyordu Kahire'de; yazar, merkezi Mekke ("Kentlerin Anası") olacak, sadece manevi bir iktidara sahip bir Arap halifeliğinin güdümü altında, bir İslamın dirilişi planı öneriyordu kitabında. Birkaç yıl sonra, *Türk Asya'da Arap Ulusunun Uyanışı* adlı Fransızca bir kitapda, Necip Azury, bir Arap milliyetçiliği düşüncesini açıklayacaktır.

Abdülhamit'in "panislamizm"ini, Arap eyaletlerde -henüz bulanık haldeki işte bu ayrılıkçı tehlikeye bakıp değerlendirmek daha yerinde olur. "Arap" denebilecek ve Arap eyaletleri Osmanlı Devletine daha da sağlam olarak istif etmeyi arayan bir siyasetin ögelerinden biridir bu. Bu amaca varmak için, başkalarının yanı sıra bir araçdı din. Arap halifelik düşüncesine yanıt vermek amacıyla, sultan, Osmanlı halifeliğin yasallığını savunan Arapça propaganda eserlerinin yayımını destekliyordu.

Nedir Abdülhamit'in Arap politikasının öteki görünüşleri?

Önce, Arap eyaletleri siyasal ve iktisadi bakımdan öncelikli duruma gelirler. İmparatorluğun eyaletler hiyerarşisinde, başta gelenler olurlar; Yani yönetici olarak, en yetenekli insanlar atanır oralara. Devlet yatırım ve olanaklarından daha önemli bir bölüm ayrılır kendilerine. Böylece, 1882 ile 1908 yılları arasında, Suriye'de ve Hicaz'da 2350 kilometre demiryolu döşenecektir; aynı tarihler arasında Anadolu'da yapılanı 1850 kilometreliktir ki, Abdülhamit döneminde döşenen demiryollarının bütünü içinde birincisi %77, ikincisi ise %37'lik bir oran tutar. Şam gibi bir kent, 1906'da ve İstanbul'dan önce aydınlatma ve elektrikle işleyen tramvaylarla donatılır. Eğitim alanında büyük bir çabaya girişir devlet: Beyrut'da ya da Şam'da, devlet okullarının açılışı başka yerlerde olduğundan çok daha hızla yürür.

Bu politika, devlet yaşamında Araplara daha fazla yer ayırmaktı da aynı zamanda. Yıldız'da, sultanın çevresindeki bir din ileri gelenleri gurubundan başka, bakanlık makamlarında (Lübnanlı Marunî Selim Melhame Paşa gibi), ya da Saray dairelerinin başında (Saray ikinci kâtibi Arap İzzet Paşa gibi) Araplar bulunuyordu. Orduda da, Arap subaylar çoğalmıştı: 1886'da, en az 3200 subay vardı onlardan. Arap eyaletlerde, Abdülhamit, Şamlı ya da Halepli kimi büyük ailelerin ileri gelenlerine ya da kabile şeflerine dayanıyordu. Öte yandan, bu şeflerin oğullarını okutmak ve onları Osmanlı Devletine bağlılık içinde yetiştirmek amacıyla, 1892'de İstanbul'da bir Aşiretler Mektebi kurulmuştu.

Bu Arap politikasının en göz alıcı görünüşlerinden biri, Arabistan'ın Kutsal Kentlerini Şam'a bağlamak üzere, Hicaz demiryolunun yapımı oldu kuşkusuz. Girişimin açıklanan amacı, Mekke'ye olan haccı kolaylaştırmak idi. Aslında ise, başka hedeflerin arkasındaydı sultan: Arabistan'ın sık sık kıpırdanıp duran sınırlarına doğru daha çabuk asker taşımak; ve hükümdarı halife unvanından yararlanabilecek bir Arap devleti merkezi olmalarını engellemek amacıyla Kutsal Kentleri daha iyi denetlemekti bu hedefler. Bütün dünya Müslümanlarının katkıları sayesinde yapılan ve esas olarak Türk mühendis ve teknisyenlerince gerçekleştirilen eser, bir başarı oldu teknik yönden. Rekor sayılabilecek bir sürede döşenen yol, Jöntürk devrimi patladığı sırada Medine'ye ulaşıyordu; demiryolunu, kendi kervanları için yasal olmayan bir rakip gören Bedevilerin direnişiyle de karşılaşmıştı. Hicaz demiryolu, büyük bir dayanışma atılımına yol açtı İslam dünyasında ve imparatorluğun Müslüman yığınları üzerinde, onları tartışılmaz biçimde harekete geçirici bir etkisi oldu. Simgesel bir değeri de vardı ayrıca: Müslümanların, teknik bir alanda, Avrupalıların yardımına gerek duymadan bir şey gerçekleştirebileceklerini gösteriyordu bu!

Böylece, Abdülhamit'in panislamizmi, imparatorluğun Müslümanlarını halifelik teması çevresinde harekete geçirmek ve Arap eyaletleriyle bağları sıkılaştırmaktan ibaret oldu. Onun dışında ise, İslam dini, görünüşte daha büyük bir yer tutmuş olsa da, Tanzimat'tan önceki durumunu elde edemedi. Tersine, reformlar döneminin dünyasallaşmasına eğilimler, örneğin 1879'da adli alanda güçlendi. Ulema, geleneksel iktidarına yeniden kavuşamadı ve sivil iktidarca yakından denetlenmesi sürdü. Abdülhamit'in atadığı şeyhülislamlar, sultanın iplerini kolayca elinde tutabileceği ikinci dereceden kişiler oldular. Birkaç istisnasıyla, tarikatlar çöküşlerine terkedildiler; reformuna ileride Jöntürkler zamanında girişilecek medreseler de öyle oldu. Aslında, çoğu kez kabına sığmaz durumda olan softalara, yani medrese öğrencilerine güven duymuyordu sultan. Abdülhamit döneminde İslam'ın yerinin bir başka göstergesi, din kitaplarıdır. Daha çok yayımlanır bu tür kitaplar; ne var ki, laik konuları inceleyen eserlerden daha azdır oranları. Din üstüne kitaplar, Abdülmecit zamanında basılan eserlerin %38'ini, Abdülaziz zamanında %22'sini, Abdülhamit döneminde ise yalnız % 14'ünü oluştururlar. Bütün bu ögeler, daha önce söylediğimiz "dinin dönüşü" olayının ayrıntıdaki inceliklerini belirtecek şeylerdir. Aslında İslam, devlette eski haline getirilmiş olmaktan uzaktı ve, sultanın hasımlarının ileri sürdükleri gibi, bir teokrasiye dönüş asla söz konusu değildi.

Bunun gibi, bir İslam reformu da bahis konusu olamazdı. Daha katıksız bir ilk İslam dönüşün yanı sıra onu modern dünyaya uyarlı hale getirmeyi hedefleyen büyük İslam reformizmi hareketi, özellikle XIX. yüzyılın sonlarında, Hindistan ve Mısır Müslümanları arasında etkin durumdaydı. Bununla beraber, büyük İslam reformcusu Cemalettin Afganî, 1892 yılından başlayarak, sultanın has konuğu oldu; ne var ki, 1870'de İstanbul'da ilk bulunuşu sırasında olduğu gibi, bir yenileme mesajı taşıyıcısı olarak gelmemişti, 1878'de Hindistan'da yayımlanan ve tanrıtanımazları, yasa ve ahlâk yıkıcılarını kesip biçen *Materyalistlere Reddiye*'nin yazarı sıfatıyla bulunuyordu. İstanbul'da ya da Arap eyaletlerinde, İslamın modernleştirilmesi üzerine düşünen kim ki var, Mısır'a kaçırtmıştı Osmanlı sansürü. Sonucu da şu oldu bunun: Geleneksel ilâhiyatta olduğu gibi reformcu düşünce alanında da, Kahire, Müslüman dünyanın dinsel başkenti olarak İstanbul'un yerine geçti artık.

Abdülhamit'in büyük panislamcı siyasetinin paradoksal sonucuydu bu en azından!*

(Çeviren: Server TANİLLİ)

Bu çeviri, yazarın, Robert Mantran yönetiminde yayımlanmış *Histoire de l'Empire Ottoman* adlı esere (Fayard, Paris, 1989) yazdığı bölümden (s. 533-537) bir parçadır; Türkçede, aynı eserin çevirisi olan *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*'nin 2. cildinde yayımlanacaktır. Yazıya, adını çeviren vermiştir.

İngiltere'nin Sultan II. Abdülhamid'e Sunduğu Reform Paketleri - I

Yrd. Doç. Dr. HÜSEYİN ÇELİK

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin ağır bir yenilgiye uğraması neticesinde Ruslar Yeşilköy'e kadar gelmiş ve İstanbul'u tamamen işgal etmeleri an meselesi olmuştur. Rusya'yı Yeşilköy'de tutan faktör o gün dünyanın en güçlü devleti olan İngiltere'nin İstanbul'un işgaline göz yummayacağı meselesidir. Nitekim Kraliçe Victoria Osmanlı idaresinden izin alma gereği bile duymadan donanmasını İstanbul boğazına göndermiştir.[1] Rumeli'de ve Doğu'da akan binlerce müslüman kanı, İstanbul'a doluşan yüzbinlerce Rumeli muhaciri Sultan Abdülhamid'e uzun süre uykusuz geceler yaşatmıştır. Bütün bunlarla beraber 20 Mayıs 1878 tarihinde Ali Suavi'nin birkaç yüz muhacirle Çırağan Sarayı'nı basarak Sultan Murad'ı tahta çıkarmaya teşebbüs etmesi Sultan Abdülhamid'i resmen krize sokmuştur. Sultan'ın büyük bir depresyon geçirdiği bu anlarda İngiltere tarafından önüne uzatılan savunma işbirliği antlaşmasını imzalamıştır. Sözkonusu antlaşmanın nasıl ve hangi şartlarda imzalandığını *Tarih ve Toplum*'da yayınlanan bir yazımızda[2] İngiliz Devlet Arşivi (Public Record Office) ve Başbakanlık Arşivi'ndeki belgelere dayanarak ortaya koyduğumuz için burada aynı konuya eğilmeyeceğiz.

4 Haziran 1878 tarihinde İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan savunma işbirliği antlaşmasının şartlarından biri de "Sultan, idaresi altında bulunan Hristiyan ve diğer vatandaşlarının yararına (sonradan iki güç arasında üzerinde anlaşılacak) gerekli reformları yapmayı kabul etmektedir."[3] şeklindedir.

İngilizler Kıbrıs'ı koparabilmek için sözkonusu antlaşma öncesi birçok vaatte bulunmuşlardır. İngiltere Berlin Konferansı'nda Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılıp devletleşmelerine, Bosna-Hersek'in Avusturya'nın idaresine verilmesine seyirci kaldığı gibi antlaşma metnine geçmiş konularda da sözünde durmamıştır. Hal böyle iken antlaşma metninin kendilerine tanıdığı yetki ile Sultan Abdülhamid'e birçok reform paketleri sunmuşlardır.

Aşağıda yayınladığımız metinde dikkati çeken en mühim noktalar, İngiliz elçisinin hemen her konuda Osmanlı Devleti'nin aksayan işlerini rayına sokacağını düşündüğü Avrupalı uzmanlardan oluşacak komisyonlardan söz etmesi, her vesile ile İngiliz sermaye sahiplerinin Osmanlı Devleti'nin kalkınması için seferber olmaya hazır olduklarını tekrar etmesi ve yabancı bir elçinin Sultan'a kendi ülkesi olan Osmanlı Devleti hakkında teferruatlı bilgi sunmasıdır.

İngiliz Elçisi Henry Layard'ın reform paketine Sultan'ın vermiş olduğu cevap ise geleneksel diplomasimizin büyük bir zaafını ortaya koymaktadır. Sultan sözkonusu cevapta antlaşma metni üzerinde gerekli müzakerenin yapılmadığını, işin aceleye getirildiğini itiraf eder. Önemine binaen Sultan'ın cevabını da yazımıza ilâve ediyoruz.

Fî 27 Temmuz 94 Tarihiyle İngiliz Elçisi Mister Layard'ın Tercümanı Mosyö Sandison Vasıtasıyla Takdim Olunan Layihanın Suretidir.

Muhtıra

Defaâtla mülâkât-ı seniyye-yi padişâhîlerine nâiliyyetle müşerref olduğum âvânda memâlik-i mahrûsa-yı şahânelerinin idârece islâhâtı ve mütaba'â-ı adide-i mühimmesinin izdiyâdı hakkında vâki' olan ba'zı mütâlaât-ı hâlisânemin icmâlen ve tahriren arz ve beyânı bâbında sadır buyrulan idâre-yi şahânelerine imtisâlen gerek bu hidmet-i fahriyyenin edâsı ve gerek öteden beri arzu-keş olduğum vechile teba'a-i şahânelerinin istikmâl-i asâyiş ve saadeti zımnında nezd-i mülûkânelerinde mevsûk olan hulûs ve safvetle beyân-ı keyfiyyete ibtidâr ederim.

İfâdât-ı lâhika-ı hâlisânem muhtâc-ı tafsil ise de ifâte-i vakt-i şahânelerini mucib olmamak üzere tafsilât-ı icâbiyye-i gavâil-i hazırradan masûniyetle iade-i saâdet-i hâl ve refâhiyyet-i teba'a hakkında efkârımıza kerime-yi şahânelerine merkûz olan tasavvurâtın kemâ-yenbeği hayr-ı husûle geleceği vakt-i mes'ûda hasr edip ancak vakit icâbınca memâlik-i şahânelerinde ifâ-yı intizâm ve terakkiyâta ve devlet-i aliyyelerinin hayr ve hasenâtı uğruna kariha-ı şahânelerinden va'd ve ilân buyrulan ıslâhât ve Tanzimâtın icraâtında derkâr olan niyet-i kaviyye-i şahâneleri hakkında Avrupa nın dahi kesb-i itimâdına ve teba'anın ümid ve itminân-ı kalbine medâr olacak tedâbir-i esâsiyyeden ehem ve lâbüd ve müsta'cel görülenlerin ber-vech-i âti muhtasaren zikr ve beyânına müsâraât eyledim:

Birincisi: Memâlik-i mahrûsa-ı şahânelerine iâde-i emniyet-i intizâm ve âsâyiş

İkincisi: Umûr-i maliyyenin hâlihazırının tam ve müstakimâne tedkik ve taklîdi

Üçüncüsü: İdâre-i umûr-ı adliyyenin ıslâhı hakkında ittihâzı lâzım gelen tedâbir

Dördüncüsü: Vilâyâtın ahvâl ve ihtiyâcat-ı hazırrasına lâzım gelen terakkiyât ve tekayyüdâtın icrâsıyla menâbi-i cesime-yi tabiiyelerinin izdiyâdına lâzım gelen tadâbirin ittihâzı.

Devlet-i aliyye kudretli bir düşmâna karşı bir muharebe-i müdhişede bulunduğundan mâlik olduğu bil-cümle kuvve-i askeriyyesini meydân-ı muharebeye ve muhafaza-ı intizâm ve asâyişe memur olan bil-cümle asâkir-i nizamiyye ve zaptiye neferâtı dahi vilâyattan celbe mecbûr olmuştu. Şu hâlin netâyic-i tabiiyyesinden olarak memâlik-i şahânelerinin ekser kıt'atında behemahâl fetret hâsıl olup bundan dahi hükûmât-ı mahalliyelerine za'f-ı târı olarak birtakım fesâdât ve cinâyâta meydan açılmıştı. Şu hal-i esef-iştimâl-i memâlik-i şahânelerinin hususiyle Asya kıtasında ziyadece müşahede olunup hiçbir tarafta emniyet-i turuk u meâbir olmadıktan maâda ehl-i arz gürûhundan olan sekenenin Kürd ve Arap gibi kabâil-i vahşiyye ve Çerkes gibi akıncı takımının zâlim ve i'tisâfına hedef olup ekser mahalde gasp u gâret ve katl-i nüfûs fiillerinden tekmil kazâlar müşerref-i harâb olagelmiştir. Muhafaza-ı mâl ve cân hakkında ya hiç veya pek az emniyet kalıp mûcibince ahâli ve sekene kâr ü kesb-i yevmiyelik olan ziraat ve ticarete devam edemeyerek servet-i millete vâsıta olan bu iki mecrâ dahi ibtal olmuştur.

II. Sultan Abdülhamit (The Hoover Institution, Stanford).

Memâlik-i şahanelerinden Asya kıtasının akser vilâyeti hakkında rivâyet olunan ahvâl-ı meşrûhada mübalâğa mazinnesi dahi bırakılmamak üzere mevsûk, bî-garaz ve mu'temed olan sâir bende-gândan tahkikatla dahi müsterih olunması dahi iltizâm olunabilir. Hükûmet-i mahalliyye memurlarından bu ma'kûle ahvâl-i reddiyyenin zîr-i idarelerinde olan kıtalarında imhâ ve izâlesine talib-i mesâi olanlar da bulunur şüphesiz lakin lâzım gelen vesaite destrest olamadıklarından bikes kalmaktadırlar. Bunun maiyyetinde ne mikdâr-ı kifâye asker var ne dahi zaptiye lakin diğer taraftan ya adem-i iktidar ve maharetlerinden ya dahi menâfi'-i mahsûsalarından nâşi bu makûle uygunsuzluklardan kayd ve hâcet etmeyip teba'a-ı şahanelerinin himâyesini vazife addetmeyenler de vardır. Uğur-i şahânelerinde izhâr-ı gayret, istikâmet ve sadâkât ve zîr-i idârelerinde bulunan teba'a ve zîr-i destan miyânında ifâ-yı inzibât ve emniyet edenler mükafât-ı şahânelerine şayan buyrularak teşvik kılınacakları misillü vecibe-i zimmetlerinde tecviz-i kusur tekâmül edenlerin ve haklarında iştikâ vukû' bulanların dahi gazab-ı şahânelerine müstehak olmaları icâb eder. El-haleti hazi'hi iade-i sulh ve âşayiş vükû'una binâen asker-i şahânelerinin matlûb olunan mahalle istihdâmı kâbil olacağından evvel emirde ve vakt fevt olunmayarak lâzım gelen mahallere mikdâr-ı kâfi asâkir-i nizâmiye temini ile vilâyetlerde iâde-i bekâ-yi usûl-i intizâmiyye ve serian müstaid zabıta idareleri teşkiline ihtiyâc-ı hakikî vardır.

Gerek kâr u kesblerine müdâvim olarak emr-i taayyüşlerine çalışmakta olan ehl-i arz gürûhunun himâyesi ve gerek tica-

ret ve ziraatın tecdîdi ve gerek şu fetret-i umumiyye arasında el-an derece-i nihayede sektedâr olan varidât-ı mîriyyenin ıslahâtı için tedâbir-i meşrûha elzem ve lâbüd olup bununla beraber Kürd ve Arap haşerâtının hasârâtına dahi tez elden keşide-i sed mümaneat edilmesi dahi elzemdir.

Van ve Sivas ve Diyarbakır, Musul ve Bağdat vilayetlerinin ve Suriye vilayetinden bir büyük kısmının ahvâl-i hazırrası için bu makûlelerin yüzünden bir hâl-i esef-istimâl kesbetmiş olduğundan tedâbir-i müessire ittihazı ile gerek İslâm ve gerek Hristiyan teba'larının mağduriyet ve mazlumiyetlerine sebeb-i müstakil olan kabâyil-i ma'lûmenin taht-ı itaât ve inkiyâda alınması kezalik lâbüddür.

Muhacirin-i Çerâkise dahi herhangi mahalde iskan edildi ise oraların ahâlî-yi edibesine mûcib-i dehşet olup hususuyla Anadolu'nun cihet-i garbiyyesinde kat'ı tarik ve gasb-ı eğnâm ve emvâl-i ahâlî-yi kurra ve kasaba, muhalefet edenlerin katline kadar cür'et eylemekte oldukları ma'lûm olmaktan nâşi bunların bir muktedir ve muntazam bir hey'et-i zaptiyye marifetiyle taht-ı zapt u rabta alınması ve içlerinden eshâb-ı cinayetten olanlara seri'an mücâzât edilmesi dahi elzemdir. Emniyet-i cân ve mâl olmayan hiçbir yerde ve hiçbir memâlik imar olmayıp hiçbir ahâli dahi memnun ve mutma'în olamaz.

Memâlik-i şahânelerinin her kıt'ası dahil-i taht-ı intizâm-ı tam olmadıkça mücerred istihsâl-i saâdet-i hâl-i teba'a zımnında irâde buyurdukları ıslâhât mevki-i icrâya konulmayıp teba'aları hakkında matlûb-ı şahâneleri olan refâhiyet-i mültezime dahi vücût bulamaz. Binaenaleyh keyfiyet-i hâlin bu vechile arz ve beyânı ile akdemce ve serian icab ve iktizâsına himem-i şahânelerinin mesrûf buyurulması iltimâsına kadar cür'et ederim. Bundan akdem bir hey'et-i muntazâme-i zaptiyyenin teşkiline himmet buyrulup bazı İngiliz zabıtânı dahi hizmet-i mezkûrede istihdam kılınması teşkilât-ı mezkûrenin seri'an icrâsı el-an dahi mültezemdir.

İKİNCİ: Derece-i sâniyeden mültezem olan madde-i mühimme devlet-i aliyyenin hey'et-i umûr-ı maliyesinin bir taht-ı tedkîk-i tama alınması olup bu dahi ruhsat ve selahiyyet-i kâmile ile teşkîl olunması lâzım gelen bir komisyon marifetiyle ve illet-i mevcûdenin mâye-i asliyyesine kadar teşrîh ve ta'mike muhtactır. Böyle bir hey'et-i muntazâme-i teftişiyyenin nasb ve tayinine öteden beri olan emel u arzu-yı şahaneleri dahi ma'lum.. Lakin müsâde-i şahâneleriyle bu bâbda olan bazı efkâr-ı hâlisânemi isbâta dahi cür'et edeceğim. Komisyon-ı mezkûra ta'yin olunacak zevât nüfûz ve tesirât-ı mahalliyeden masûn menâfi-i zâtiyyeden külliyen vâreste ve fiil ve hareketlerinde kâmilen müstakil olmadıkça netâyic-i hayriyyeye ve menâfi-i saltanat-ı seniyye ve devlet-i aliyyelerine müfîd olacak hizmete muvaffak olamazlar. Zevât-ı merkûme de devlet-i aliyye maliyesine aid mesâil-i müşkilenin hâl ve tesviyesine lâzım gelen malûmata iktidâr ve tecrübeleri mükemmel olduğu halde vâridât-ı devleti bir mevki-i sâlime isâle salih ıslahat ve za'fa dahi muktedir olup fakat bu makûle zevât dahi canib-i Avrupa'dan tedârik olunabilir. Bunlardan zat-ı hazret-i şahâneleri dahi istifade edebilir. Yetişir ki düvel-i mütehabbe cânibinden tavsiye olunmak ve bu makûle mesâilde isbât-ı maharetle şöhret-şiâr olan zevâttan olsunlar ve bunlara müstâid ve muktedir Osmanlı komisyonlarının dahi terfîk olunsun. Bunların emniyyet-i şahanelerine dahi şâyân olmaları tavsiye-i mülûkânelerine muhtâc olup buna mazhar buyurdukları halde varidât ve masârifât-ı devlete aid kâfe-i husûsâta vukûfları, umûr-ı teftişiyelerinin tam ve sahih olması için her nev senedât ve kuyûdâta müracaâta taraf-ı şahânelerinden me'zun olmaları lâzım gelir.Merkumân ancak taraf-ı hazret-i şahânelerinde bu derecelere dek ruhsat-yâb buyurdukları halde lâzım gelen tahariyât ve tahkikâta muktedir olabilirler. Umûr-i maliyeden mektumat tezyid-i muhâtarayı mucibdir ve müptelâ olunan ilel ve emrâzın hakikat-ı hâli malûm olmadıkça tedavisi kabil olmaz. Böyle bir komisyonun hülasa-ı tahkikâtları olan layihaları tedkîk-i nazara alınmadıkça huzur-ı şahânelerine umûr-ı maliyye üzerine böyle bir planla idaresi dahi kabil olmayıp hatta işin ahvâl-i sahihasına adem-i vukûfla böyle bir plan takdimi tecviz olunabilse icrâsının, faideden ise mazaratı mûcip olacağı bedihidir. Halbuki varidât ve mesarifât-ı devlet müteferiatından sair birtakım mesâil-i mühimme olup onların dahi sarian hal ve tesviyesi icâb-ı halden olacağı dermiyân olunur.

Tevzi' ve tahsil-i vergi ve tekellüfât ve iltizâmât-ı aşâr ve limanlardan ve sâir mahallerden ahz olunagelen rüsûmât ve saire gibi şeyler bunlardan hâsıl olan mebâliğin ancak sülüsünden cüz'i faidesi hazine-i celileye varid oluyor diyü rivayet kılınır. Böyle bir mübalağa olması dahi muhtemeldi. Lakin mâl memurlarında görülen adem-i istikâmet ve irtikâb, memâlik-i mahrûsenin ekser taraflarında meşhûd olan ihtilâlât ve bu yüzden ahâlinin fakr-i hâl kesbiyle zimmet-i miriyyelerini edâ edememeleri yahud tebriye-i zimmetlerine nevbe-nev suhûletler bulmaları ve vergi tevzi'i usûlünün nizam ve müsavâta muvâfık olmadığı gibi şeylerden de netice-i mezbûra hasıl olabilir. İmdi gümrüklere müstakim ehliyetli memûrîn istihdam olunarak, Avrupa'dan dahi ashâb-ı hüner ve malumât istikâmet ve tecâribden birtakım muteber zevât celb birle Asitâne, İzmir, Selânik, Beyrut ve sâir mu'tena limanlara müfettişler tayin olunması icâbeder. Nizâmâtın vaz'ı için bunlara selâliyet-i kemâl verilmesi lâzım geleceği iş bu makûle tedâbir-i hasanenin semerât-ı hayriyyesi serian müşâhede olunup devletin bu şubesi varidâtı olsun serian kesb-i tezâyid eder. Düyünât-ı umûmiye senedâtına hâmil olanlar hakkında dahi tedâbir-i lâzımenin ittihâzı umûr-ı mühimmattandır.

Vaktiyle Mahmud Nedim Paşa fermânıyla i'tibâr-ı mâl-ı devlet pây-mâl olmuş olduğundan onun mevkii matlûba isâli dahi lazımedendir. Gerek devletin, gerek eshâb-ı matlûbun menafiini mültezim ve suret-i hakaniyyete makrun bir tarik-i salih ihtiyarı mümkinattandır. Vaktiyle İspanya devletinin dahi hâl-i maliyyesi hazine-i Osmaniyye'nin düçâr olduğu hâle müşabih bir müzayakaya giriftâr oldukta böyle bir suret-i tesviye ile müşkilâtı mündefi' olmuştur. İmdi ol emre eshâb-ı matlûbu bir daire-i sulh ve tesviyeye davet etmek hazine-i celileye raci' olup bu dahi Londra ve Paris'te bulunan eshâb-ı matlûbu bir daire-i sulh ve tesviyeye davet etmek hazine-i cileleye raci' olup bu dahi Londra ve Paris'te bulunan eshâb-ı matlûb ile muarefe etmek üzere Âsitâne'den bir kâmil ve müstakim memur izâmı ile ya dahi eshâb-ı matlûbdan Âsitâne'ye bir vekil tayini matlûbu ile kâbil olabilir. Devlet-i aliyye itibâr-ı maliyesini tecdid edemediği halde masârifât-ı zaruriyyesi hakkında nakd-i tedâriki kendisine pek ağır bahalara mal olabilip ma'haren Galata ve sair mahallere vaki olan istikrâzât buna delâlet eder.

Memâlik-i Osmaniyye'nin menâbi-i serveti o derece mükemmeldir ki umûr-ı nafi'a veya kâimelerin ref'i ya taklîli gibi umûr-ı hayriye sarfı lâzım gelen istikrâzâta fiyat-ı mutedile ile dahi muvâffak olabilir.

Memâlik-i şahânelerinde kâime evrâkı birtakım ızdırap ve teşvişi mucip olduğundan itibâr-ı maliyenin bir üss-i kavi üzerinde bulunması kâimenin mevcûdiyeti ile imtizâc edemez. Lakin bundan ziyâde vacib-i i'tina olacak madde hazine-yi celilenin giriftâr olduğu muzayâka-ı ma'lûmeyi ayn-ı fırsat addederek sahib-i servet olan birtakım sarraf gürûhundan azâde-i ser etmektir.

Bunların cümlesinin hüsn-i husûl bulması şüphesiz bir istikrâza muhtaçtır. Lakin ba'dezîn bu tarîk ile hasıl olacak mebâliğin faideten tasarrufa ve istikâmete riayetle sarfı labüddür.

Böyle olmadığı halde her yeni istikrâz hazine-yi celileye tahammülü nâ-kabil bir bâr-i girân daha ilâve demek olur. Mesâil-i maliyeye merbût mevaddan birisi dahi memûrîn maaşı maddesidir. Mahiyyelerinin tenzili ile memûrîni hâiz oldukları mesnedlerinin şan ve namusuna muvafık surette idârelerini kabilsiz etmek, menâfi-i mülk ü millete bir hidmet-i hayriyye addolunamaz. Hem mikdâr-ı kifâyete ve hem mah-bemah memûrîne maaş verilmediği halde onları vasıta-ı âhır ve gayr-i meşrû ile iaşeye teşvik demek olup bir millete bundan hâsıl olan irtikâb-ı umûmî gibi başka mühlik bir mazarrat olamaz. Vakı'a lüzumundan ziyade izdiyâd-ı memûrîn vâki olmuş ise onların adedce tenkihi câizdir. Lâkin lüzûmu olanların maaşâtı dahi mükemmel olmak icâb eder. Çünkü dûn maaşla memûr istihdam etmekten ziyâde fenâ tasarruf ve fena politika ve gerek devlet ve gerek ahâlîye bundan ziyâde muzır bir su'-i tedbir olamaz. Dûn maaş ile tedbir bir çok memûr istihdâmından ise müstevfâ maaşla yalnız müstaid olanların istihdâmı herhalde müreccahdır.

Zât-ı hazret-i şahâneleri saltanat-ı seniyye makam-ı âlisinde bulundukları halde daire-i hümâyûnlarında bile mûcib-i ibret-i teba'a ve zîr-destân olacak surette emr-i tasarruf ve basarına riâyet buyurmaları cümleden ziyâde kalb-i şahânelerinin bundan müteessir olduğuna ve ol vechile teba'a-ı şahânelerine dahi aynı tedabirin ittihazına lâzım gelen himem-i şahânelerinin bezl buyrulacağına pek büyük bir delâlet olup şu sûret hassaten tasarrufun irâde-i katia-ı şahâneleri ile tamim buyurulacağı dahi emr-i bi-iştibâhdır. Hizmet-i devlette riyasatte bulunanların irtikâbı bittabi maiyyette bulunanlara sirâyet edeceğinden şu mazarratın esasen izâlesi her ne mesned ve rütbeden olur ise olsun töhmet-i irtikâb ile müttehim olanların nâil-i mücâzât olmaları ve bir daha hıdemât-ı seniyye-i şahânelerinde istihdam olunmamalarına tevâkuf eder. Hazine-i celilelerinin düçâr olduğu şu hâl-i perişânîden ihlâsı ve vâridât ve mesârifât-ı devlet muvazenesinin imkânı ya adem-i imkânı hakkında muhlislerine defaatla lutf buyrulan eslie-i şahanelerine muhlisleri tarafından daima imkânı var cevabı verildiği ve bu vesileler ile memâlik-i şahânelerinin yalnız Asya kıtasında evâilde birkaç en muazzam ve kudretli ve ma'mûr devletler bulunduğu ve bunların azameti musaddak bilâd-i cesime ve tarik ve köprü ve cetvel ve ebniye-i saire gibi âsâr-i celilelerinin hâlâ meydanda olduğu dahi derhatır edildiği ma'lûm-ı mülûkâneleridir. Evâilde böyle olup da şimdi dahi böyle olmamasına sebeb-i hulûleti yoktur. Münbit araziler ve iklim evâilde ne ise şimdi dahi aynıdır. Hükûmet-i seniyyelerinin himmeti, ecnebi sermayelerinin celbi ile memâlik-i şahânelerinde mestûr olan menâbi'-i servetin zahire ihracı ve izdiyâdına ve cân ve mâl emniyete masrûf buyrulmak lâzımdır. Bir devletin servet ve terakkisine ahalinin hırfet, ziraat ve ticareti olup hükûmetin himmeti dahi ber-vech-i meşrû bunların memâlikte temini kaziyyesidir.

ÜÇÜNCÜ: Teba'a-i saltanat-ı seniyyelerinin istihsâl-i saadet-i hallerine lâzım gelen esbâb-ı müessirenin biri dahi idare-i umûr-ı adliyenin esâs-ı adalet ve hakkaniyete mebni olmasıdır. Defa'âtle mülâkât-ı seniyye-i padişahânelerine nâiliyyetle müşerref olduğum eyyâmda bu madde-i mühimme mevzubahs oldukta her hususda müsellem olan niyet-i adl menkabet-i şahâneleri iktizâsından olarak devâir-i devlet-i adliyyelerinin bu şubesinin dahi esasen tanzimine olan lüzum-ı hakiki nezd-i şahanelerinde dahi takdir buyrulup mûcibince icrâ-yı iktizâsına dahi teşebbüs buyrulacağı elhâsıl bilcümle mehâkimde cereyan eden madde-i kerihe ve bunun âsâr-ı reddiyesinden olarak bilâ-fark bilcümle teba'a-ı şahânelerinin ihkâk-ı hak maddesinde giriftâr oldukları ızdırap ve meşakkat dahi malûm-ı şahâneleri idi.

Daire-i adliyenin bu merkezde devâmı şikâyet-i umumiyeyi müstelzim olduğundan niyet-i şahânelerinden olduğu vechile bunun serian tanzimi ızdırabât-ı ahâlînin tahfifini müntic olarak an-karib şikâyât-ı vakıanın teşekkürât-ı azimeye tahvil olacağı emr-i ezkerdir. Memâlik-i mahrûsada menba'-ı adalet zat-ı hazret-i mülûkâneleridir. Mesârifât-ı lâzimesi ceyb-i hümayûndan tesviye buyrularak ihdâs buyurdukları mekteb-i mülkiye-i adliyelerinde sâye-i şahânelerinde bilcümle talebe ve şakirdânın tahsil-i ulûm-i fikhiyye ve mekteb-i sultaniyyede dahi tahsil-i fünûn-i hukukiyye eylemeleri, cadde-i umûr-ı adliyenin medhali makâmındadır. Vekâyi'-i sünen-i maziyyenin âsâr-ı müteessifesinden biri dahi hasbü'l gavâil-i zaman mekâtib-i mezkûrenin tarakkiyâtı matlûb-ı şahânelerine şayan derecelerde olmayıp henüz mikdâr-ı kifayette umûr-ı adliye ve mülkiyede istihdâma şâyân talebeler zuhûr edememişse de ihdâs-ı aliye-i şahanelerinden olan mekâtib-i mezkûrenin tevsi ve terakkiyatına bil-iktidâr müdâvemet buyrulduğu halde bu yüzden dahi semerât-ı hayriyesi görülüp an-karib devâir-i devletin dahi bunlardan müstefid olacağı dahi müsellemdir. Mehâkimde istihdâm olunacak âzâya hâkimlerin hiçbir hükûmet-i mahalliye ya merkeziye tesiri tahtında bulunmamaları ve su-i harekâtları tahakkuk etmedikçe azl olunmamaları ve bulundukları hal ve mevkiin ehemmiyetine nisbetle tayin kılınmaları elhasıl hükkâmın icrâ-yı memuriyetlerine müteallik hususâtta hiçbir taraftan müdahale kılınmaması ve haklarında şek ve şüphe câlip bir hâl ve hareket vukû bulmaması daire-i adliye ıslahatından ma'dûd olup kazaya-yı mezkûrenin cümlesi meşâhir-i hukuk şinâsan-ı İslamiyyeden tahsin buyrulan mevaddandır.

Teba'a-ı şahâneleri cins ve mezhebce muhtelif ve muhtelit olduklarından bunların mukteziyât-ı hakikiyelerine muvâfık surette ceza ve hukuk-ı adiyye kanunnâmeleri tanzim olunup da umûr-ı itikadiyye ve icra-yı âyinlerine müteallik mevadda müdahale olunmadığı halde hem cümlesinin saadet hâlinin istihsâli ve hem ale t-tesâvi nâil-i nimet-i adalet olmaları beyân-ı hayriyet itiyâd-ı şahâneleri dahi matlab-ı mülûkânelerinden idi. Bu hususda ruhsat-ı şahâneleriyle efkâr-ı hâlisânemin beyânına ber-vech-i âti müsara'at ederim. Bu maküle kanunnâmelerin tanzimi mütehabbirân-ı hukuk

şinasân-ı Osmaniyyede ve sekinesi gayr-i müslim ahâliden mürekkep olan diyârlarda hâkimlik ve reislik edip kesb-i nâm ve şeref etmiş olan Avrupalılardan mürekkep bir komisyon marifetiyle kaabil olabilir. Kraliçe hazretlerinin memâlikinden Hindistân-ı şarkîde hiçbir İslâm hükümdârının mâlik olmadığından ziyâde İslâm ahâlisi ve sair edyân-ı muhtelifeden dahi daha ziyade olup, bunlar için tanzim olunan kanunnâmelerden pekçok semere müşâhede olunmuştur. Bu kanunnâme sayesinde hem cümle teba'a-i Hindî alet-tesâvi mazhar-ı adalet olur, hem de hiçbirinin umûr-ı itikâdiye ve mezhebiyesine müdâhâle olunmayarak cümlesinin saadet-i hâl ve itmi'nân-ı kalpleri iltizâm olunur. Zât-ı hazret-i mülûkânelerinin efkâr-ı ma'delet-kararları dahi bu merkezde olduğu müsellem-i âlîmdir.

DÖRDÜNCÜ: Memâlik-i mahrûsa-ı şahânelerinin ekser kıtaları gayet mahsûldâr ve bazıları dahi ezmine-i kadimede gayet ma'mûr ve âbâdân idi. Bunların meziyyet ve ma'muriyet-i kadimlerine ifrâğı bir güzel ve âdil idareye ve sunûf-ı sekene ve ahâlisinin ihtiyâcât-ı hakikiyyelerinin vukûf ve takdirine ve menâbi-i mütenevvi'anın muktezâ-yı akl ve tedbire mutabâkâtla tevsie muhtaçtır. Bu uğur miyân-ı mevfûre derece-i evvelide elzem olan madde kıtaat-ı mezburenin âhvâl-i hazırralarına ve ahâlilerinin dahi ihtiyacat-ı mütenevvi'a-ı hazırralarına kezâlik vükûf-ı tamme hâsıl etmektir. Çünkü bunlara dest-res olamadığı halde onların müstefid olacağı ıslahâtın nelerden ibâret olacağı suret-i hakikiyede keşf olunamaz. Binaenaleyh ahvâl-i hazırralarının tahkik ve tedkiki zımnında evvel-ba-evvel sahib-i ehliyet ve iktidâr ve mücerrebü'l-etvâr zevâttan mürekkeb bir komisyon tayini lâzım gelir. Komisyon-ı mezkûr gerek idarece lazım gelen ıslahât ve gerek umûr-ı nafiâya dâir husûsât ve gerek ma'muriyet-i memlekete müteallik tasavvuratın kuvveden fiile götürmesi lâzım gelen tedâbiri bil-mütala'a lâyihaya rapt ile huzur-ı şahânelerine takdim ve re'y-i mütela'a-ı mülûkânelerine ihâle etmelidir. Memâlik-i şahânelerinde hususiyle Asya kıtasında olan menâbi-î servet halâtı ma'lumda olduğundan evvel-ba-evvel böyle bir komisyonun cânib-i mezkûre lâzım gelip komisyon-ı mezkûr malûmâtıca ve tecrübeli Avrupalılar riyâseti tahtında bulunmak icâb eder. Ve bu makûle zevât-ı mutebere ve ma'arif-sıfat zât-ı Hazret-i Mülûkânelerinin dahi vüsûk ve itimâdı olacağından memâlik-i şahânelerinin hüsn-i idâresi hakkında bunların irâe edeceği tedâbir-i makûle nezd-i dekaik-vefd-i mülûkânelerinde dahi şayân-ı itiyâd olabilir.

Zât-ı hazret-i mülûkânelerinin mücedded bünyân-ı devlet ve müesses usûl-i cedide-i idâre-i devlet olup bu niyet-i hayriyyenin icraatına bilfiil teşebbüsleri bilcümle Avrupa sermayedârının malûm ve meczûmu oldukta demiryol ve meâdin ve ziraat ve buna emsâl menâbi-i servet-i memâlik tevsiine müteallik sâir bin türlü mevzuâta dahi lâzım gelen sermâye-i nakdiyye-i tedârik ederler. Terakkiyât-ı tabiiyye-i mülkiyenin menbaı olan ziraat ve meâdin memâlik-i şahânelerinde tezâyüd ve efzûn ise de Avrupa ilmi ve sermayesi munzam olmadıkça onlardan büyük bir şey istifâde olunamaz, şimendiferler, cedveller, tarikler ve ziraatça ikmalât-ı madenlerin işletilmesi ormanlardan istifâde olunması nehirlerde seyr-i sefaîn elhasıl bir devletin servet ve mamuriyetine ve ondan tevellüd edecek kudrete ve miknetine esas olan mevâd-ı mühimme bunlardır ki istiklâliyet-i devlet dahi bu vasıtalarla hâsıl olur. Hatta bu sâyededir ki memâlik-i şahâneden kıtaca pek sagir olan devletler dahi bu esnada kuvve-i azim ve istiklâliyyet kesb etmişlerdir.

Memâlik-i şahânelerinde ve hususiyle Dicle ve Fırat nehirleri aralarında olan arazi-i vasi'âda ne cesâmette menâbi'-i servet ve ma'muriyet bulunduğu huzur-ı şahânelerinde defaatle arz ve beyân ile müftehir olmuşum. Bu iki nehr-i kebirin cereyân ettikleri arazi Arabistan nâmiyle ma'rûftur ki şimdiki Bağdat vilayeti dahilinde olup evâilde Süryânî ve Yabliyunî naman iki büyük padişahlık memâliki idi. Bu iki hükûmet dahi mahvolup Arap fâtihlerine dahi intikâl ettikte yine buraları cihânın en zengin, en ma'mur, en meşhur bir padişahlığı idi ki onlardan dahi Al-i Osman'a intikâl edip el-yevm yed-i mûbid-i mülûkânelerindedir. Bağdat, Musul, Basra ve sair bilâd-ı meşhura servet ve kudretleri ile bütün âlemde şöhret bulan bilâd-ı cesimeden idiler ki hâlâ levâyih-i tevarihde mukayyeddir. Fakat bu servet ve ma'muriyet evvela hulefâ-yı İslâmiyetin idarelerinde olan tedâbir-i makûleleri ve saniyen menâbi-i tabiiye-i servetlerinin kesreti ve seyr-i sefâyine müstaid nehirleri ve hadd-i hesaba gelmez cedvelleri ve su terazileri sâyesinde oldu ki mülk sahipleri ol asrın en mühim mühendislerinin planları üzerine imâl ettirmiş olup muahiren her ne kadar dolmuş ve ibtâl olmuş ise de hâlen eserleri bâkidir. Kezâlik arazi-i mezbûrenin fevkâlâde kuvve-i nebatiyesi ve Şark ve Garbin ittisalına ve ticâret kesire-i kıtanın nokta-i ihtilâfı olan böyle bir mevki-i bi-emsal olması dahi bu servet ve kuvvete delâlet etmiştir. Böyle ma'mur ve münbit araziler el-yevm birer çöl mesabesinde olup hazine-i şahânelerine pek cüz'i bir varidat verebilirler ki, buraların varidat-ı memalik-i Mısriyenin vâridâtına mukîs belki daha efzûn dahi olabilir. Buralarda ahâli ve sekeneye pek az emniyet-i mâl ve cân olduğundan ziraat kâbil olamıyor. Çünkü birtakım gâsıp ve akıncı kabileler sahralara inip daima emniyet-i umumiyeyi ihlâl etmektedirler. Şehirler dahi hep harap ve virân olup makarr-ı hülefâ-yı sâbıka olan Bağdat şehri bile evvelki şekl ve şöhretinden sâkıttır. Enhâr-ı kebireden Fırat nehri şehrin aşağısında yatağından tuğyan edip ticarete seyr u sefâyîne müstaid olmadıktan mâ'adâ birtakım mutaazzıb yataklar hâsıl ederek şehrin havasını dahi bozup sıhhat-ı sekeneye muzır olmaktadır. İhmal ve tekâsül ile su hâl-i metrûkta bırakılan arazi-yi mezkûre de vâki-i ma'muriyet-i sabıkasına pek kolay ric'at edemez ise de şüphesiz bir dereceye dek dahi ona takrib edebilir. Buna isbat geçen birkaç sene zarfında Dicle nehrinde Osmanlı ve İngiliz vapurları işletilmesi ile Bağdat ticaretinde görülen terakki ve hususiyle muharebe-i âhire vesilesiyle Trabzon ve Erzurum cihetinden başlayıp İran ve vusta-ı Asya'ya mümted olan caddenin seddi ile Basra körfezi cihetinden küşad olunan bir tarîk-i cediden hâsıl olan kesret-i ticarettir.

Zât-ı hazret-i mülûkâneleri me'lûf oldukları efkâr-ı hayriye-i mülk-perverleriyle ıslâhât-ı idâre-i dahiliyyeye muvaffak oldukları halde gerek dâhilî ve gerek hâricî sermâyedârâna bir sevk ve gayret-i cedide hasıl olacağı bi-iştibahdır. Buralarda icrâsına teşebbüs olunacak umûr-ı nafiânın en mühim ve elzem ve gerek Anadolu ve gerek Arabistan menbalarının en ziyade tezyîdi tez elden pây taht-ı şahânelerinden Bağdat'a ve ondan dahi Basra körfezine kadar bir demir yol hattı inşâsına menuttur ki vilâyatını dahi ihyâ ve imâr edebilir. Zât-ı hazret-i şahâneleri Anadolu kıtasında madenli, ormanlı ve mahsullü pekçok memâlike mâliktir. Lâkin Anadolu dahi aynı Bağdat vilayeti gibi hâl-i metrûkta bırakılmıştır. Ecdâd-ı azâmları devr-i saltanatlarında ma'mur ve abâdân olan Konya gibi bilâd-ı cesime el-yevm hâl-i harabında gibidir. Bunla-

rın paytaht-ı saltanat-ı seniyye ve Avrupa ile doğrudan doğruya ihtilât edecek vasıtaları olmuş olsa ticaretlerinde fevkâlâde terakkiyat hâsıl olarak evvelki servet ve ma'muriyetlerini kesb edebilirler. Dicle nehrinin şark cihetinde cereyan ettiği sahralardan bir demir yol hattı tutulup da Diyarbekir, Mardin ve Urbil'in ve bunlara emsâl olan bilâdi yek-diğerine rapt etse Anadolu cihetine ticaret kapıları açılıp birtakım vasi' nahiyelere yerli ve kâr-güzâr nice sekene celb ve davet edebilir.

Tarif-i hâlisânem olan şimendifer hattı zât-ı şahânelerinin mâlik olduğu Anadolu kıtasında bir şahdamar gibi cadde-i tarik olup birtakım tabi'aları ile Bahr-i sefidin şark-i şimâlide olan sevâhilleri ile ihtilat hâsıl olur ve karadan dahi Hindistan'a öyle bir doğru cadde açılmış olur ki İngiltere'ce gayet mühim ise de politika ve ticaretçe olan kıymetine nâşi devlet-i aliyye hakkında olacak ehemmiyeti dahi İngiltere'den noksan olamaz. Zann-ı kavî-yi hâlisânem üzere İngiltere'de birtakım zevât-ı kirâm ve eshâb-i iktidârın nüfûzu tahtında birçok öyle sermâyedârân vardır ki, öteden beri devlet-i aliyye hayr-hâhânı olarak bu uğura hiçbir sarfiyâttan geri durmayarak şu büyük caddenin inşaâtına taliptirler.

Doğru Hindistan'a mümted olan biribirine refik iki büyük caddenin birine devlet-i aliyyenin mâlik olmasından politika ve ticaretçe ne derece ehemmiyet olacağı tariften müstağnidir. Böyle bir caddeden cümleden ziyâde istifâde edecek İngiliz devleti olacağından, İngilizlerin menâfi-i mahsûsasına dahi imrâr edeceği şu memâlik-i cesime kuvvetli müstakil dost bir devletin yedd-i iktidarında bulunsun. Hatta İngiliz devleti ittifakı cihetiyle dahi devlet-i aliyyeyi düşmanlarından muhafazaya hazırdır. İşte bu sebeple ve iki büyük maksada mebni Haziran dört muahedesi zat-ı şahâneleri ile tanzim olunmuştur. Maliyecesi, Anadolu, Arabistan ve Suriye vilayetlerinden geçen bir şimendifer hazine-i şâhânelerine varidat-ı cesime hasıl eder. Çünkü bu şimendifer ile evvela bu üç vilayet-i cesimenin yek-diğeriyle seri' ve sehil ve vasıta-ı ihtilâtıye hâsıl olur ve birçok ticaret kapıları açılarak bu üç vilayet mahsulleri büyük bir revaç bulur ve havas u âvâm birçok kâr u kesb hâsıl olur. Bundan ma'ada el-yevm vahşi kabileler mekânı olan bu vilâyât-ı cesimeye rabıtalı ve mütemeddin ve sahib-i kudret sekene davet olunup ikâmet ederler. Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde olan seyr-i sefâyîn dahi dikkat-i azimeye şâyândır. Bu mes'ele müdebbirâne ve âkilâne hareketler ile hal olunabilir. Bu iki meşhur şehrin ticaretçe hâsıl edeceği menâfi-i cesime hakkında ecnebi müteahhidlere her nasıl ise ziyâde bir ruhsat verilmedi ve bir İngiliz kumpanyası bu hususta büyük himmet edecek iken iki vapurdan ziyâde istihdamına müsaâde olunmadı. Bu maküle taksimatın da külliyen men'i hatta sermayedârânın ister yerliden olsun ister ecnebiden, bu maküle ihdasata teşvik ve tahrik kılınması kâr-ı akıldır. Mezkûr nehirlere ne kadar ziyâde vapur işletilse hem o kadar ziyâde varidât hâsıl olur hem ahâlî servet ve saâdete mâlik olur ve hem umûm memâlik ondan istifade eder. İmdi mezkûr Dicle ve Fırat nehirlerinde kesret-i ticâretten Bâbıâli'ye hâsıl olacak menâfi'-i kesire-i maliyeden ma'ada nehirlerin iki tarafında mukîm ehl-i arz ve kâr-güzar ahâlîler dahi bulunup müddet-i medideden beri oralarda müşahede olunan şûreş ve ihtilattan dahi azâde olunur. Hülefâ-yı muazzam-ı İslâmiyenin hükûmeti zamanlarında memâlik-i mezkûre ahalisinin ne derece müteaddid ve san'atlı cedveller küşâd ederek arazileri sulattırmaya ve mahsulât-ı cesime ve mütenevviaya muvaffak olmuş oldukları bâlâda rivâyet olundu idi. Mezkûr kanalların hatları hâlâ mevcuttur. Fakat dikkatsizlik ve ahaliden dolayı bunların yatakları şimdi hep dolmuş kapanmış bunlar yeniden küşâd olundukta el-yevm çöl şeklinde bulunan birtakım arazi-yi vasia tekrar mahsûldar ve meyve-dâr olabilir.

Arabistan'ın ma'muriyet-i sabıkasına ısâli için elzem ve lâbüb olan tedbir gerek bedevileri ve gerek sair seyyar vahşi Arap kabilelerini taht-ı zabt u rapta almak tedbiridir. Bunlardır ehl-i arz ve kâr-güzâr ahâlîlere dehşet veren ve Arabistan'ı bulunduğu hâl-i hazıra ilka eden bunlar dahi devlet-i aliyyeye bir menba-ı servet olabilir. Lakin şimdiki hallerinde ticaret ve zira'at-ı memâlike mâni olmamalarıyla menba-ı muzırrat olmaktadırlar. Bunlar hakkında dahi tedâbir-i lâzime ittihaz olunduğu halde terk-i vahşetle çabuk terbiye olup imlâya gelebilirler. Buna bir tecrübe de vâki olup bunlara Fırat nehri kenarında olan dehr-nâm mahall makarr ittihâz olundu ve bir bedevî nahiyesi teşkîl olunarak bir müdürün maiyetine dahi bir fırka süvari ve hafif piyade asker i'tâ kılındı idi bu tecrübe ile bir muvaffakiyet hasıl olmuştu. Zannederim lakin sonradan buralarda idarece meşhûd olan tebeddülden dolayı Dehr'de olan hükûmet-i mahalliyede Arap kabilelerinin zaptı ve oralarda ibkâ-yı asayîş için bir iktidâr bırakılmıştır. Şimdi efkâr-ı hâlisânem üzere yine bu tecrübeye müracâat olunup, Fırat ve Dicle nehirlerinin bazı mahallerinde asker ikâmet ettirmek yahud oralarda askerî kabileler ikâmet ettirmek gibi teşebbüsâta himmet olundukta ve hatta Arap kabileleri ekseriye yağma ve talan niyetiyle nehri imrâr edegeldiklerinden onları beri tarafa geçirmemeğe bir çare bulunabilir.

Bunlara ziraatları için bir miktar arazi verilip buna bedel muharebe esnasında ordu-yı hümâyuna süvârî vermekle mükellef olmalıdırlar. Hîn-i hacette hidemât-ı askeriyeye hazır bulunmaları için senede bir ya iki defa bir mevkiye celb ettirilip ta'lim ettirilmelidir.

Bedevî Araplar bir kere bu vechile taht-ı zapta alınıp da hiçbir tarafta yağmakârlık edemez oldukları halde ticaret ve emsâli olan sâir kâr-ı kisbe mecbûr olurlar. Koyunların hâsıl olan yapak ve deve ve esblerinin kılları ile kârlı ahz ve i'tâlar edebilirler. Şimdiye değin hiçbir vergiyle mükellef olmayıp hatta kervânları tâlân ve ehl-i ziraata hasarat etmeleri uğruna fenâ bir politika ve bir adete riayetle sergerdelerine atiye ve avâid dahi verilir idi. Eğer, bedevîler nakd ile vergi veremezler ise bedelen verebilip hafif süvari alayların techîzi için en âlâ esblerinden bedel verebilirler. Mezkûr Arap atlarının küllisi ise el-ân Hindistan'a nakl olunmaktadır.

İşte memâlik-i şahânelerinin Asya kıtasının hüsn-i idâresi ve menâbi-i servet ve ma'muriyetinin tezyîdi bâbında zann-ı hâlisânemce mümkün görülen tedâbir ve teşebbüsât bervech-i bâlâ-arz ve ifade olunmuş olup bunlar niyat-ı hayriyye itiyâd-ı şahânelerine muvafık buyrulup icrâ-yı iktizâsı murâd-ı şahânelerinden dahi olsa da gayet hamiyetli muktedir ve mücârebü'l-etvâr me'murîn ve rüesâya dahi destresi olunmadıkça mevki-i icrâya vaz'ı ve hususiyle menâfi-i devlet-i aliyelerine şayân surette hüsn-i husûle gelmesi te'min olunamaz.

Bazı umûr-i mühimme-i devlette ecnebi mütehayyiratından ehl-i erbâbının istihdâmı hakkında dahi meyl ve rağbet-i şahâneleri vâki olduğu lisân-ı hikmet beyân-ı şahânelerinden defaatle mesmu'-ı hâlisânem olmuştu. İşbu niyât-ı hayriyyet i'tiyâd-ı şahânelerini gerek kraliçe hazretleri ve gerek hükûmet-i kemâl-i mahzûziyetle takdir edip mülk ve devletlerinin kuvvet ve istiklâlini müstelzem olan bu ma'kule ıslahat

ve tanzimâtın hüsn-i husullerini dahi bir rehin-i kâvi ve giranbahâ addeylemişlerdir. Gerek buna ve gerek müsa'ade-i şâhânelerine istinaden şu yolda arz ve beyâna ihtisâr ederim ki bu makûle muteberân-ı ecnebiyenin yalnız maiyette istihdamları maksada kafi olmayıp şekl ve tarz-ı idarenin esasen tebeddülü mültezem-i şâhâneleri olduğu halde Avrupalıların en mu'tena ve baş memuriyetlerde istihdamları sâye-i muvaffakiyetvâye-i şahânelerinde bunlara ruhsat-ı istiklâl ve kudret-i kâmile i'tâsı dahi icâb eder ve ol vechile bunlarda vüsûl ve emniyet-i şahânelerine şayân ve muvaffakiyetleriyle isbât-ı gayret ve hamiyet eden zevât-ı mutebere bulunacağı dahi müsellemdir. Yetişir ki meslek ve hareketlerinde kâmilen serbest olup huzur-ı şâhânelerinde muvaffak olacakları hidemât-ı hayriyye ve makûlelerine bazı eshâb-ı garaz ve hased-kârân tarafından keşide-yi sed-i mümaneât olunmasın. Bu makûle ecnebilerin hidemat ve muavenetlerinden Rusya İmparatoruna ne istifâdeler ettikleri ranâ ma'lumdur ve Rusya ne olduysa onların himmetiyle oldu dahi diyebilir. Bunlara emniyet olunup Rusya'nın en büyük mesnedleri ve rütbeleri de verildi ve hizmet ettikleri Rusya devletine ve milletine asıl Ruslardan ziyade gayret ve sadakât-ı hamiyet dahi ibrâz edenler oldu. Zât-ı hazret-i şahâneleri dahi kudret ve azamet-i saltanat-ı seniyyelerine böyle bir üss-i kâvi vaz' buyurabilir ve bundan teba'a-ı şâhâneleri dahi istifâde edip ileride hüsn-i idâre-i devlette bunlara redif ve halef olacak bendegân dahi hâsıl olabilir. Serkeştlerinden bil-istifâde muhataradan necât bulan nice devletlerin ahvâli tevarih-i cihanda mukayyeddir. Bunlardan bazıları afetzede olduktan sonra evvelki hallerinden daha a'la bir hâle intikâl eylediler. Hatta Prusya devleti buna mütehayyir olacak derecede bir numûnedir.

Bu devletin başına gelen felaketlerden istifâde edip de bilcümle su-i istimâlâtın def' ve izâlesi ve nizâmât ve ihdâsât-ı cedideleri ile nereden nereye geldiği hakikaten şâyân-ı istiğrâbdır. Bu dehrin iptidâlarında Napolyon Prusya devletini en edna bir kraliyet derecesine tenzil edip hükümdârân-ı düvel Avrupa'da hiçbir kadr ve haysiyeti kalmamıştı. Şimdi ise o Prusya Avrupa'nın en büyük imparatorlarının mabedi oldu. Bu dahi müdirân-ı umûrunun devletin başına gelen felaketleri daima der-hatır edip onları mucib olan ilel ve esbâbdan ictinâb etmeleri sâyesinde oldu. Devlet-i aliyye ise daha büyük muvaffakıyetle Prusya ayarına gidilebilir. Zât-ı hazret-i şahâneleri rûy-i zeminin en a'la kıtalarına mâliktir. Teba'a-ı şâhâneleri hidemât-ı devletleri içün en a'la ve en bahâdır asker hazinesidir. Meşhûr ordular ve kıymetli donanmalar daima evâmir-i şahânelerinin inkıyâdına hazır u âmâdedir. Zât-ı hazret-i mülûkânelerinin netice-i âmâli teba'a-ı şahânelerinin sa'adet ve refahiyetleridir.

Bu makûle kudret-i terakki ve servet menbâ'ları ve bunların hüsn-i istimâli ile ânbeân tezyîdi ve makûl ve müdebbir bir idâre-i dahilî devlet-i Osmaniyeyi misl-i nâ-mesbûk azamet, şeref ve ikbâle nâil edebilir. Devlet-i aliyyelerinin bu vechile ihyâsı ancak sâye-i muvaffakiyet-vâye-i cenâb-ı mülkdârilerinde husûl-pezîr olabilir.[4]

Sultan Abdülhamid'in Cevabı

İngiltere elçisi Mister Layard'ın 17 Temmuz 1294 tarihiyle gönderdiği muhtırasına cevaben İngiltere devleti ile yapılan muahedenâme içinde kendi hattımla (Hukûk-ı şahâneme asla halel gelmemek şartıyla) yazdığım tabirâta İngiltere kabinetörünce verilen yanlış manâlara, karşı taraftan cevap verilmesi lâzım geldiğinden bunun üzerine hariciye nazırlığı ile Sadrazamlık uhdesinde bulunan Saffet paşa ile bilmüzakere mezkûr cevabın tesvîdi kendisine yaptırıldığı halde tebyizini dahi bi't-tekrâr kendi hattımla yazarak müşarileyh İngiliz elçisi Mister Layard'a gönderilen cevabın suretidir (yevm-i Çarşamba fî 15 Şa'ban 1295 ve fî 2 Ağustos 1294)

Yevm-i mezkûrda bu Hat-ı Humâyûnum Esvapçıbaşı İsmet Bey vasıtasıyla İngiliz elçisi Mister Layard'a gönderilmiş olduğu

Memâlik-i şahânelerimizce lâzımü'l-icrâ ishalata dair layiha-ı mufassalanızı bi'l-defaât mütalâa eyledim bunun münderecâtı memâlik ve teb'aamızın terakki-i saadet halini mucip efkâr ve mütalâat-ı saibeden ibaret olduğundan gerek taraf-ı şahânelerimize gerek memleketimize olan kemâl-i muhabbet ve hüsn-i niyet-i sefirânenizi (bir kelime okunamadı) takdir ettim. Lâhiyâ-ı mezkûrda sadrazama dahi ira'e olunarak onları da bu bâbdaki hissiyâtımıza müşterek buldum. Devlet-i aliyyemizin muhtaç olduğu ıslahâtı memâlik ve ahâlimizce hakikaten menfaat-bahs olacak şekil ve surette usûl ve adâtımıza tatbiken bir ân evel peyderpey mevki'i icrâya getirmek için bâb-ı âlimize taraf-ı şahânemizden evâmir ve iradât ve i'tâ ve bu bâbda uhde-i hükümdarânemize ait vezâifi bitemamiha icrâ eylemekten geri durmayacağımın nezd-i asilânelerinde meczûmiyetinden mutmainim.

İşbu layiha hakkında sadrazamla esnâ-yı müsahabatımda müşarileyh tarafından devleteyn beyninde akd olunan muahede-i âhire tasrifnâmesi bâlâsına keşîde eylediğim hat üzerine İngiltere kabinesince bazı manalar verilmiş olduğu ifâde olunup ancak ma'lum-ı sefirâneniz olduğu vechile bu misillü muahedât ve mukavelâtın in'ikarına sahib-i mülk olan padişahın hukukunun vikâyesi şartı musarrih olması yapılan mu'ahedenin hükm ve kuvvetini te'yid edeceği âşikâr olup mu'ahede-i mezkûrenin akdi esnada işin müsta'ciliyetiyle beraber gayetle suret-i hafîyede tutulmasının ehemmiyetine binaen hey'et-i vükelâmız beyninde etrafıyla ve layıkıyla te'emmül ve tedkika vakt bulunmadığından şart-ı mezkûr nasılsa derc edilmiş olduğu cihetle bu sehvi tashih ve ıslahat-ı matlûbenin ne surette olacağı tasrih etmek için bu yolda hat keşîde olunmuş ve İngiltere devletince dahi hukuk-ı mukaddisemizin tamamen vikâyesiyle icrâ-yı ıslâhât matlûb olduğundan bu bâbda efkâr ve mütala'atımızda ittihad bulunmuş zât-ı sefirâneniz tarafına verilen imzalı varakada dahi hatt-ı mezkûrdaki şerâitin mer'iyeti beyân edilmiş olmakla vukû' bulan bir sehvin tarafeyn-i müte'ahhidinin efkârına mutabık vechile tarafımızdan tashih olunduğunun meziyyet ve ehemmiyeti Devlet-i metbuanızca takdir olunacağı ümidinde ve bu bâbda bir gûne müşkilâta mahal olmadığı zann-ı kavisinde olduğumu iş'âr ederim.[5] ☆

1 P.R.O F.O 424/67 No: 241

2 Çelik, Dr. Hüseyin, "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Kıbrıs'ın İdaresi İngiltere'ye Nasıl Bırakıldı", *Tarih ve Toplum*, Ocak 1992, Sayı: 97, s.27-31

3 P.R.O F.O 78/2789 No: 692

4 Başbakanlık Arşivi, YEA, Kısım: 14, Zarf: 126, Karton: 7, Evrak: 163

5 a.g. evrakın ilâvesi.

Üzerinde Düşünülmüş Cesur Bir Çalışma

CEMİL KOÇAK

Taner Akçam, Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

Taner Akçam, hacim bakımından küçük, fakat ele aldığı konu ve ortaya koyduğu görüşler açısından bu çok önemli kitabında, bize, bizâtihi "Ermeni Meselesi"ni değil, bu "mesele"yi niçin serbestçe konuşup, tartışamadığımızı açıklıyor.

Akçam, Türk ulusal kimliğinin belirlenmesinde ve şekillenmesinde rol oynamış hayli acılı bir târihî süreci kavramamızı istiyor. Çünkü o süreç ki, târihin belirli bir ânında acılı bir öyküye, dramatik bir katliama dönüşecektir. Ama sorun (maalesef) bununla da kalmıyor. Akçam, bu sürecin yarattığı "Türk Ulusal Kimliği"ni sorgulamadığımız ve yeniden biçimlendirmediğimiz takdirde, yolumuzun üzerinde bu tür acılı katliamların bizi beklediği uyarısında bulunuyor ki, sorunun/konunun tüyler ürpertici yönü de zâten burada....

Yazar, çalışmasının başında amacını şöyle açıklıyor:

"Konunun burada ele alınış biçimi, Türkiye'deki alışılmış tartışmalara oldukça yabancıdır. [Burada] Ermeni kırımının olup olmadığı tartışılmamaktadır. Aksine, kırımı niçin reddettiğimiz, niçin üzerinde tartışmaktan kaçtığımız sorusunun cevâbı aranmaya çalışılmaktadır. Resmî Türk kaynaklarının bile 300.000 olarak verdiği, dönemin resmî Osmanlı kaynaklarında [ise] 800.000 olarak geçen ölümler, hemen hemen tüm eserlerde, 'hava koşulları, yaşlılık, açlık' gibi nedenlerle izah edilmekte ve haklı gösterilmektedir. Bu bir insanlık ayıbıdır. Çünkü, bir yılda bu kadar insanın 'istenmeyerek bile olsa' ölmüş olmasından duyulması gereken üzüntünün zerresini bile bu eserlerde bulmak mümkün değildir. Kendi rakamlarıyla bile 300.000 insanın ölümü, büyük bir rahatlıkla, 'hak ettiler' biçiminde izah edilmektedir. Bir yıl içinde 300.000 insanın ölmesinin (güne vurulduğunda neredeyse gün başına 1000 kişi düşmektedir) korkunçluğu üzerinde düşünmek, bu tür olayların nasıl engellenebileceği üzerine açıkça tartışmak yerine, 'kulaklarına küpe olsun, yoksa yine yaparız' türünden bir tavır, bu eserlerin tümüne egemendir. Sebepleri ne olursa olsun, ortada olan bir barbarlığa karşı çıkmak, bundan üzüntü duymak yerine, bunu doğru bulmak, savunmak tercih ediliyor. Bu tür bir tavrın doğrudan bir sonucu vardır ve beni ürküten asıl budur: Benzeri koşullar olursa yine aynısını yaparız. Korkulması gereken bu ruh hâlidir.(...)

Kitabın amacı, Türk ulusal kimliği üzerine sesli düşünmektir. Türk ulusal kimliğine eleştirel bakmak, onun yıkıcı potansiyellerine dikkat çekmek ve onun siyâsî yaşamın temel belirleyicisi olmaktan çıkması gerektiğini göstermektir."

Akçam'ın çalışmasının "merkezinde Türk ulusal kimliği ve onun ruh hâlini 'anlama' çabası" yatıyor. Çünkü, yazara göre, "Ermeni katlîâmına yol açan nedenlerin önemli bir kısmı, Türk ulusal kimliğinin ortaya çıkış koşullarında ve niteliğinde yatmaktadır."

Akçam öncelikle olayı anlamaya çalışıyor. Ama anlamaya çalışmak, olayı haklı görmenin ve haklı göstermenin ilk adımı da olabilir. Bundan da kaçınıyor.

"'Anlamak' ve 'açıklamak' çabası (....) birçok durumda, yumuşatıcı, özür dileyici bir tutum olarak anlaşılabilmektedir. Oysa, her anlama çabası, özür dilemenin bir biçimi değil, doğru suçlayabilmenin ve yargılayabilmenin bir yoludur. (....) amacımın, 'ders çıkarmak ve tekrârına engel olmak' sâiki ile, suçu işleyeni 'anlamak' olduğunu tekrâr edeyim. (....)

Bu tür toplu katliamları ortaya çıkaran toplumsal koşulların veruh hâlinin devâm edip etmediğini araştırmak çok daha anlamlıdır. Ancak böylece, toplumların bağrında, farklı biçimlerde de olsa, açığa çıkabilecek barbarlık potansiyellerini anlayabilir ve engelleyebiliriz. (...)

Ermeni kırımı üzerine susmamızın veyâ bu bahis açılınca cin çarpmışa dönmemizin nedeni, konunun ulusal kimliğimizin tümüyle tabu hâline getirilmiş en 'hassas' bölgesini oluşturmasıdır. (...) Geniş bir kesime konuyu unutma arzusunun egemen olduğunu söylersek, fazlaca abartmış olmayız.(....) Eleştirel sol, sosyalist yazarlar arasında [bile], Ermeni kırımı sorununu doğrudan ele alan bir isim bildiğim kadarı ile yoktur. (...) Târihin bu sayfası 'yaşanmamış' muamelesi görmektedir. (....)

Asıl zor olan, eleştirel çevrelerin 'suskunluğunu' anlamaktır. Ne yasal zorunluluklar, ne de devlet baskısı gibi nedenler bu konuda açıklayıcı olabilir. Kanımca tercih edilmiş bir suskunluktur bu... Çünkü, konuya el atınca, hem doğruluğu tartışılmaz biçimde kabul edilmiş bir takım modeller işe yaramayacak, hem de mevcut düşünme kalıpları ile açıklaması mümkün olmayan bir takım 'nâhoş' sorularla karşılaşılacaktır. Bu nedenle, üzerinden 80 yıl geçtiği için kabuk tuttuğuna inanılan bir yarayı kaşımamak tercih edilmektedir."

Yazar, Türk ulusal kimliğinden ne anladığını açıkladıktan sonra, bu kimliğin oluşma sürecine eğilerek, bu süreçte yer alan târihî koşulları ortaya çıkarıyor. Öncelikle Türk milliyetçiliğinin târih sahnesine bir hayli geç çıkışını, bu gecikmenin nedenlerini ve olumsuz sonuçlarını değerlendiriyor. Sürekli aşağılanan, yok olma/edilme korkusu içinde yaşayan ve bunun sonucunda da Hıristiyan ve azınlık düşmanlığına dönüşen bir süreç içinde gelişen toplum, kendi üstün geçmişini ön plâna çıkarmak zorunda kalacaktır. Sürekli yenilgiler, toprak kayıpları, göçler ve Müslüman katliamları, Batılıla-

rın çifte standartları, Batı'nın Hıristiyan azınlıkları desteklemesi, sürekli küçük düşürülmeler, Türk ulusal kimliğinin belirlenmesi sürecinde belirleyici ögelerden birkaçıdır. Bunun sonucu ise, sürekli beslenen bir intikam duygusu olacaktır.

"Öncelikle yapılması gereken, davranışlarımızı belirlediği anlaşılan bu faktörleri, herhangi bir değer yüklenmeden, olduğu gibi tesbit edebilmektir. Bu aşamada, belli bir ulusal ruh hâlinin oluşmasına yol açan bu faktörlerin ne kadar gerçekliğin ifâdesi olup olmadıkları ikinci dereceden önemlidir. Gerçeklikle abartma veyâ kuruntu arasındaki sınırı çekmeye çalışmanın fazlaca zor, ama aynı zamanda belirleyici de olmadığını düşünüyorum. Çünkü bu etkenler, gerçek olsun veyâ olmasınlar geniş yığınlar tarafından gerçek olarak kavrandıktan sonra, zâten birer gerçeklik hâline gelir ve öyle de işlerler. Nitekim bizim târihimizde de böyle olmuştur."

Taner Akçam, Türk ulusal kimliğinin oluşumu sürecindeki târihî gelişmeleri ve bunun yarattığı belirgin özellikleri sıraladıktan sonra, bunun Ermeni kırımı ile olan ilişkisini ele alıyor.

"Şiddet ve barbarlık gösterilerimizi, buna yol açan nedenlerde haklı olduğumuz bahanesiyle izah etmek son derece yaygın bir mantıktır. İşlediğimiz büyük suçları, başkalarının günahlarını bahane ederek, onların arkasına sığınarak örtmeye veyâ gerekçelendirmeye çalışmışızdır. Bunun bir ulusal özelliğimiz olduğunu söylersem, abartmış olmam...

Burada asıl yargılanmaya çalışılacak olan da bu bakıştır. Çünkü sorun, 'haklı olup olmamakta' yatmamaktadır. Önemli olan, bu 'haklı olmak' mantığının ve onun yol açtığı ruh hâlinin ne tür şiddet potansiyellerine yol açtığını görebilmek ve gösterebilmektir. (...)

Sonuçta barbarlığımız değil, 'haklı olduğumuz' bizim için daha önemli olmaktadır. Oysa görülmek zorundadır ki, bu mantıkla ancak barbarlıklarımızı gerekçelendirmekteyiz. (....)

Şu veyâ bu nedenle açığa çıkan barbarlık potansiyellerini 'gerekçelendirmeye' veya haklı göstermeye yönelik bir mantık büyük kıyımların ön hazırlayıcısı ve gelecektekilerin de habercisidir. Burada benim yapmak istediğim, öncelikle bu tür bir ruh hâlini tanımlamaya, buna yol açan nedenleri açığa çıkarmaya çalışmaktır. Kısmen, belki de bilinç altında işleyen bu süreçleri bilince çıkarmak, bu ruh hâlinin yol açabileceği barbarlıkları engellemek için kaçınılmaz bir zorunluluktur.(....)

Ama görülmesi gereken, yukarıda çizdiğimiz tablonun, Ermeni katliâmında son derece belirleyici rol oynadığıdır. Kabaca çerçevesi çizilmeye çalışılan ortam ve ruh hâli içinde oluşan ve gelişen Türk ulusal kimliği, en son kalan azınlık grubunu, tüm bu gelişmelerin sorumlusu olarak görmeye son derece yatkındı ve öyle de oldu. Ermeniler, son büyük Hıristiyan azınlık olarak, İmparatorluk'tan birbiri ardı sıra ayrılan diğer Hristiyan azınlıkların hesâbını ödediler."

Yazar, çalışmasının son kısmında Ermeni kırımı üzerindeki görüşlerini belirtiyor. Osmanlı Devleti'nde kırım süreci ve târihçesini ele alıyor.

"Ayrıca belirtmek gerekir ki, elde, Ermenilerin imhâ edilmelerine ilişkin karârı veyâ emri ihtivâ eden bir belge yoktur. Vâr olan belgeler sürgün başladıktan sonra yayınlanmışlardır... (...)

.... İmhânın plânlı bir eylem olduğu anlaşılsa bile, bu belgeler arasında resmî bir hükûmet karârı yoktur. Olayların gelişimi ile yayınlanan belgeler arasında doğrudan bir ilişki kurmanın zorluğu, gelişmeleri, resmî belgeler üzerinden anlatmayı olanaksız kılmaktadır. Gerçekte yaşananlarla, konuya ilişkin yayınlanan tâlimatnâmeler iki ayrı olgu olarak ele alınmalıdırlar.

Olayların gelişim seyrine ilişkin, görgü tanıklarının ifâdelerine, Konsolosluk raporlarına veyâ bu dönemde bölgede görev yapan asker, hastabakıcı, misyoner gibi yabancı görevlilerin aktarmalarına dayanarak tama yakın bir tablo elde etmek mümkündür. Birbirlerinden habersiz ve farklı yerlerde olan bu insanların aktarmalarında dikkati çeken, mevcut tüm farklılıklara rağmen, belli bir plân doğrultusunda hareket edildiğidir. Bu, önemli bir noktadır. Çünkü Türk tarafı sürekli olarak plânlı bir yok etmenin olmadığını iddia etmektedir.

Gerçekten de, Ermeni kırımına değişik bir özellik veren şey, onun görünüşteki düzensizliği ve sistemsizliğidir. İlk görünüşte, merkezî bir yok etme plânı yerine, yerel yöneticilerin suistimâllerinden veyâ kontrol edilemeyen halk kitlelerinin saldırılarından oluşmuş istenmeyen katliamlar dizisinin söz konusu olduğu izlenimi ortaya çıkabilmektedir. (...)

Bizim için bu tartışmanın ilginç yanı, merkezî olarak plânlanmış kitlesel bir kırımın olup olmaması değildir. (...) ... Ermenilerin (...) merkezi bir emirle yok edildiklerini kanıtlayacak bol miktarda malzeme mevcuttur. Ne sürgünlerin başlangıcında, ne yollarda, ne de ilk yerleşim yerleri olarak ilân edilen yerlerde,bir halkın göçünü örgütlemeye yönelik tek bir düzenlemeye bile gidilmemiş olması dahi, bu plânlı yok etme amacını kanıtlamaya yeter... Asıl ilginç olan böylesi merkezî plânlanmış bir eylemi bu derece bulanıklıkta bırakmayı başaran zihniyetin kendisidir..."

"Soykırımın varlığının Türkiye tarafından red edilmesinin konu üzerinde yapılan tartışmalara olumsuz bir etkisi olmuştur. Olayın inkâr edilmesi birçok târihçiyi, yapılanın plânlı bir katliam olduğunu ispat çabasına itmiştir.

Bu nedenle böyle bir katliâmın olup olmadığı; meydana gelen ölümlerin ne derece merkezi, plânlanmış bir eylemin ürünü olup olmadıkları gibi sorular, sürekli olarak tartışmaların merkezini işgâl etmiştir. Sonuçta bir kısır döngü ortaya çıkmış, yapılması zorunlu tartışmaların önü tıkanmıştır."

Akçam, Ermeni kırımının ardında bir ırkçılık ya da ideolojik bir güdü olmadığını vurguluyor. Aksine, kırım, kendisini ölümün sınırında gören bir devlet ve toplumun saldırgan bir reaksiyonundan ibârettir.

Yazarın, kanımca, üzerinde durduğu çok önemli bir nokta da, kırımın yazılı belgelerini bulmaya çalışanlara ve çalışacak olanlara uyarısıdır. Akçam, bu noktada Şark zihniyetinin gerçekle yazılı resmî belge arasında kurduğu ve Batılıların bir türlü anlayamadığı (ve belki de hiç anlayamayacağı) ilişki türünü ortaya çıkarıyor:

"Osmanlı-Türk yöneticilerinin devlet yönetme felsefelerinin ilginç bir örneği de yazılı belgelerle kurmuş oldukları ilişki biçimidir. Hattâ onların, merkezî plânlanmış katliam eylemini, aşırı pragmatizm olarak tanımladığımız felsefeleri sâyesinde, bu derece bulanıklıkta bırakmayı başardıklarını söyleyebiliriz. Burada, Osmanlı-Türk yöneticilerinin yönetim zihniyetlerini anlayamayan bâzı Batılı ve Ermeni araştırmacıların ilginç bir tuzağa düştüklerinden dahi söz edebiliriz. Yazılı belgelerle yaşanan olaylar arasında doğrudan ilişki kurmak isteyen Batılı araştırmacılar, Ermenilerin toptan yok edilme plânını ve bu plâna ilişkin emirleri aramakta, bunların olmadığı durumda ise, imhâ edildikleri fikrinden hareket etmektedirler. Hattâ, belge bulmak baskısı altında kalarak, sahte oldukları iddia edilen bâzı belgeleri yayınlayanlar dahi olmuştur.

Ana hâtâ, yazılı belgelerle, kânunlar dünyâsı ile toplumsal yaşam arasında birebir ilişki kurmak gibi bir mantıktan hareket edilmesinden kaynaklanmaktadır. Toplu bir kitlesel katliam olmuşsa, bunun yazılı emirlerinin de verilmiş olması gerektiği düşünülmektedir. Oysa Osmanlı-İslâm dünyasında yazılı belgelerie kurulmuş son derece fonksiyonel bir ilişki söz konusudur. Yazılı belgeler sâdece yaşanan gerçekleri belgelemek için değil, gerçekleri manipüle etme araçları olarak da kullanılmışlardır. (...)

Bu tür bir yönetim zihniyetinin doğal bir ürünü de belge bırakmak olayına zâten kuşkuyla bakmak ve bir takım 'karışık' olayları mümkün olduğu kadar 'belgesiz' hâlletmek alışkanlığıdır. Nitekim Ermeni katliamlarına ilişkin kararlar, esas olarak şifâhen (sözlü olarak) verilmiştir. (....)

Bu nedenle, Türk arşivlerinin saklı tutulduğu ve katliam emirlerinin, eğer yok edilmemişlerse, hâlâ oralarda bulunabileceğini iddia edenler, bu belgeler açıldığında, değil katliam emrine ilişkin belgelere, aksine, Ermenilere kötü muâmele yapmış olanlar hakkında

yapılan soruşturmalara ilişkin belgelere rastlarlarsa hiç şaşırmamalıdırlar.(...)

Benim burada dikkat çekmek istediğim, belgelerle belli tür ilişki kurmanın önemli hatâlara yol açabileceğidir. Çünkü yazılı belgelerle farklı ilişki kurmayı gelenek hâlini getirmiş bir zihniyet söz konusudur. Gerçek hayâtı, yaşanana yakın belgelemek fikri bu tür bir zihniyet dünyâsında yer almamaktadır. Belgeler, yansıtılması istenen şeye göre de düzenlenmektedirler. Bu nedenle, Ermeni kırımı konusunda, kırım emrinin verildiği yazılı belgeler aramak fikri, olayı anlamada eksik bir bakış açısına denk düşmektedir. Asıl önemli olan bu zihniyet dünyâsının nasıl işlediğini açığa çıkarabilmektir. Bu ise, belgeleri ele almada ve değerlendirmede değişik bir yaklaşımı gerekli kılmaktadır."

Yazar, kırım sonucunda, Anadolu'nun Türkleştirildiğini, yağma sonucunda servet biriminin el değiştirdiğini, bu şekilde Anadolu'da ulusal bir devletin kurulmasının mümkün olabileceğini belirtiyor. Savaş, kırımı doğuran değil, kolaylaştıran bir işlev görmüştür. Akçam, kırımın Sarıkamış'tan hemen sonra Çanakkale savaşına denk düşmesine de dikkat çekiyor ve bunun tesâdüf olamayacağını vurguluyor. Kırıma, sâdece devletin resmî ya da yarı-resmî örgütleri değil, sivil halk da iştirâk etmiştir ve bunun sonuçları çok önemlidir:

"Resmi toplum böyle bir olayı red etmekte, tabu hâline getirmekte ve tartışılmasına dahi izin vermemektedir. Oysa toplum nezdinde hemen hemen herkes böyle bir olayın olduğunu kabul etmekte (...) konuya ilişkin hikâyeler dinlemekte ve anlatmaktadır.

Fakat bundan daha da önemli olan, resmî olarak konunun yok sayılmasının büyük bir kayıtsızlıkla karşılanması ve eleştirisiz kabul edilmesidir.(...)

Bu tür bir tavır alışta, Osmanlı-Türk toplumunun bir özelliği olan, 'resmi ve sivil toplum' ayrımının önemli bir payı vardır. Osmanlı-Türk toplumunda bir 'ikilik' söz konusudur. İnsanlararası ilişkileri bu 'ikili yapı' belirlemekte, davranışlar buna göre ayarlanmaktadır. (...)

Bir tarafta resmî toplum vardır. (...) Resmî toplumun tutum ve kararları, onların yanlışlığını bilsek bile, uyduğumuz şeylerdir. Ayrıca bir de sivil, gayri resmî toplum vardır. Burada resmî toplumun yasak saydığı şeyler son derece doğal olarak yaşanır. Yasak olup olmadıkları çok önemli değildir. Hattâ, yasak oldukları bilinir, ama fazla ciddiye alınmaz. (...)

Bu tür dünyâların oluşmasının önemli bir nedeni kânun, hukuk sistemi ile yönetici pratikleri arasında bir uçurumun vâr olmasıdır. Hukuk normlarını kendi davranışlarında esas almayan bir yönetim kültürü oluşmuştur. Yöneten de, yönetilen de, günlük yaşamın yazılı hukuk kurallarına göre düzenlenmediğinin bilincindedir. Yazılı hukuk ile günlük hayat arasındaki kopukluğun sonuçlarından birisi de, devletin halk tarafından kendisi dışında bir kurum olarak kavranmasıdır. Bir toplumsal anlaşmanın ürünü olarak ortaya çıkmış, toplumun kendisini de içinde bulduğu bir kurum değildir devlet... Bu nedenle devlet, halk için koyduğu resmî kurallara, başa bir belâ açmamak için, uyulması gereken, kendisi dışında, kendisini fazla ilgilendirmeyen bir kurumdur. Ne kadar az ilişki kurulursa, o kadar iyidir.

Sonuçta karşılıklı olarak birbirini besleyen garip bir kültür oluşmuştur. Bir tarafta devlet, yazılı hukuk kurallarını hiçe saymakta, kendi kânunsuz eylemlerini, 'işi kitabına uydurarak' yürütmektedir. Diğer taraftan, devletin bu tür davranışlarını bilen yönetilenler, bu davranışı desteklemeseler bile, karşı çıkmak yerine, değiştiremeyecekleri inancıyla, 'işi idâre etme' yolunu tercih etmektedirler. Böylece devletin her türlü kânunsuz eylemine karşı açıktan tavır almak yerine, 'kayıtsız kalma', 'idare etme' kültürü yerleşmiştir. (...)

Resmî toplumun katliâmı sunuş tarzına karşı bu nedenle büyük bir vurdumduymazlık egemendir. Yanlışlığı bilinir, ama karşı çıkılmaz. İdâre edilir. Fakat öbür yandan da, konuya ilişkin söylenenler (örneğin, böylesi bir katliâmın olmadığı tezi) aslâ sivil hayatın normu hâline getirilmez. Değişik bir direnme biçimidir bu... Fakat bu tür bir tavır alış son derece sıhhatsizdir ve hattâ katliâmın bilincine varılması ve aşılması açısından da engeller yaratmaktadır. (...)

'Araları idâre edilen' bu iki dünyânın birbiriyle kaçınılmaz kesin çatışması durumunda ortaya bir kimlik krizinin çıktığını söylemek abartı olmaz. Çünkü, böylesi çatışma durumlarında, 'idare etmeye' alışmış sivil toplum açıktan demokratik bir tavır almaya zorlanır. Genel kural olarak Türkiye'de bu açık çatışma yaşanmaz, kaçılır. Böylece bir takım demokratik prensiplere 'olmazsa olmaz' biçiminde sâhip çıkma kültürü zayıf kalır ve genelde kuvvete, güce sâhip olmanın tek belirleyici kültür olduğu bir değerler sistemi egemen olur. Bu durumun doğrudan sonuçlarından birisi de, toplumda devletten kaynaklanan şiddet biçimleriyle açıktan hesaplaşamamadır.Bu da toplumda yaygın şiddet kullanma eğilimlerinin güçlenmesine yol açar. İstense de, istenmese de şiddet kullanmaya tahammül gösteren, hattâ bunun sâdece devletle toplum arasında değil, insanlar arası ilişkilerin de normal bir biçimi olarak kabul eden bir kültür oluşur."

Yazar, kırım dolayısıyla toplumda tek tek bireylerin bir suçluluk duygusu yaşamadıklarına da dikkat çekiyor. Bunun da nedeni, sorumlunun toplum içinde değil, fakat devlet katında aranması ve bulunmasıdır.

Ama niçin bütün bunları (hâlâ) konuşamıyoruz?

Akçam, toplumda târih bilincinin olmamasını buna bir neden olarak gösteriyor. Ama tek neden de bu değildir. Millî Mücâdele'nin anti-emperyalist bir savaş değil de, "azınlıklara karşı bir savaş" olması yine bir başka nedendir. Kuvâyi Millîye hareketine ilk katılanlar ise, "Ermeni katliamlarını düzenleyen kişiler"dir. "Kırımı düzenleyen Teşkilâtı Mahsusa üyeleri Kuvâyı Millîye birliklerinin çekirdeğini oluşturmuştur." Yazar, Ermeni kırımı ile Millî Mücâdele arasında birebir ilişki kuruyor: "İttihat ve Terakki'nin ve özellikle de Teşkilâtı Mahsusa'nın (...) tüm fedâileri, aranan tüm üyeleri için Kurtuluş Savaşı'nı örgütlemek bir yaşam gereğiydi. Millî Direniş onlar için son sığınma kapısıydı. İki alternatif arasındaydılar: Ya teslim olacaklar, idam da dâhil ağır cezâlara çarptırılacaklardı ya da Anadolu'ya geçip Millî Direniş'i örgütleyeceklerdi." Ayrıca, Müdâfaai Hukuk Cemiyetleri de "katledilen Ermenilerin mallarına el koyarak zenginleşen yerel eşraf tarafından, Ermenilerin geri gelerek intikam alacaklarından korkmaları üzerine kurulmuştur. (...)

Sonuç olarak, Kurtuluş Savaşımızın örgütlenmesinin ve başarıya ulaşmasının en önemli nedenlerinden birisi de Ermeni kırımıdır dersek, fazla abartmış olmayız. (...)

Görüldüğü gibi, TC. devletinin kuruluş temellerinde bir halkın katledilmesinin öyküsü yatmaktadır. Ulusal kimliğimizin ve devletimizin oluşmasını bu derece belirlemiş bir konu üzerine tartışmadan kaçınmamız, onu bir tabu hâline getirmemiz bu nedenlerin ışığında 'anlaşılabilmektedir'. (...)

Cumhuriyet, bu târihi, bu yapısı, ürünü olduğu bu ruh hâli ile bizâtihi sorun kaynağıdır. Bugün fazlasıyla gecikmiş olan bir şeyi yapmamız gerekiyor. Ermeni kırımı üzerine, onu sâdece târihte olmuş bitmiş bir olay olarak değil, bugünkü sonuçları ve anlamı üzerine de açıkça tartışmaya başlamak... Bu tartışmanın kaçınılmaz olarak yapılması, bir tek insâni sorumluluğumuz gereği değildir. Çok daha aktüel, çok daha önemli bir başka nedenden dolayı da bu yapılmak zorundadır. Anadolu toprakları üzerinde, dili, dini, kültürü, milliyeti farklı ne kadar insan varsa, bunların gerçekten yan yana yaşadıkları bir toplumsal proje üzerine düşünmenin zamânı gelmiş de geçmektedir."

Taner Akçam'ın çalışması, dünün üzerine düşünen, bugüne ışık tutan, cesur, gerçek anlamda tabu yıkıcı, güçlü analizlere sâhip, istisnâî görülebilecek düzeyde ufuk açıcı bir çalışma olarak değerlendirilmelidir.

Okunmamış ve üzerinde düşünülerek tartışılmamış olması, fikir hayâtımız açısından yalnızca bir eksiklik değil, aynı zamanda büyük bir ayıptır.

Yunan İşgali ve "... Ben Anadolu'yum"

MUSTAFA ŞAHİN

Bülent Gökay'ın, "Yunan Komünistleri Anadolu'daki Yunan İşgaline Karşı" (*Tarih ve Toplum*, sayı 103, Temmuz 1992, s.8) yazısı, KKE'nin o yakadaki olumlu davranışlarını (savaş karşıtı kampanya, grev vb.) sergiliyor. Aylar önce aktardığımız bir kitapçık ise, bu yakadan benzeri hareketleri Türk (özellikle İstanbul) halkına, zımnî olarak İstanbul hükûmetine önermekte, çekilen sıkıntılara seyirci kalınmaması, savaşan Anadolu halkına (ve hükûmetine) yardım edilmesi, İstanbul Rumlarının verdiği paralarla (daha doğrusu Müslümanların bu tüccarlarla yaptığı alışverişten elde ettikleri kazançlarla) Yunanistan'ın Averof gibi bir zırhlıya sahip olduğu belirtilmekte, yalnız Müslüman esnaftan alışveriş yapılması dile getirilmekte [*Tarih ve Toplum*'da bir örnek verilmişti: "1921 Haziran'ında İstanbul'da dağıtılan bir el ilânı: ...Rumlarla alışveriş etme." (sayı 80, Ağustos 1990, s.8)], alınması gereken tavır bir vaaz ve nasihat kurgusuyla vurgulanmaktadır.

Yazarı, basım yeri ve yılı belirtilmeyen 16 sayfalık risalenin kapak sayfasından sonraki ilk üç ve son üç sayfası dramatik resimlere -yazıda bu 8 resme sık sık gönderme yapılıyor-, 5-12. sayfalar yazıya ayrılmış olup son sayfa boştur. Seyfeddin Özege bu risaleyi Kataloğu'nun E harfinde almış (sıra no. 5329, s. 377), haklı olarak tarihi, yeri yok demiştir. Balkan Harbi'nde, İstanbul ve İzmir'in işgalinde, Samsun'un bombalanmasında, topa tutulmasında arz-ı endâm eden Averof zırhlısından (kitaptaki 2 resim bununla, İstanbul'a ilk gelişiyle ilgili), Sevr'den, Londra Konferansı'ndan, İnönü Muharebeleri'nden, *Siyah Kitab*'dan (Celâl Sahir'in [Erozan] kitabı [İstanbul 1328/1912], M. Bedri, Kırmızı-Siyah Kitap mı kastediliyor, bakamadık), Mısır'ın Anadolu'ya yaptığı ianeden ve İskenderiye halkının örnek davranışından (bu konuda Metin Ayışığı'nın yazısına bakınız, *Tarih ve Toplum*, sayı 105, Eylül 1992, s.41-49, özellikle s.44/172) bahseden ifadelere dayanarak 1921/22'de ve muhtemelen Ankara'da basıldığı söylenebilir, anonimliği, basım yeri ve yılının belirtilmemesi dolayısıyla, işgal altındaki İstanbul'da basılmış olabileceğini de düşündürmektedir.

Dergide yer alan, işgalle doğrudan ya da dolaylı yazılara (sayı 9, 93, 94, 95, 99, 103, 105, 107, 108, 110), meccanen dağıtıldığı anlaşılan, dinî söylemi ağır basan Anadolu'nun bu ortak sesini de eklemekte kendimizce fayda gördük. Zikredildiğini görmediğimiz için, Bürhan Cahit'in [Morkaya] teknik bakımdan çok itinalı olan *İzmir'in Romanı*'nı da bu arada anmak isteriz.

"Meccânen

Ey Gâfil Müslümanlar

Beni Dinleyiniz,

Ben Anadolu'yum

Bu hitab sana toprağı şehid kanıyla yoğrulan, köyleri yakılan, kadınları katliâm edilen vatanından, mübarek Anadolu'dan geliyor.

Bu risaleyi okuyan okumayana versin, okumak bilen okumak bilmeyene okusun, tâ ki bu hakikatler hiçbir Müslümana nihân kalmasın

Muhterem Müslümanlar!

Anadolu tam iki seneden beri Yunan kâtilleriyle çarpışıyor. O kâtiller ki Harb-i Umumî'de ne Çanakkale'de, ne Anadolu hududlarında bizimle göğüs göğüse harb etmeye cesaret edemediler, vaktâ ki devletlerin namusuna itimad ederek mütareke yaptık, vaktâ ki Türk ordusunun topunu, tüfeğini, güllesini ve kurşununu aldılar, o zaman Venizelos bu fırsatı ganimet sandı, evvela bedbaht İzmir'i zabtetmek, oradan Anadolu içlerine yürüyerek bütün Türk vatanını Sevr Muahedesi'ne göre parça parça esarete uğratmak hulyasına düştü. İstanbul Rum patriği Rum Kilisalarının üstüne Yunan bayrağı astı, daha dün fes giyen bakkallar ve berberler dükkânlarını mavi-beyaza boyadılar, papaslar her tarafta Ayasofya kubbesinin üstüne takacakları altın haç için ianeler toplamaya koyuldular, bu günleri tekrar hatırınızdan geçiriniz, Beyoğlu sokaklarında feslerinizi başlarınızdan çıkarıp yere attıkları ve sokak ortasında Türk bayrağını yere çarpıp ayaklarıyla çiğnedikleri kara günleri düşününüz.

Yunan askeri silâhsız Anadolu'da türkü çağırarak, yetim na'şı çiğneyerek ve dul kadınların ırzını pay-mâl ederek yürüdü, yürüdü.. vâkıa Anadolu silâhsızdı, kimsesizdi, garipti, fakat erkeksiz değildi.

Sevgili Müslümanlar, siz İstanbul'da ye'se düştüğünüz zaman yedi sene yedi hududta yedi devlete karşı din uğruna, vatan uğruna dövüşen bu erkekler ayağa kalktılar, Yunan kâtilleriyle vuruşa vuruşa bugünkü ordunun temelini kurdular.

Yunanistan evvela bir iki ufak tefek muharebe ile bu orduyu târûmâr etmek fikrinde bulundu, fakat İnönü'nde Anadolu ordusunun demirden daha çetin, kayadan daha kuvvetli cebhesine çarptı, kırıldı, ve geri döndü.

Bu muvaffakıyyet üzerine daha bir sene evvel bizi taksim etmek isteyen devletler asî diye hakaret ettikleri Anadolu murahhaslarını Londra'ya çağırdılar. Anadolu şu beş talebde bulundu: Trakya, İstanbul, İzmir, Adana ve is...lâl!...

Bütün Türk davası işte bu beş kelimenin içinde idi. İtalya ile Fransa, hatta İngiltere Anadolu'nun istediklerine razı olacaklardı, fakat Yunanistan bütün Hıristiyanlık namına ayağa kalktı; "biz bu şakîleri Anadolu'dan kovacağız, bunlarla sulh edemeyiz!" dedi ve herkesin bildiği üzre son taarruza teşebbüs etti, bu taarruz ilk taarruzdan daha ağır bir hezimetle neticelendi. Anadolu dost ve düşman, yar ve ağyar nazarında büyüdü.

İşte o zaman muharebeden ümid kesen Yunanlılar bu işi katliâmla bitirmek istediler. Papulas, Aydın ve Bursa vilâyetlerinde gayet geniş, esaslı bir kıtal planı kurdu.

Bedbaht Müslümanlar,

Yunan kâtilleri iki üç aydan beri bu katliâm planını tatbik ediyor..

Bu katliâmdan maksad İzmir ve Aydın vilâyetlerinde bir tek Müslüman bile bırakmamak ve bilfiil Rumlara ekseriyet kazandırdıktan sonra sulh masasına oturmaktır. Bu gidişle bir iki ay sonra o yeşil yurdda Yunan kâtilinden başka insan, kâtil çadırından başka mesken kalmayacaktır. Unuttunuz mu, Venizelos'un oğlu Sultan Osman'ın sandukasına nasıl Yunan bayrağı astı? İşitmediniz mi, Söğüt'te Ertuğrul Gâzi'nin türbesini nasıl yaktılar ve tahkir ettiler? Yalnız dirilerimiz ve köylerimiz değil, ölülerimiz ve mezarlarımız bile bu Ehl-i Salib intikamına

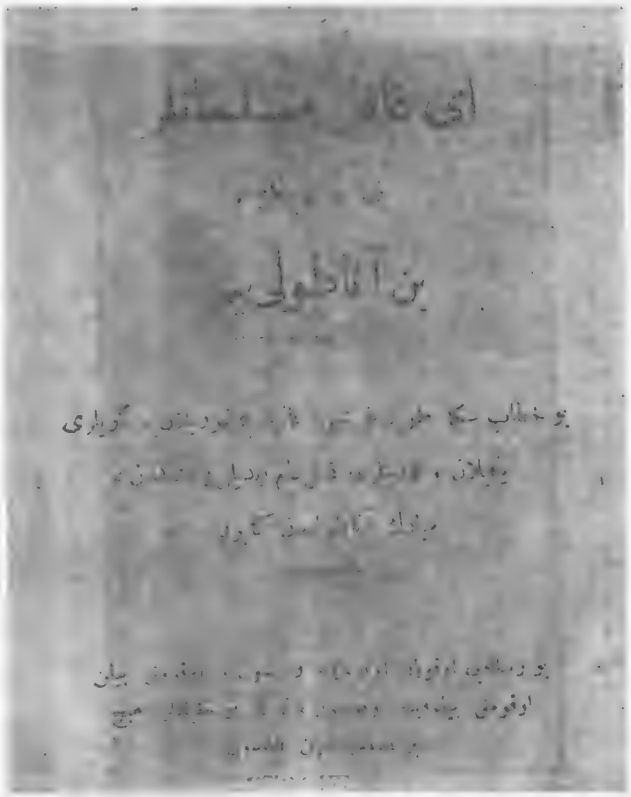

kurban oluyor. Eğer gözlerinize inanıyorsanız İstanbul'un yüksek bir tepesine çıkınız, Marmara'nın karşı sahillerine bakınız, orada yanan köylerin, kasabaların, binlerce aile ocağının gece alevini ve gündüz dumanını göreceksiniz. Heyhât orada yanan yalnız köyler ve kasabalar değildir, her köyde nice yetim çocuklar, nice dul kadınlar, nice ihtiyar erkekler de beraber yanıyor.

Eğer kulağınıza inanıyorsanız gidiniz, her gün İstanbul rıhtımına çıkan boynu bükük muhacirleri dinleyiniz, bunlar size öyle müdhiş cinayetler anlatacaklar ki şimdiye kadar insan kulağı bunlardan daha acıklı hikâye duymamıştır.

Bu risaledeki resimlere bakınız: İşte tarlasında, yediğin ekmeğin buğdayını ektiği sırada namerdçe vurulan fukara çiftçiler.. İşte sırayla bağlanıp süngülenen bedbaht ihtiyarlar..

Öyle ihtiyar kadınlar var ki ailelerinden 12 kişinin, gözleri önünde bıçakla kesildiğini gördüler.

Öyle babalar var ki gözleri önünde gelinlerinin ırzına geçildiğini ve oğullarının kamayla bağırsakları deşildiğini gördüler.

Öyle anneler var ki çocuklarının diri diri fırına atıldığına ve etlerinin yanıp tüttüğüne şahit oldular.

Bu kâtiller camilerde ibadet eden sakin hocaları sarıklarıyla boğdular ve cemaati cami duvarlarına baş aşağı astıktan sonra Allahın evine ateş verdiler, hepsini âh u enîn içinde yaktılar.

Bu kâtiller gebelerin karınlarını yardılar ve 8 aylık çocukları süngülerine geçirip can veren annelerinin karşısında havaya fırlattılar.

Bu kâtiller köylerin birinde bütün anneleri birbirine bağladılar, hepsinin çocuklarını önlerinde yere yatırdılar, bıçaklarla başlarını uçurdular. Sonra da kimi çıldıran, kimi bayılan, kimi saçını yolan bedbaht kadınları ayrı ayrı ağaçlara bağladılar ve göğüslerini nişan tahtası yerine kullanıp askerlerine atıcılık talimi yaptırdılar.

Bu cinayetleri yapan kimlerdir, bilir misiniz?

Yunanlılar ve Rumlar.. ve bilhassa Rumlar..

Dün sokakta görüşüp selâm verdiğiniz Rum, bu sabah çeteci esvabı ile Marmara kıyılarında Müslüman çocuğu yakıyor, Müslüman kızının ırzına geçiyor, Müslüman hamilelerinin karnını deşiyor ve daha kızıl kanlı ellerini yıkamadan size çaldığı malı satıyor!

Bu kâtilleri siz besliyorsunuz. İstanbul Müslümanları, siz bilmeyerek dindaşlarınızı ve vatandaşlarınızı öldüren cinayetlere yataklık ediyorsunuz.

Müslüman mısınız, o ölenler dindaşlarınızdır! Türk müsünüz, o ölenler vatandaşlarınızdır!

Hiç değilse insan mısınız, o dul kadınlar, o yetim çocuklar, o yaralı ihtiyarlar insandırlar.

Yarabbi bizi niçin bu kadar gaflette bıraktın? Paramızla kâtillerimizi besliyoruz.

Anadolu'dan gelen bu sesleri dinle, Anadolu'nun bu ıztırabına kulak ver, Anadolu ki bütün erkekleriyle, kadınlarıyla senin için, senin hürriyetin, senin rahatın, senin izzetinefsin için vuruşuyor. Sen Anadolu'nun kâtillerine yardım etmemek kadar fedakârlık edemez misin? Eğer bu fedakârlıktan çekinecek kadar namerdsen ne Müslüman, ne Türk, ne de insansın! Sana yalnız dindaşların değil, insanların en alçağı olan Rumlar bile lanet eder. O Rumlar ki bizden intikam almak için beş asır, yüzümüze güldüler, bizden kazandıkları parayla devlet kurdular. Bu risalenin içindeki gemi resmine bak: Bu gemiyi Yunan devletine sen hediye ettin, bu gemi İstanbul bakkallarının, terzilerinin, berberlerinin ve tüccarlarının senden kazandıkları parayla satın alınmıştır ve bu gemiye girdiğini gördüğün insanlar daha dün fes giyen, daha dün sevine sevine kasasını ve kesesini doldurduğun sahte Osmanlılardır.

Her ay İstanbul Müslümanları 1.000.000 liradan fazla Türk parasını Rum piyasasına devrediyor. Ey İstanbul'un gafil Müslümanları, siz ki Anadolu için henüz 200.000 lira iane verdiniz ve bununla vazifenizi yapmış zannediyorsunuz? Bilmiyor musunuz ki Türk devletinin çiftçiden, rençperden damla damla topladığı bu milyonların kısm-ı azamı patriğin ve papasların elinden Yunan hazinesine giriyor.

Ey İstanbul Müslümanları, bilmiyor musunuz ki Anadolu'nun göbeğinde köyler yakan, kasabaları harap ve türab eden Ehl-i Salib ordusunun yarısını siz kendi paranızla bilmeyerek besliyorsunuz..

İskenderiye'de Arabların Rumlara ne yaptığını okumadınızsa duydunuz, Mısır Araplarının Anadolu'ya 200.000 İngiliz altını iane verdiğini işittiniz, gafil İstanbul Müslümanları, bütün Müslümanlık ve Türklük âleminde yalnız siz uyanmadınız, yalnız siz hakikatı görmediniz.

Müslümanlar, Anadolu kan içindedir. Aydın'da, Bursa'da öksüz çocuklar, kimsesiz dullar, sakat ihtiyarlar âh u vah ediyor, silâhlı Rum çeteleri dağda taşta sağ kalan son Anadolu köylülerini öldürmek hırsıyla çılgın çılgın dolaşıyor.

Bu kâtillere vermek için kaç yüz bin lira hazırladınız! Yarabbi, bizim bu gafletimizi affedebilir misin, erhamürrahimîn isen de kardeş kâtillerini, ırz düşmanlarını parasıyla besleyenleri affedecek kadar merhametli misin?

Türkler, İstanbul'da *Siyah Kitap* diye bir kitap çıkardılar, bu kitabı okuyunuz, dediklerimizin ne kadar doğru olduğunu anlayınız. Hem ne hacet, tahkikat için Marmara sahillerine çıkan Ecnebiler hakikatı sizden daha çabuk öğrendiler. İngiliz generali kıtal manzaraları karşısında ağladı, İtalyan murahhası ateşe verilen köyler henüz yanarken resimlerini aldı, hey'etler hükümetlerine rapor üstüne rapor yağdırdılar.

Eğer halis Müslümansan, eğer emdiğin süt haram değilse, eğer Türksen, Anadolu'nun sözünü dinle:

Anadolu diyor ki: "Ben düşmanla göğüs göğüse çarpışıyorum, ben ölümle ve ateşle oynuyorum, hiç olmazsa ellerinde haçlar ve süngülerle üstüme hücum eden düşmanlara yardım etme!"

Bu vazife ölmekten daha zor mudur?

Müslümanlar, şu vazifeleri dinleyiniz, okumayana anlatınız, işitmeyene söyleyiniz, tâ ki Allahın gazabına, vatanın lanetine ve şehitlerin âhına uğramayasınız.

Tâ ki yetimler size beddua etmesinler, dullar size inkısar etmesinler:

1- Rumdan alışveriş etme!

2- Mümkünse yalnız Müslüman tüccar ve esnaftan alışveriş et, pek muztar kalırsan Rum olmayan Hıristiyana git!

3- Müslüman esnaf bârid muamele ederse ona dilin ve gücün yettiği kadar anlat ki mesele şahıs meselesi değildir ve o da müşterilerine hürmetle muamele etmez, bu din ve vatan vazifesinden ihtikâr yapmaya kalkarsa onun da aynı akıbete uğrayacağını anlat!

4- Birtakım Hıristiyan esnaf mağazaları isimlerini değiştiriyor, Müslüman isimleri koyuyor ve memurlarını Müslüman isimleriyle çağırıyor, şüpheli mağazalara girme!

Cenabıhak bizi bu gaflet uykusundan uyandırsın!"

Türkiye'nin Etnik Yapısı Araştırmalarında Yeni Adımlar

JAK DEN EXTER

Geleneksel kültürün her türlü modernleşme sonucu zayıflaması ve "ocakbaşı hikâyeleri"nin, televizyon çağının gelişinden dolayı sona ermesi, Türkiye'yi teşkil eden etnik gruplara bağlı olan birçok insanda belli bir etnik gruba bağlılık şuurunu büyük ölçüde zayıflatmıştır. Diğer yandan son 10 senedir etnik kimliği güçlendiren bazı faktörler sonucu diğer bazı kesimlerde bu etnik bağlılık şuurunun arttığı görünür. O faktörlerden en önemlisi Sovyetler Birliği'nin parçalanması sonucu çok esaslı değişen dünya dengesidir. Körfez, Balkanlar, Kafkaslar, Güneydoğu krizlerinin hepsi birer birer bunun etkisi altında kalmıştır. Grup kimliği, milliyetçilik duygusu zayıflasa da, kuvvetlense de, belli

bir ülkenin etkin yapısının dünü ile bugününü araştırmak bilim açısından çok önemlidir. Birçok memlekette detaylı olarak araştırılan bu konu coğrafya, tarih, antropoloji gibi değişik bilim dalları açısından da büyük önem taşımaktadır. Türkiye'ye gelince, "Türk" aşiretlerinin yerleşme tarihinin dışında grup kimliği ve etnik yapı etüdleri oldukça nadir. Köylü halk, bulundukları bölgedeki Tatarı, Kürdü, Muhaciri, Çerkezi, Aleviyi, Sünniyi, Süryaniyi, Türkmeni çok iyi bilirken, bu bilgi bilim dünyasında zor bulunur. Milli birlik ve beraberliği bozabilir fikri nedeniyle devlet de elinde olan bilgiyi açıklamaktan çekiniyor. Mamafih, devletin hazırladığı Köy Envanter Etüdleri ve birçok yerli ve yabancı yazılı ve sözlü kaynaklar kullanarak yayımladığı *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* (Türkiye Cumhuriyetinde Etnik Gruplar) adlı kitapla Peter Alford Andrews, konuyla ilgili bilgilerimizi büyük ölçüde genişletmiştir.

TAVO (Tübingen'in Yakındoğu Atlası) projesi çerçevesinde yapılan yoğun çalışmaya H.Anschütz, Rüdiger Benninghaus, Martin van Bruinessen, Altan Gökalp, Wolfgang Hütteroth, L.Nestmann, Andreas Tietze gibi bilim adamları katkıda bulunmuştur. 1989 senesinde çıkan 659 sayfalık kitap 1987 senesi sonuna doğru çıkartılan, "batı" ve "doğu" olmak üzere, 2 sayfalık "Türkiye Cumhuriyeti kırsal kesim etnik azınlıklar haritası" (TAVO Nr. A VIII 14)'na bağlıdır.

Andrews, kitabında şu kategorileri etnik grup olarak tanımlıyor: Sünni Türkler; Alevi Türkler (genel) (Amuca); Sünni Yörük Türkler; Alevi Yörük Türkler; Sünni Türkmenler (genel) (Avşar) (Çepni) (Çönali, İğbeyli, Kuzugüden, Şahramani) (Hotamış); Alevi Türkmenler (genel) (Avşar) (Barak) (Çepni) (Natcı) (Sıraç) (Tahtacı); Alevi Abdal; Şiî Azeri Türk, Sünni Azeri Türk (Karabağ); Azeri Türk (Karapapah-Terekeme); Azeri (Karaçadırlı-Çadır Kürt, Laz); Türkistanlılar (Uygur, Kırgız, Kazak, Özbek, Özbek-Tatar); Tatar (Kırım, Noğay, Kazan) ve Başkırt; Balkar ve Karaçay; Balkanlardan gelen müslümanlar; Dağıstan'dan gelen müslümanlar (Avar, Dargwa, Kumuk, Lak/Gazikumuk, Lezgi); Sudanlılar; Estonyalılar; Sünni Kürtler; Alevi Kürtler; Yezidi Kürtler; Sünni Zazalar; Alevi Zazalar; Osetler; Hıristiyan Ermeniler; Ermeni kökenli müslümanlar; Ermenice konuşan Hemşinliler; Türkçe konuşan Hemşinliler; Arnavutlar; Slavlar; Kazak/Kozak, Molokan, Lehler; Çingeneler (genel) (Poşa); Hıristiyan Rumlar; Balkan muhaciri olmayan Yunanca konuşan müslümanlar; Sünni Araplar; Nusayriler; Hıristiyan Araplar; Museviler, Süryaniler, Keldaniler ve Nasturiler, Çerkezler, Çeçenler ve İnguşlar, Gürcüler, Lazlar.

Adı geçen grupların genel tanımlanmasından başka Türkiye'nin neresinde oturdukları köy seviyesine kadar açıklanmaktadır. Bazı etnik gruplara özgü makaleler de kitaba alınmıştır.

Bu değerlendirme yazısında kitabın keniş kapsamlı ve detaylı oluşundan dolayı kitabın tam tenkidini yapamayacağım. Bilim dünyasına çok yararlı olan ve Türkiye'de etnik grup araştırmalarıyla uğraşan herkese temel bir kaynak kitap oluşturan ve oluşturacak bu yapıtın bazı zayıf ve eksik taraflarına işaret etmek istiyorum.

Bildiğim bazı "Muhacir", "Çerkez", "Giritli", "Zaza" vb. köy ve mahalleleri Andrews'un kitabında bulamadığımdan, Andrews'un, iç ve dış göç konusunda bir araştırma yaptığım Afyon-Emirdağ bölgesiyle ilgili verilerine daha titiz ve düzenli bir şekilde göz atmaya karar verdim. Bu çalışmanın ürününü aşağıda çıkarıyorum.

Andrews'un kitabında Emirdağ İlçesinin Etnik Yapısı

Andrews, kitabında Emirdağ ilçesinde şu etnik azınlık gruplarına yer veriyor:

1. Alevi Yörük Türkler

Bu grup hakkında verilen bilgi çok kısıtlıdır. Yozgat-Merkez dışında sadece Afyon-Emirdağ, Bilecik-Bozüyük ve Tekirdağ-Şarköy'de tespit edilen bu etnik grubun kendisini nasıl tanımladığı hakkında Andrews'un kitabında bilgi bulunmamaktadır. Andrews'a göre ilk olarak din, ondan sonra aşiretçilik, ondan sonra da meslek, grubun kimliğine şekil vermekte, "Yozgat" ile bağlantısı bu kimliği etkiliyormuş. Buna karşın Andrews'un verilerine göre Yozgat-Merkez'de bulunmayan Alevi Türkmenlerle karıştırma olanağı da varmış.

Andrews'a göre Alevi Yörük Türkler Emirdağ ilçesinin şu köylerinde bulunmaktadır: Çatallı (kaynak: A.Özdoğan, 1967); Tezköy (A.Özdoğan, 1969) ile Yozgat Mah.? (A.Özdoğan, 1969).

2. Sünni Türkmenler

Türkiye'de yaşayan insanların birçoğu Türkmen asıllıdır; fakat kendi aşiretinin özgeçmişinden biraz da olsun haberi olan ve kendi kendilerini Türkmen olarak tanımlayanların sayısı oldukça düşüktür. Tanınan bazı "Türkmen yöreleri" var. Aralarında Afyon-Emirdağ önemli bir yer alır; çünkü bir iki köy değil, köylerinin çoğu Türkmen kökenlidir. Andrews Emirdağ Türkmenlerinin Musul'dan ("Muslucalı") geldiklerinin zayıf ve uzak bilincinde olduklarından bahsediyor. Kendisini kaynak gösteren Andrews'a göre, Sünni Türkmenler Emirdağ ilçesinin şu köylerinde bulunmaktadır:

Emirdağ Merkez merkez; Adayazı (Firikli); Ağılcık; Alibeyce; Aşağıkurudere (Kuruderekö?), Balcam (Balcamsultan), Başkonak (Kolanşam), Beyköyü, Çatallı, Çiftlikköy, Dağılgan, Dereköy, Elhan, Emirinköyü, Gökçeyaka (Geynik), Gömü, Güneysaray, Hamzahacılı, İkizce (Ekizce), Karaağaç, Karacalar, Kılıçlı (Kavaklı), Kuruca (Lütfiye, Kurudere (Yukarıkurudere/Kuruderekö?), Salihler (Ömerhacı/Zant), Sığracık, Soğukkuyu, Suvermez, Tabaklar, Tezköy, Türkmenakören (Akviran), Veysel, Yarımca (Tevfikiye), Yavuz(Horan); Yenikapı (Pörnek), Yüreğil.

Emirdağ Bayat bucağı seksenli yılların sonuna doğru ilçe olmuştur. O bucağa ait veriler bu makaleye alınmamıştır.

Emirdağ Davulga bucak merkezi; Çaykışla, Demircili, Güvenci, Türkmenköy.

Emirdağ Ümraniye bucak merkezi (Batık), Arslanlı (Eskişehir-Han ilçesine geçmiştir, JdE), Bağlıca; Burunarkaç, Gedikevi, Gözeli (Manahoz), Kırkpınar, Kuyruklu (yeni adı: Tepeköy, JdE).

3. Sünni Azeri Türk (Karabağ)

Emirdağ'da kalan Karabağlılar Andrews'un verilerine göre ya 16. yüzyılın sonu ya da 19. yüzyılın başında Azerbaycan bölgesinden Anadolu'ya göç etmişlerdir. Gelişlerinde şii oldukları düşünülen Karabağ'lılar dil ve din bakımından yerli sünni Türkmenlere uyum sağlamışlardır.

Kendisini kaynak gösteren Andrews'a göre Sünni Azeri Türkler (Karabağlı) Emirdağ ilçesinin şu köylerinde bulunmaktadır: Emirdağ Davulga bucak merkezi, Aşağıaliçomak, Avdan, Bağdemli, Dağdalı (Daydalı?), Eşrefli, Gelincik (Vahdetiye/ Mehmetalikuyusu), İncik, Karakuyu, Yeniköy, Yukarıaliçomak.

4. Balkanlardan gelen Müslümanlar

Bu yüzyılda, birkaç seferde, ekserisi Bulgaristan'dan olmak üzere, Balkan ülkelerinden gelen onbinlerce Türk kökenli muhacir/göçmen

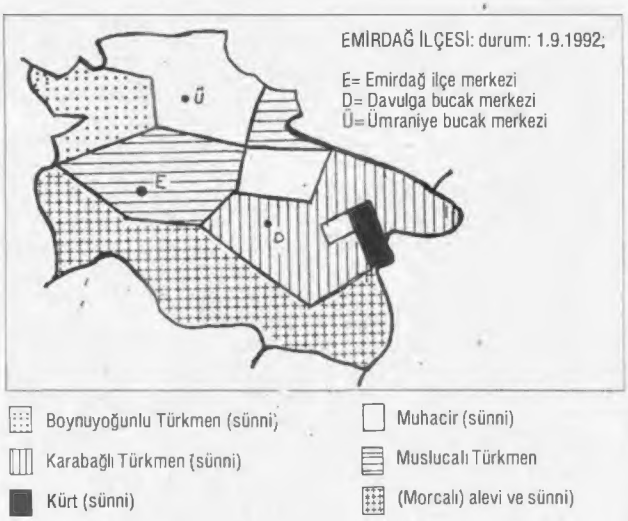

Türkiye'nin batı ve orta illerine hem varolan hem de yeni kurulan köylere yerleştirilmiştir.

Andrews'a göre Balkanlardan gelen Müslümanlar (Bulgar, Romanyalı) Emirdağ ilçe Merkezinde bulunmaktadır. (Kaynak: D. Bilgili, 1981)

5. Sünni Kürtler (kaynak: Andrews kendisi)

Hem Osmanlı imparatorluğu hem de Türkiye Cumhuriyeti devrinde (yeniden) yerleşme ve göçettirme olayları çoktur. İş icabı Türkiye'nin batısına göç eden Kürtlerden başka onbinlerce Kürt çeşitli nedenlerle (I. Dünya Harbindeki Rus istilâsı, 1925 isyanı, vs.) batıya göç ettirilmiştir.

Kendisini kaynak göstererek, Andrews'a göre Sünni Kürtler Emirdağ ilçesinin şu köylerinde bulunmaktadır:

Emirdağ Davulga bucağı Aşağıpiribeyli, Büyüktuğluk ve Örenköy (Viran)? köyleri.

İlk bakışta, hemen şunlar göze çarpmaktadır:

*Andrews kitabında diğer birçok bölge üzerinde bilgi verirken, sadece sözü edilen etnik azınlığı değil, aynı yerde bulunan diğer etnik grupları da saymaktadır. Emirdağ'a gelince, sanki her yerleşmede tek bir etnik grubun mevcut bulunduğu izlenimi ortaya çıkmaktadır. Fakat Andrews'un verdiği köy isimlerini göz önünde bulundurursak, bazı yerler, diğer etnik gruptan bahsetmeden, yine de iki ayrı etnik grubun listesine alınmıştır: Çatallı hem alevi Yörük Türkler hem de sünni Türkmenler listesinde, Davulga bucak merkezi hem sünni Türkmenler hem de sünni Azeri Türk (Karabağ) listesinde, Emirdağ ilçe merkezi hem sünni Türkmenler hem de Balkanlardan gelen müslüman listesinde ve Tezköy hem alevi Yörük Türkler hem de sünni Türkmenler listesinde mevcuttur.

* Yerlerin koordinatlarını vermesine rağmen Andrews'un kitabında belli bir etnik grubun bir bölgede egemen olup olmadığı belli değildir. Çünkü Andrews bir bölgedeki diğer köylerin isim ve sayısını, bir de etnik grubun bölge halkının yüzde kaçını teşkil ettiğini açıklamamaktadır.

Araştırmada Emirdağ İlçesinin Etnik Yapısı

Son bir sene içinde, iki haftası Emirdağ ve köylerinde olmak üzere, toplam iki ay Emirdağ bölgesi üzerinde bazı araştırmalarımı sürdürdüm. Yurtdışına (özellikle Belçika ve Hollanda'ya) göç konusundan başka bölgenin yerleşme tarihi ve etnik yapısına yönelik bilgileri toplamaya başladım. Bu konuda hem yerli halk ve yurtdışına göç edenler hem de resmi makamlar, folklorcular ve bazı bilim adamlarından çok yardım gördüm.

Araştırmalarımı henüz belli bir sonuca bağlayamamış olmama rağmen bölgenin genel etnik yapı haritasını çizebilir durumda buluyorum.

Üzerinde bilgi topladığım ilçe merkezi, iki bucak merkezi ile toplam 70'e yakın köyün durumunu Andrews'un verileriyle karşılaştırsak şunları söyleyebiliriz.

*Balkanlardan göç eden müslümanlar, yani *muhacirler,* Emirdağ ilçe merkezinde değil, bilhassa ilçenin kuzeyinde bulunan Ümraniye bucak merkezi ve 12-15 köyde bulunmaktadır. *Muhacirler,* Andrews'un kitabında başka bir etnik grubun listesinde yer alan Kırkpınar (Türkmenlerle birlikte?), Veysel (Türkmen ve Yörüklerle birlikte) ile Ümraniye bucak Merkezi (çoğunlukta)'nden başka kitapta hiç yer almayan şu köylerde yaşamaktadırlar:

Ablak (Ümraniye bucağı) eski muhacir (± 1894 yılından)

Aydınyaka (Ümr. b.) eski muhacir (± 1910 yılından)

Beyören (Ümr. b.) eski muhacir

Camili (Ümr. b.) eski muhacir (± 1910 yılından)

Dağınık (Ümr. b.) muhacir

Eskiakören (Muhacirakören) (Ümr. b.) eski muhacir

Karayatak (Ümr. b.) eski muhacir (± 1910 yılında Bulgaristan'dan gelmişler)

Kılınçlar (Ümr. b.) eski muhacir (± 1910 yılından)

Özkan (Davulga b.) Türkmen/muhacir? (Köy 1960 yılında bir yaylada kurulmuştur)

Toklucak (Davulga) eski muhacir (± 1910 yılında Bulgaristan'dan gelmişler)

Topdere (Ümr. b.) muhacir?

Yarıkkaya (Davulga b.) eski muhacir (± 1910 yılından)

Yusufağa (Ümr. b.) muhacir?

* Köylere bağlı olan onlarca mahalleyi hesaba katmassak, Emirdağ ilçesinde 70 yerleşme yeri vardır. Andrews'taki listelerde büyük çoğunluğu (60 kadarı), mevcuttur. Bunun 50'ye yakın kısmı *Sünni Türkmen* olarak tanımlanır. Rivayete göre Selçuklular zamanında sadece adı geçen "Muslucalılar" değil, "Boynuyoğunlular" da Musul-Kerkük bölgesinden Emirdağ'a yerleştirilmiştir. Verilerime göre ilçe merkezinde ve 25 civarında köyde oturmaktadırlar. Halkın bu konudaki, yani "Muslucalı veya Boynuyoğunlu oluşuna ilişkin bilinci görebildiğim kadariyle hiç zayıf değil. Bazı yerde halk kendi aşiretinin oba ve içobalarına kadar taksimatı iyice biliyor. Ocakbaşı hikayelerinden başka bu bilincin kaynaklarına son zamanlarda şu kaynaklar eklenmiştir: İlgi gösteren öğretmenler, kitap yazan fahri folklorcular (Metin Akın, Ömer Faruk Yaldızkaya). Ancak bunların bilinci ne derecede etkilediği belirsizdir. Pekiyi bu bilgi Emirdağ'da 50 değil, sadece 25 kadar yerleşmenin Türkmen olduğu anlamına mı gelmektedir? Hayır, çünkü Andrews'un *Sünni Azeri Türk* olarak tanımladığı Karabağlılar diğer boylardan ne kadar ayrı olursa olsun, apaçık Türkmendir. Andrews'a göre kendilerini "Azerbaycanlı" olarak tanımlamaları (s.73) keyfiyetini şahsen görüştüğüm onlarca Karabağlıda göremedim. Kendilerine, ya *Karabağ* ya *Karabağlı* yada *Karabağlı Türkmen* derler. Yalgın (1955)'ı kaynak göstererek, "Karabağlı Türkmen" terimini kendisi de bir kere kullanan Andrews (s.74), *Sünni Azeri Türk* sıfatıyla Gence'den gelen Karabağlılar ve Musul-Kerkük bölgesinden gelen Muslucalılar ve Boynuyoğunlular arasında olduğundan fazla bir mesafe yaratmaktadır. Kökünün Türkmen olduğu düşünülen (Yalgın, 1947, s.29) ve soradan din ve dil bakımından etrafına uyum sağlamış bir etnik grubun kendini "Karabağ'lı Türkmen" olarak tanımlamasına uyarak, değişik bir şekilde sınıflandırılması gerekmektedir.

Karabağlılar Andrews'un listesine alınan 11 yerde (Yukarıaliçomak Karabağlı olması şüphelidir) ve ayrıca Davulga bucağına bağlı Leylekli köyünde bulunmaktadır.

* Türkiye etnografyasının en eski problemlerden biri *Yörük* teriminin kullanılışıdır. Bu problemin derinliğine girmeden Emirdağ bölgesi "yörükleri" üzerinde şunu söyleyelim: Yörükler olarak tanımlanan ve kendi kendilerine "Yörük", "Morcalı" veya "Sarıkeçili" diyen kimseler bilhassa ilçenin en yüksek yerlerinde oturmaktadırlar (1000 m. üzerinde). Rakımın bu tanımlamada önemli bir rol oynaması "ortada" kalan Soğukkuyu köyü örneğinde çarpıcı olarak görülür: Yukarısında kalan köylerde "Soğukkuyu halkı Türkmendir", aşağısında kalan köylerde "Soğukkuyu yörüktür" denir. Bir gruba yörük sıfatının verilmesine grubun (bir kısmının) alevi olması da rol oynayabilir. Bölgedeki alevi yörüklerin hepsi veya birçoğu (bilhassa Başkonak, Demircili, Güneysaray, Karacalar, Soğukkuyu, Tezköy ve Türkmenköy köyleri) Karacalar köyünde oturan bir şeyh kızının oğlu olan Kadir Ağa'ya bağlı bulunmaktadırlar. Dışarda ne kadar önemli olsa da, bazı yörük köylerinde mezhep farkına hiç önem verilmediğini gördüm. Aynı sülalede hem sünni hem de alevi akrabaların varoluşuna bile rastladım. Bölgedeki yörük veya halkının çoğu yörük olan köylerin toplam sayısı 15'i bulur. Yörüklerin Emirdağ'da sadece 2 köy ve 1 mahalle'de bulunduğunu açıklayan Andrews sadece alevi yörüklerden bahsederek yörükler arasında sünnilerin de varolduğunu gözardı etmiş ve çoğu yörük köyünü sünni Türkmen köyü olarak vasıflandırmıştır. Halkın gözünde bölgede bir Türkmen-yörük farkı varolmasına karşın, (Morcalı) bölgedeki yörüklerin tümünün veya bazılarının etnik kökeninin Türkmen olması tabii ki muhtemeldir (Türkay, 1979, s. 591).

* Andrews yaptığı bazı taksimatlarda yerli halk tarafından daha önemli olarak görünen yerel sınıflandırmalar hakkında bilgi verme-

mektedir. Örneğin Emirdağ ilçe merkezinde ayrı semtte bulunan ve genellikle ayrı olarak tanımlanan sünni Türkmen "Kaçarlı" cemaatının (Musacalı aşireti) ismi Andrews'ta bulunmamaktadır.

* İlçe merkezinde bulunan ve Andrews'un listelerine alınmamış ilginç bir grup daha var: 100 haneden büyük bir grup olan alevi Abdallar.

* Altmışlı yıllarda başlayan yoğun bir göçten dolayı şimdilik binlerce Emirdağ'lı bilhassa Eskişehir'de bulunmaktadır. Bu göç ve Eskişehir'in etnik yapısında bıraktığı izler hakkında Andrews'un yapıtında bilgi bulamadım.

* Halkın hepsinin veya çoğunun belli bir etnik gruba mensup olduğu yerler Emirdağ karmakarışık bir harita değil, yerleşme tarihine uygun olarak, düzenli bir etnik grup haritasını oluşturur. Böyle bir harita yukarıdadır:

Sonuç

Türkiye'nin bölgesel etnik yapısının etnik gruplar arasındaki ilişkileri ve bunların birbirlerine etkilerini, önemli bilgi kaybetmeden, bütün ülkeyi kapsayacak bir etnik kategori sistemine almak, bence olanak dışıdır. Fakat Emirdağ örneğini gözönünde bulundurarak diyebiliriz ki Andrews, en azından bu örnekte, bölgesel hakikatlardan fazlaca uzaklaşmaktadır.

Zaman geçtikçe Türkiye'nin birçok yerinde (geleneksel) etnik grup kimliği kayıplara karışacaktır; bazı yerlerde kılığını değiştirecektir.

Türkiye'deki "yetmişikibuçuk millet'in özgeçmişini çıkarmak zor bir iştir. Birçok kimsenin kendi obasının, köyünün ya da grubunun özgeçmişinden haberi yoktur artık. Bilimsel açıdan daha tehlikelisi yerli halkın herhangi birinin iyi veya kötü niyetli yayımlandığı uydurma hikayesine inanmaya başlamasıdır.

Yine de geç değil, Türkiye'de üniversiteler tarafından yoğun bir bir bilimsel araştırma ile böyle bir çalışma birkaç sene içerisinde olumlu bir sonuca bağlanabilir, bence. Netice olarak Türkiye'nin zenginliğini arttıracak nitelikte böyle bir çalışma, o andaki karmaşık etnik yapıyı sadece bazı bölgeler veya bazı gruplar için değil, bütün Türkiye için göstermiş olacaktır. Toplumsal sürecte etnik kimlikdeki değişmeleri de tespit edebilmek için böyle bir çalışma tek kalmamalıdır.

Kısacası, bölgesel durumları iyi bir şekilde yansıtan ve tüm ülkeyi kapsayan yeni ve arasıra tekrarlanan bir çalışma gereklidir. Bazı verileri zayıf olsa da Andrews'un kitabı böyle bir çalışma bakımından birçok yerde zengin bir kılavuz olabilir.

Kaynakça

Akın, Metin, *Dünden Bugüne Emirdağ*, Emirdağ, 198?

Andrews, Peter Alford (Ed.), *Ethnic Groups in the Republic of Turkey* (Türkiye Cumhuriyetinde etnik gruplar), Wiesbaden, 1989

Bilgili, D., Akhisar'da yaşayan Yugoslav göçmenlerinden halkbilimsel derlemeler, (AUDTCF-EB), Ankara, 1981

Özdoğan, A., Tez Köyünde Ekonomik Hayat (AÜDTCF-EB), Ankara, 1969

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler), tarihleri - boy teşkilatı - destanları*, İstanbul, 1992

Türkay, Cevdet, *Başbakanlık arşivi belgelerine göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*, İstanbul, 1979

Yaldızkaya, Ömer Faruk, *Her yönüyle Emirdağ*, Emirdağ 1986

Yalgın, Ali Rıza, 'Emirdağ Türkmenleri', *Ülkü* (3. seri, sayı 11; Kasım 1947)

Önemli Not: Ben bu makaleyi yazdığımda, kitabın Türkçe çevirisi de Türkiye'de yayınlandı: Mustafa Küpüşoğlu (Çev.) *Türkiye'de Etnik Gruplar*, Ant Yayınları/ Tümzamanlar Yayıncılık, Aralık 1992, 320 s., Ancak bu çeviride; özetleme, kısaltma, çıkarma yapıldığını, hatta bilgilerin değiştirildiğini (evet, değiştirildiğini...) hayretle gördüm. Andrews'in kitabının adeta tanınmayacak hâle sokulması, sanırım benim gibi birçok araştırmacıyı üzmüştür.

Bu kitabın, Avrupa bilim çevrelerinde yazılan tenkit yazıları ile birlikte, iyi ve tam bir çevirisinin yapılması gerekmektedir.

ARKA KAPAK: Çanakkale 6 Liebig Kartı

Kum Kalesi

Çanakkale Boğazının Asya sahilinde, tam olarak Sedd-ül Bahir kalesinin karşısında, aynı şekilde 1638 (?) tarihinde inşa edilmiş olan Kum Kalesi bulunmaktadır. Bulunduğu yerin yakınında eskiden Eol kolonilerinden, boğaza ismini vermiş olan Dardanos kenti bulunmaktaydı. M.Ö. 411 yılında, Peloponez savaşı esnasında, bu yöre Atinalılar ile Ispartalılar arasındaki meşhur bir deniz muharebesine tanık olmuştur. Aynı yerde, üç asır daha sonra, Roma diktatörü Sylla ile Pontus kralı VI. Mithridates Eupator arasındaki barış imzalanmıştır.

Çanakkale Boğazı

Eski ismiyle Hellespont, İstanbul'un kilidini oluşturmaktadır. Ege denizini Marmara'ya bağlamakta ve Avrupa'yı Asya'dan ayırmaktadır. Pek geniş değildir ve Kale-i Sultaniye'ye yakın olan en dar yerinde sahilden sahile ancak 2 km. genişliğindedir. Sahillerini şirin kasabaların ve eski kalelerin böldüğü üzüm bağları neşelendirir. Eylül 1841'de Bâb-ı Alî ve beş büyük devlet arasında bir antlaşma imzalanmış, bu antlaşmaya göre Boğaz Türk olmayan tüm harp gemilerine kapatılmıştır. Bu madde, 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin antlaşmasına tekrar dahil edilmiştir.

Kilid-ül Bahr

Çanakkale Boğazının girişinin 20 km.'kadar Kuzey-Doğusunda, boğazının genişliğinin 2 km.'ye kadar düştüğü yerde, son derece güzel bir yörede, II. Mehmed tarafından İstanbul'un fethinden hemen sonra inşa edilmiş olan Kilid-ül Bahr veya "Denizin kilidi" kalesi yükselmektedir. Halk arasında bu kaleye "Eski Rumeli hisarı" denmektedir. 1867'den beri civarına sahil bataryaları yerleştirilmiştir. En önemlileri Kilid-ül Bahr'in güneyinde Namazgâh'ta ve kuzeyinde Değirmen Burnu ile Çam Burnu'nda bulunmaktadır.

Kale-i Sultaniye

Kilid-ül Bahrin karşısında, Asya sahilinde, Biga sancağının en önemli kenti olan Kale-i Sultaniye veya Çanak Kalesi bulunmaktadır. Çoğu Rum ve Yahudi yaklaşık 10,000 nüfusu vardır. Birçok sivil, askerî, denizcilik ve konsolosluk kurumlarını barındırmakta, büyük bir limana sahip olmakta ve Çanakkale Boğazı trafiğinin merkezini oluşturmaktadır. Boğazın sahilinde, genellikle şehre adını veren Kale-i Sultaniye hisarı yükselmektedir.

Gelibolu

Çanakkale Boğazının Marmara Denizine açıldığı yerde, sahilin ortasında boğaza bazen ismini de veren Gelibolu şehri bulunmaktadır. Gelibolu (Gallipoli) ilkçağda bile Hellespont'un (Marmara'nın) en önemli ticaret merkeziydi. Bugün burada bir kaymakam ve bir Rum ortodoks piskoposu ikamet etmektedirler. Limanı mükemmel olmasa bile, geniş denizcilik tesisleri bulunmakta ve özellikle maroken (sahtiyan) ile çömlek ticaretinin önemli bir merkezidir. Bugün 30,000 nüfuslu Gelibolu, Türkler tarafından fethedilen ilk Avrupa şehri olmuştur. Süleyman Paşa'nın garip türbesi burada bulunmaktadır.

Sedd-ül Bahr

Çanakkale Boğazının Ege Denizi tarafındaki girişi yaklaşık 4 km. genişliğindedir. Bu girişi, Avrupa yakasında, 1658'de IV. Mehmed tarafından Venedik donanmasının saldırılarına karşı inşa edilmiş olan ve bir takım kalelerin çekirdeğini oluşturan Sedd-ül Bahr kalesi korumaktadır. Venedik Cumhuriyeti Yunanistan'daki toprakları konusunda birkaç kere Türkiye ile kavgaya tutuşmuştu. Sırasıyla yendi ve yenildi. Müslüman ordularını uğrattıkları en büyük bozgun, hemen hemen bütün Türk gemilerinin yokedildiği 1657 senesine rastlamaktadır.